

Eduard Raska

OLEMISE ÕIGUS

Tallinn 2010

Kirjastanud:
Sisekaitseakadeemia
Kase 61, 12012, Tallinn

Trükkitud Tallinna Raamatutrükikoda

ISBN 978-9985-67-182-5

SISUKORD

Eessõna:	5
<i>Consensus facit legem</i>	7
Sissejuhatus	11
I osa: SOTSIAALNE OLEMINE	
1. <i>Ühiskond</i>	16
2. <i>Sotsiaalne norm</i>	28
3. <i>Sotsiaalne regulatsioon</i>	38
II osa: ÜHISKONNA REGULATIIVNE INFRASTRUKTUUR	
4. <i>Regulatsiooniväli</i>	50
5. <i>Regulatsioonivälja subjektne konstrueerimine</i>	59
6. <i>Regulatsiooni vormid</i>	67
III osa: SOTSIAALNE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM	
7. <i>Õiguse määratlemise probleemist</i>	80
8. <i>Õigusruumi struktuur</i>	91
9. <i>Õiguse kehtestamine</i>	105
10. <i>Õiguslik sotsialiseerumine</i>	115
11. <i>Seadusriigist õigusühiskonda</i>	131
Lõppsõna asemel: <i>Õiglase õiguse probleemist</i>	146

Hea lugeja,

hoiad enda käes Eesti õigusteaduse ja kriminoloogia grand old man Eduard Raska viimast käsikirja, mille vanameister jõudis vaid loetud päevad enne meie hulgast lahkumist kirjastamiseks üle anda. Seepärast on „Olemise õigus“ õigusteaduse maailmale erilise tähendusega teos, võttes kui omamoodi elutööna kokku professor Raska idee „elavast õigusest“.

Autori sõnul ei olnud üleantud käsikirja näol tegemist lõplikult valmis teosega, sest akadeemiliste traditsioonide kohaselt vajas see teadusliku valiidsuse saavutamiseks veel retsenseerimist ja toimetamist. Kahjuks agaustus lugupeetud õigusteadlase eluküünal enne kui asjakohased akadeemilised toimetamised käsikirja kallal said lõpetatud. Sellegi poolest leidis Tallinna Tehnikaülikooli ja Sisekaitseakadeemia ühine kolleegium, et tegemist on väärrika ja väärt käsikirjaga, milline kahtlemata väärrib jäädvustamist Eesti õigusteaduse trükivaramusse.

Kuigi üsna sageli võib tunduda, et meie tänases liberaalmajanduslikus ühiskonnas on õigus või selle norm vaid vahendiks majandusliku hüve saavutamisel ehk ümberjagamisel, siis Eduard Raska poolt evitud idee õiguse sotsiaalsest iseloomust, mille käsitlus on läbivaks jooneks ka käesolevas teoses, väidab sellele põhimõtteliselt vastu. Seda lähtuvalt juba Platoni ja Celsuse poolt sõnastatud põhimõttest, mille kohaselt peab õiguse sisuks olema õiglus. Õiglus on aga väärtus, mis siinse raamatu kaante vahel iseloomustab sotsiaalsel alusel, inimeste koostöö ja solidaarsuse põhiselt toimivat ühiskonda. Ehk siis seda, mille loomise ümber keerleb debatt meie ühiskonnas juba enam kui 15 aastat ja kindlasti keerleb veel edasigi. Tõdemus, mis õiguse sotsiaalse käsitluse trükisõnasse kivistamist eriliselt toetab.

Üheksakümnendate alguses muuhulgas Eesti sisejulgeolekusüsteemi loomise aluseks olnud õigusfilosoofia ühe alusepanijana, on Eduard Raska olnud kümnete tänaste sisejulgeolekujuhtide õpetajaks. Seda nii Sisekaitseakadeemia esimese rektorina kui ka aastaid hiljem, hoides tuha all hõõgumas Eesti õigussotsioloogia- ja kriminoloogiakoolkonna vaimu. Tema loengud näiteks sotsiaalsest stratifikatsioonist ja elava õiguse filosoofiast on seetõttu kujundanud väga paljude tänaste lugupeetud inimeste maailmavaadet. Kaasa arvatud allakirjutanu oma.

Siinse teose avaldamise juures väärib eraldi ära märkimist Sisekaitseakadeemia ja Tallinna Tehnikaülikooli õiguse instituudi koostöö professor Raska loomingu jäädvustamisel. Kuigi kahe kõrgkooli koostöö ulatub juba aastate taha, oleme me täna ikka ja jälle tõdemas, et suudame teineteisele olla väga heaks koostööpartneriks. Nüüd siis ka õigusosalast teadmust puudutavatel teemadel.

Lauri Tabur

Sisekaitseakadeemia rektor

Consensus facit legem

Prof. Eduard Raska postuumselt ilmunud monograafia on ühiskonnas õiguse tekke aluseks olevat kokkulepet idealiseeriv õigussotsioloogiline uurimus. Mahuka teose käsikiri jäi pärandina meile lõpetamata kujul. See ei takista aga nautimast eesti suure õigusteadlase igati kaasaegset ja kaasahaaravat käsitlust õigusest, õiglusest, ühiskonnast, normist ja nende omavaheliste seoste kujunemisest. Prof. Raska usub siiralt “elavat õigust” produtseeriva õigusühiskonna kesksel rollil. Tema kujundatud maailm on inimliku mõõtmega – rõhuasetusega indiviidi ülimalle lähedusele sotsiaalse keskkonnaga: iga indiviid tunnetab ühiskonna osana lubatud ja lubamatut, tekivad õiguspärane ootus ja õiguskulekuse raamid. Inimesest, kui kõige autoriteetsemast allikast¹ lähtuvad väärtused, mille põhjal loodakse seadusi.

Selline vaatenurk vastandub teravalt üksikute jõuliste huvigruppide poolt seatud normide diktatuurile, millel pole võimalusi ega aega kohanduda tõeliseks sotsiaalseks tellimuseks. Prof. Raska seisukohad ei toeta mingil juhul õigusarhiat ega esita “teadust teaduse pärast”. Sügavalt erudeeritud mõtteavaldused selgitavad arusaadavalt, et seadusandja ja õigusemõistja peavad õigusriigis olema seotud rahva, kui kõrgema riigivõimu kandja tahtega. (Õigus) ühiskond aga toimib ideaalis sidemena riigi ja rahva vahel, mille toel seadusandja oma pädevust teostab.

Käesolev teos on eelkõige mõeldud selleks, et harida, anda kõigile õigusühiskonna liikmetele aimu, et nende tegevusel on ka laiem dimensioon. Vaadeldes aga näiteks järjest rahvusvahelisemaks muutuvate advokaadibüroode nimistut tekib küsimus, kas prof. Raska esitletu on tõesti aegumatu, arvestades ülepiiriste õigussuhete laienemist ja nn “kosmopoliitse õiguse”² teket? Kui muutub riigi tähendus, siis ehk ka õigusriigi kontseptsioon, teiseneb nii seadusandja kui ka õigusmõistja roll. EL liikmesriigid sh Eesti on pidanud lojalsuskohustust arvestades pidanud ümber mõtlema oma põhiseaduste ja seaduste tõlgendusmehhanismid, allutama end või püüda mõjutada riigiüleseid doktriine. Analüüsides riigi ja õiguse tänapäevaseid suhteid, peab tänapäeva Euroopa õigusteoreetik vaatlema õigusühiskonda laiema protsessi osana.

¹ Inimese, kui väärtuste allika kohta vt. Thomas Christiano. “An Argument for Egalitarian Justice and Against the Leveling-Down Objection” in: *Law and Social Justice*, ed. By Joseph Keim Campell, Michael O’Rourke and David Shier. A Bradford Book. The MIT Press. Cambridge, Massachusetts. London. 2002, lk 47-49.

² David Hirch. *Cosmopolitan Law, Agency, and Narrative: Law and Sociology*, ed. By Michael Freeman. Oxford University Press. 2006, lk. 377

Samas, just maailmastumise ja regionaalkoostöö valguses on ühisolemine ja kogukondlikkus saanud uue tähenduse. Juristid on saanud uue väljakutse tagada reeglid mitmetasandilise juhtimise ja õiguse olukorras ja osaleda seega uude sotsiaalne süsteemi kujunemises³. Uute ühiskondlike suhete õigusriiklusele viimine oleneb sellest, et õiglusest ja õigusest saadakse sarnaselt aru nii EL kui liikmesriigi tasandil.

Kas tulevikus võime rääkida ühtsest Euroopa õiguskultuurist (ja õigusühiskonnast), näitab aeg. Ilmselt sõltub see kahest aspektist: a) kas ja kuidas suudavad liidu liikmed senikehtinud põhimõtteid õigluse tagamiseks ka riigiülesele tasandile kinnistada, b) teiseks, aga kas ja milliste vahenditega peegeldab EL väärtuste kogumit tagasi kõigile liikmesriikidele. Seega on nii liikmesriigi kui ka EL tasandi õigusühiskond omavahel tihedalt seotud juhul, kui tekib dialoog ja väärtuste vahendamise protsess. Riigivõimu ülesanne on aga vahendada oma kodanikele EL regulatsioone läbi analüüsi, mille juures peab alati testima EL meetmete vastavust ühiskonna ootustele ja kehtivatele arusaamadele, et vältida uudse “tõe monopoli” tekkimist vaid riigiülel tasemel.

Seega tuleb Euroopa õigusriiklikku identiteeti vaadelda protsessina. Et õigusriiklus oleks tagatud, peab iga õiguslikku tähendust omavale otsustusele eelnema analüüs ja argumentide süntees, mis tulenevad nii riigi kui EL tasandilt. Nn. “kaalutleva riigiülesuse (*deliberative supranationalism*)” doktriin, mis on kokteil Habermasi, Weileri, Halterni, Mayeri and Kohi ideedest, saavutab üha enam populaarsust probleemidele lahenduse leidmisel. Doktriin on algupärane teisend Habermasi “kaalutleva demokraatia” ideest, mille kohaselt vaadeldakse demokraatiat kui “institutsionaliseeritud avaliku kaalutluse protsessi asjades, mis puudutavad ühishuve”⁴. Sealhulgas, “ükski norm sh põhiseadus ei tohi olla staatiline või lõplik vaid jätkuvalt avatud kriitikale ja ülehindamisele”⁵ – idee, mis vastab täielikult prof. Raska veendumusele õigusest, kui elavast ja sotsiaalsest nähtusest.

Christian Joerges arendab välja kontseptsiooni ühiskondlikust konstitutsioonist ja väidab, et ühiskondlik aspekt tähendab seda, et globaliseerumise käigus tuleb panustada ühiskondlike kogukondade poolt tekitatud uudele

³ Adam Gearey, 2005 Globalization and Law. Trade, Rights, War. Rowman & Littlefield Publishers, Inc., lk 91

⁴ Amaryllis Verhoeven, 2002. The European Union in Search of a Democratic and Constitutional Theory. The Hague, London, New York: Kluwer Law International, lk 39-50

⁵ Ibid.,lk. 53

ühisele pluralismile⁶. Usun, et õigussotsioloogide⁷ ideestik õiguskultuurist, mis tekib avaliku arvamuse ja hoiakute abil, on kasutatav ka täna. Siinjuures on oluline just eristuvate maailmavaadete lähenemise protsessiga mis baseerub sallivusele, nii nagu sellest kirjutab John Rawls⁸. Kahetasandiline EL õigus moodustab terviku eeldusel, et nn konsensusotsused ei ole pealesurutud ja neile eelneb arutelu kõigi ühiskonnaliikmete vahel.

Erialakirjanduses räägitakse üha enam, et juristihariduses napib õigussotsioloogiat ja et see väljendub ka õigusühiskonna kriisides⁹. Samas püüab õiguspraktika ise leida mehhanisme, mis tasakaalu inimese ja riigi suhetes taastaksid. Muidugi on juristkonnal õigusühiskonna liikmetena eriline, privilegieeritud positsioon. Robert W. Gordoni sõnul, peab nende sotsiaalne roll olema maxweberlikult sõnastades ratsionaliseeriv ja õiguspärast ootust tagav või siis lihtsustatult – inimese soove ühiskonnas vahendav (luues õiguslikke vahendeid, mis neid tagaksid)¹⁰. Juristi eriline missioon leiab õigustuse tõsiasiast, et inimeste formaalne võrdsus seaduse ees ei haaku nende tegeliku ebavõrdsusega sotsiaalsete hüvede jaotamisel¹¹.

Üheks vaieldavaks “ühiskonnaga leppimise” meetodiks on õiguspraktikas olnud proportsionaalsuse põhimõte, mida on doktrinaalselt juurutatud nii Euroopa Liidu Kohtu kui ka Euroopa inimõiguste kohtu poolt¹² kuid mis ei saa asendada loomulikult teel tekkivat õiglustunnet, sest tasakaalustab huve tagantjärele. Teine instrument on “avaliku huvi” mõiste kasutamine, mida leiame ka Riigikohu mitmetes otsustes ja mis seostub põhiseaduslike väärtuste ja nende riivetega.

Juristid saavad õiguse sotsioloogilisse käsitluse suhtuda huvi, ükskõiksuse või eitusega. Praktiseerivate juristide huvi õigussotsioloogiasse kinnistub eel-

⁶ Christian Joerges. 2004. Constitutionalism and Transnational Governance: Exploring a Magic Triangle in: Transnational Governance and Constitutionalism, ed. By Christian Joerges, Inger-Johanne Sand and Gunther Teubner. Oxford and Portland Oregon: Hart Publishing, lk 393.

⁷ Vt Lawrence M. Friedman. The Legal System: A Social Science Perspective, New York: Russel Sage Foundation 1975

⁸ John Rawls. The Law of Peoples. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, London, 1921, lk 59-60

⁹ Peer Zumbansen. Law's Knowledge and Law's Effectiveness: Reflections from Legal Sociology and Legal Theory. German Law Journal. 10 German L.J. 417, lk 2.

¹⁰ Robert W. Gordon. The Role of Lawyers in Producing the Rule of Law: Some Critical Reflections. The Berkeley Electronic Press, 11 Theoretical Inquiries L. 441, Thomson Reuters, lk 5.

¹¹ Ibid. lk 9

¹² Vt. Stavros Tsakyrakis. Proportionality: An Assault on Human Rights? Jean Monnet Working Paper 09/08 NYU School of Law, New York, NY 10012

kõige siis, kui õigusteadlased sisustavad teooria õiguspraktikast lähtuva analüüsiga. Meie õiguspõhine saab mõjutada avatud õigusühiskonna arenguid, ellkõige meie juristkonna harituse kaudu temaatikas, millest kirjutab käesoleva teose autor. See saab toimuda vaid siis, kui argipäevaseid õiguslikke arenguid ja püüdlusi seostatakse ühiskondliku mõtlemise kategooriatega. Õiguse, õigluse ja ühiskonna omavaheline seos ei muutu olematuks pelgalt teadmatuse tõttu aga on tihti muutunud “raamatariiviteaduseks”, võõrandunud praktiliste oskuste ja teadmiste üle uhkust tundvatest spetsialistidest ja sunnitud distsipliinina elama isolatsioonis. Argumente (*locus aspiration*) leiab juristkond pigem seaduse kommentaaridest või kohtuotsustest, nägemata tausta, mille pinnalt viimased tekivad. Kui õigussotsioloogia on kriisis, siis on kreenis ka õigusühiskond, millel ei ole võimalusi end väljendada keeles, mis ei ole professionaalide nüansirikas ja end ise tootev salakeel vaid igale ühiskonnaliikmele arusaadav. Lawrence M. Friedman annab Eduard Raska mõtete jagajaile lootust – kuigi õiguskultuur võib muutuda mingi dramaatilise sündmuse tagajärjel, on olulisemaks kauaaegne ja sihipärane protsess¹³. Laiema kandepinnaga õigust ja õiglust sidustavaid arutelusid tekib meiegi ühiskonnas järjest enam ja juristide veenmisjõud ei toetu ühiskonnaliikmete teadlikkust arvestades alati vaid normianalüüsile.

“Valgustatud” juristkonnale pakub tänapäev uusi võimalusi ja loodan, et Eduard Raska maailma avastamine on alles ees. Prof. Raska soov oli veel enne teose avaldamist seda tutvustada oma kolleegidele, et saada vastukaja. Kahjuks seda võimalust talle ei jäänud. Küll on aga kõigil, kes oskavad ja tahavad õiguse ja õigluse teemas kaas rääkida moraalne kohustus seda teha.

Dr Tanel Kerikmäe

*Õiguse instituut
Tallinna Tehnikaülikool*

¹³ Lawrence M. Friedman. *The Place of Legal Culture in the Sociology of Law: Law and Sociology*, ed. By Michael Freeman. Oxford University Press. 2006, lk. 193

Sissejuhatus

Mis on õigus? Vastust sellele esmapilgul lihtsale küsimusele on otsitud küllap sama kaua, kui kaua on inimene tunnetanud iseennast tegijana teiste omasuguste hulgas. Ja tõesti, nimelt *inim*koosluses ehk, teisisõnu, eriomaselt *sotsiaalsete*, mitte pelgalt looduslik-bioloogiliste tunnuste ja omaduste alusel eristuvate indiviidide *sotsiaalses* suhtluses saab tõusetuda küsimus *õigest* ja *valest* käitumisest. Teatavasti loomariigis valitsevad peamiselt instinktid, muud valdavalt bioloogilis-füsioloogilist laadi tungid ja tõukejõud. Sotsiaalses koosluses, seevastu, hakkab inimese käitumuslikke valikuid juhtima teadvuslik-vaimne mehhanism, sealhulgas emotsioonid, kujutlused, teadmised selle kohta, mis on õige või mida taunitakse antud koosluses. Sellepärast tohibki arvata, et alates aegade hämarusse kadunud rajajoonest, mil käitumises ja suhetes said määravaks sotsiaalsed tegurid, hakkas inimene juurdlema ka niisuguste küsimuste üle, mis ühel või teisel viisil haakuvad mõistega *õigus*.

Aastatuhandeid kestnud arenguloos pole ometi kujunenud ühtset mõistmist, üldiselt tunnustatud arusaamist õiguse olemusest. Samuti, nagu diskuteerisid selles küsimuses antiikfilosoofid, jätkub arutelu tänapäevaste filosoofide ja õigusteoreetikute hulgas. Sageli lausa vastandlikelt positsioonidelt vaieldakse selle üle, kuidas, missuguste tunnuste, omaduste või funktsioonide kaudu õigust saaks määratleda, eristada teistest lähedastest nähtustest, näiteks moraalist või alluvussuhetes valitsevast käsukorrast. Arutletakse, missugune õigus on õiglane, kas õiglus on õigusele sisemiselt omane ja särasena olemuslik tunnus või üksnes formaalne ideaaleesmärk jne, jne.

Vaatamata tulisele diskussioonile, ollakse siiski suhteliselt ühel meelel selles, et õiguse üks peamisi eriomaseid tunnuseid on *normatiivsus*. Enamasti viibki säärane rõhuasetus õiguse samastamisele teatava normisüsteemiga, olgu siis vastavate ideaalide, väärtuste vmt vormis, nagu seda teevad *loomuõigusfilosoofia* esindajad, või kirjutatud seaduste kujul, mis on tunnuslik *õiguspositivismi* filosoofiale. Õelduga seoses osundagem **Emile Durkheimi** [1858-1917] juba 1909.a. avaldatud, kuid suuresti veel tänagi aktuaalsele tööle **Sotsioloogia ja sotsiaalteadused** /Sociologie et sciences/. Nimetatud artiklis rõhutas Durkheim, et teadusena ühiskonnast, sotsiaalse olemise nähtustest avab sotsioloogia uue, tõeliselt teadusliku arenguperspektiivi ka õigusele. Osa professionaalsetest juristidest, kirjutas Durkheim, on seni tegelnud vaid seadusetekstide ja juriidiliste formulite kommenteerimisega, avamaks nende mõtet või tähendust. Teine osa juristidest, need, kes näevad inimeste kirjutatud seadusetekstides vaid uni-

versaalse kõlbelse seaduse juhuslikke ilminguid, püüavad seevastu intuitsiooni ja filosoofiliste mõtiskluste kaudu avastada õiguse ning moraali igavikulisi printsiipe. Kuid samuti nagu tekstide kommenteerimine pole Durkheimi arvates teadus, vaid kunst, nii käsitab ta ka grandioosseid filosoofilisi spekulatsioone pelgalt metafüüsikana [Lähemalt vt. **Emil Durkheim**. Sotsioloogija. Ejo predmet, metod, prednaznatšeniye. Moskva, Kanon, 1995, lk.187].

Paraku osundamine normile, normatiivsusele kui õiguse olemuslikule isearasusele jääb ilmselgelt pidetuks vähemalt seniks, kuni pole täit selgust normi enda olemuses. Tõepoolest, käsitlused normist kui teatavast reeglist, kui kohustuslikust käitumisjuhiseist libisevad enamasti vaikimisi üle mitmest normi olemuse avamise seisukohalt olulisest probleemist. Sealhulgas küsimusest, kuidas norm ühiskonnaelus üldse tekib ja inimeste käitumist mõjustab. Nagu eespool juba öeldud, näivad loomuõiguslased uskuvat, et norm on objektiivne, inimeste subjektiivsete kaalutluste ülene, olemise igavikulise seaduse või printsiibi laadne nähtus. Seevastu õiguspositivistide käsitluses on norm puhtalt subjektiivne, so inimeste endi kaalutluste põhine ja vastavalt kujundatud kohustuslik ettekirjutus.

Sõltuvalt lahknevustest normi allikate ja loomuse käsitlemisel, on kujunenud ka erimeelsused õiguse olemuse, ülesande ning eesmärgi mõtestamisel. Kui ühel juhul, objektivistliku normikäsitluse kontekstis, nähakse õiguses ühiskondlikule olemisele loomuomase korrastatuse inimlikku peegeldust, mis olgu kirjutamata normistikuna või kirjapanduna aitab inimestel orienteeruda ühiselu suhete keerulises võrgustikus, siis subjektivistlik normikäsitlus nimetab õiguseks inimese (seadusandja) poolt loodud, sõnaselgelt kirja pandud ja (riigi) sunnijõuga tagatud üldkohustuslike ettekirjutuste kogumit. Ehk teisisõnu, õiguseks nimetatakse regulatiivset norminstrumenti, mille abil võimusbjekt väidetavalt vormib kaootilisest inimkarjast korrastatud ühiskonna.

Seisukohtade vastandlikkus osundab ühelt poolt asjaolule, et õiguse näol puutume kokku tõesti keerulise nähtusega, mis oma mitmepalgelisuses pakub mõtlejaile võimaluse luua tema seletamiseks hulganisti erinevaid kontseptsioone. Teisalt, seisukohtade ja lähenemisviiside paljusus võib olla tingitud *metodoloogilist laadi* asjaolust. Nimelt sellest, et õigust püütakse uurida *nähtusena iseeneses*, st isoleeritult, üldisemast sotsiaalsest kontekstist, ühiskondlikust taustsüsteemist väljarebituna.

Selletõttu jäetakse vajaliku tähelepanuta mitmed olulised küsimused. Näiteks õiguse tekkemehhanismi probleem, millega omakorda haakub õiguse sisuliste, üldisema tähendusega omaduste ja eesmärkide problemaatika. Nii ollaksegi sunnitud tegelema ainuüksi ja vahetult nähtuse vormiliste tunnus-

tega. Kuid formaalselt, pelgalt *nähtusena iseeneses* käsitatavale õigusele võib *suvalliselt omistada* ükskõik kuipalju uurija arvates asjakohaseid tunnuseid või omadusi, et neid siis juriidilise dogmaatika reeglite vaimus kommenteerida ja analüüsida.

Kalduvus uurida õigust vaid tema iseolemises, juriidilise dogmaatika formaalsesse kesta pakitud normisüsteemina, on eriti iseloomulik positivistlikule õigusõpetusele, kuid laiemalt kõigile koolkondadele ning õpetustele, mis näevad õiguses ennekõike ja peamiselt käepärast *instrumenti* inimkoosluse juhtimiseks ning allutamiseks juhi (võimu) tahtele. On tähelepanuväärne, et niisuguse käsitluse lätted põimuvad tihedalt läbi spetsiifilise võimumehhanismi - riigi - kujunemise ning arenguga. Vaadeldes õigusõpetuste ajaloolist muutumist riikluse arengu taustal, on lihtne märgata seost riigivõimu tugevnemise ja õiguse instrumentalistliku käsitlemise vahel.

See on arenguliin, kus õigus üha järjekindlamalt lahutati tema (võimalikest) sotsiaalsetest lätetest ja seostati riigi kui võimusubjekti tahtega. Rõhutamaks viimase ainumääravat rolli ja tähtsust, tuli õigus rookida tühjaks mitte ainult sotsiaalsest, vaid ka kõlbelisest, religioosest vmt sisust. Lõppastmes tõsteti pjedestaalile õigus(norm) kui *puhas regulatiivne vorm*, kui sotsiaalselt steriilne instrument võimu subjektiivsete eesmärkide teostamiseks. Õiguse sedalaadi instrumentaalset steriilsust rõhutab muuhulgas põhimõte, et õigus(norm) "möödab kõiki ühe mööduga", laieneb kõigile võrdselt ja ühetaoliselt.

Vastukaaluna õiguspositivismile, mille mõned äärmuslikud esindajad otsesõnu kutsuvad üles käsutama õigust vaid puhta vormina, on loomuõiguslikud õpetused läbi ajaloo võidelnud (sotsiaalselt) õiglase õiguse eest, manitsenud seadusandjaid järgima igikestva loomuliku õiguse ideaale ja väärtusi. Nagu eespool juba öeldud, käsitab loomuõigusfilosoofia õigust objektiivselt antud nähtusena, inimloomusesse või olemise igavikulistesse seadustesse kätketud objektiivse korrastatusena, kuid samas ka omamoodi regulatiivse ideaalina, mida püüeldes on võimalik ehitada üles õiglase ühiskond. Sellepärast nimelt ühiskonnaelu ja riikluse kriisides, mil õiguspositivistlik mõte tihtipeale ummikusse jookseb, iseenda seatud lõksu langeb, pöörduakse ikka ja jälle õiguse loomulike lätete poole.

Paraku nagu loomuõigus möödanikuski esindas valdavalt idealistlikku maailmanägemist, nii ka nüüdisaja loomuõiguslased kalduvad rajama oma õpetusi mitte niivõrd (ühiskonnaelu) tegelikkuse seaduspärasuste tundmisele, vaid peamiselt subjektiivsetele kujutlustele õigest ning õiglasest. Rääkides õiglasest õigusest ehk siis õigusest, millele saaks rajada õiglase ühiselu, jäädakse enamasti elukauge metafüüsilise arutelu tasemele. Ei vaevuta

uurima või ei suudeta näha õiguskorra objektiivseid aluseid majanduslikes, sotsiaalsetes, kultuurilis-vaimsetes protsessides. Ei uurita normset olemist kujundavaid mehhanisme ja normsuse teadvustamist, olgu inimeste vahelistes suhetes või laiemalt, näiteks suhetes looduskeskkonna nähtustega. Ometi pole raske taibata, et kui üldse, siis nimelt nende protsesside kontekstis, reaalse ühiskonnaelu uurimise kaudu võib inimteadvus jõuda *õige* mõistmiseni

Sellepärast ka nüüdisaja moodne loomuõigus ei ole veel valmis pakkuma arvestatavat vastukaalu õiguspositivismile. Viimane, ehkki ilmselgelt subjektiivlik, sageli kallutatud võimule lähedaste huvigruppide meelevallast, on samas omamoodi pragmaatiline. Tema elujõud nähtavasti peitubki asjaolus, et ta tugineb mitte kujutluspiltidele, vaid tegelikult olemasolevale, seadusettekirjutatud normistikule, mis regulatiivse instrumendina on *praktiliselt* rakendatav inimeste käitumise teatavaviisiliseks korrastamiseks ja eesmärgipäraseks juhtimiseks.

Nii võimegi öelda, et diskussioonis õiguse olemuse üle valitseb mõneti kummaline vastasseis, kus pooled küll eri aluselt, kuid seda järjekindlamalt kaitsevad laadilt ühtviisi *idealistlikke* positsioone. Loomuõiguslased, ehkki tunnistavad inimese tahtest sõltumatu, objektiivse sotsiaalse korrastatuse olemasolu, seovad viimase siiski pigem metafüüsiliselt igavikuliste absoluutidega, ideaalkujunditega ühiskondlikust olemisest, mitte reaalse ühiskonna ehituse ning toimimise seaduspärasustega. Õiguspositivistid seevastu ei taha kuulda mingist loomulikust õigusest, sotsiaalse korra objektiivsetest algetest või printsiipidest väljaspool seadustesse kirjutatud normi(stikku). Õiguskorra ainumõeldava allikana näevad nad seaduseks (õigusnormiks) vormitud inimlikku tahet, puhast subjektiivsust.

Idealistlikult aluselt puhkenud diskussioon, mis ühel või teisel viisil absolutiseerib õiguse iseolemist, rebib õiguse välja inimeste ühiskondliku kooselu nähtuste ja protsesside elavast kangast, mistõttu see ei saagi viia ratsionaalse üldaktsepteeritava lahendini. Niivõrd aga, kui *asi iseeneses* pole tunnetatav ja mõistus-päraselt seletatav, ei saa tunnetada ka iseenda olemisse kapseldatud õigust.

Järelikult selleks, et jõuda lähemale õiguse olemusele, tuleb ülesanne püstitada laiemalt, uurida õigust inimeste ühiskondliku olemise materiaalsete ja vaimsete protsesside ajalooliselt kujunenud süsteemis, mida lühidalt nimetatakse *ühiskonnaks*. Tegelikult probleemi tuum selles ongi, et selgitada, kuidas ja läbi missuguste mehhanismide, arengute või funktsioonide on õigus, eriti selle üks olulisemaid avaldumisvorme - inimeste subjektiivne seadusloome - seotud ühiskonna objektiivse eneseloomise ning enesereguleerimise protsessiga.

Tõepoolest, raske on uskuda, et ühiskond oma lõpmatult keerulises mitmekesisuses võiks kujuneda ja süsteemselt korrastuda ainuüksi subjektiivsel alusel, inimliku tahte suunamisel. Hoopis põhjendatum tundub arvata, et inimlik tahe, inimene ise kui sotsiaalne subjekt formeerub ühiskonna grandioosse eneseloomise ja eneseregulatsiooni protsessis ning ühtlasi teostab ennast selle protsessi üldises hoovuses. Järelikult ka õigus, arusaamine *õigest olemisest* olgu ideaalide või praktilist laadi normatiivsete kujutluste ja ettekirjutuste vormis ei saa põhimõtteliselt sündida väljaspool inimese ühiskondliku *olemise* objektiivset arenguhoojust või sõltumatult sellest.

Täpselt samuti, nagu ei saa loodusele dikteerida seadusi, kirjutada ette, mida looduslikud nähtused või protsessid peavad tegema või ei tohi teha, ei saa inimene lähtuvalt oma subjektiivsetest kujutlustest ja tahtest luua ka ühiskonna olemise ja toimimise seadusi. Küll aga saab ta neid uurida, tundma õppida ja vastavalt kujundada *õige käitumise* reegleid iseenda jaoks. *Õige* selles mõttes, et oleks tagatud inimeste ühiselulise koosluse, ühiskonna jätkusuutlik toimimine ja koos sellega iga üksiku indiviidi jaoks vajalikud tingimused enese sotsiaalseks enesemääratlemiseks ning eneseteostamiseks. Lühidalt, et oleks tagatud *turvalisus* ja *õiglus* ühiselulistes suhetes nii tulevikku vaatavalt kui ka siin ja praegu.

I osa

SOTSIAALNE OLEMINE

Jättes arvestamata kõige vähem diferentseerunud ühiskonnad, ...esinevad kõik ühiskonnad sotsiaalsete ruumidena, see tähendab erinevuste struktuuridena... Sotsiaalne ruum haarab mu endasse nagu täpi, nagu punkti. Sotsiaalne ruum on esimenene ja viimane reaalsus, sest ta tingib ka sotsiaalsete agentide võimalikud kujutlused sellest ruumist.

Pierre Bourdieu, 1989.

1. Ühiskond

Ühiskonnast räägitakse palju ja sageli väga erinevates seostes. Pidades silmas argisuhtlemise keelekasutust näeme, et siin on ühiskonna mõiste käibel pigem üldistava kujundina, metafoorina, kui tegelikkuse teatavat nähtust tähistava kategooriana. Näiteks käsitatakse Eesti ühiskonnana antud territooriumil elavate inimeste kogumit. Kui aga jutt kaldub selle inimhulga teatavaviisilise korrastamise või juhtimise teemadele, tuuakse harilikult sisse *riigi* mõiste. Siit võib järeldada, et argisuhtlemises ühiskond valdalt samastatakse riigiga. Või siis käsitatakse riiki inimkoosluse teatavale ühiskonnastumise astmele iseloomuliku olemise vormina.

Teaduskeelde tuli ühiskonna mõiste juba Vana-Kreeka filosoofide töödes. Olgu märgitud, et tolle aja mõtlejad käsitasid ühiskonda ennekõike sihipärase inimloomingu tulemina. Nii arvasid nad, et iseendi elutingimuste parandamiseks võivad inimesed ühiskonna luua, kuid soovi korral ka likvideerida. Euroopa kultuuriruumi filosoofilises ja poliitilises mõtlemises jäi säärane arusaam valitsevaks kuni 19. sajandi alguseni. Alles siis, seoses tööstusrevolutsioonist tõukunud dramaatiliste muutustega rahvaste majanduslikus, poliitilises ja sotsiaalelus, kuid kindlasti tulenevalt vajadusest teaduslikult mõtestada suuri inimhulki haaranud protsesse, hakkas kujunema vaade ühiskonnale kui

teatavale objektiivselt antud, vahetult inimeste tahtest sõltumatule *süsteemile*. Hakati mõistma, et inimeste kollektiivses ühiselus on nähtusi ja arenguid, mis ilmselgelt ei sõltu indiviidide soovidest või kokkulepetest, vaid kujunevad ning toimivad mingil muul alusel. Selle arusaamise rüpes hakkas jõudsalt arenema ka vastav teadus ühiskonnast – sotsioloogia, – uurimaks ühiskonna kujunemise, ehituse ja toimimise seaduspärasusi.

Nähtusena, mis kannab endas ja integreerib süsteemseks tervikuks nii bioloogilisele kui ka sotsiaalsele olemisele iseloomulikke protsesse, mis ühelt poolt eristub looduseskkonnast, kuid samas sõltub sellest kui olemise hädavajalikust tingimusest, on ühiskond tunnetuslikult raskesti hõlmatav. Sellepärast oleks tänagi ennatlik väita, et kõik temasse puutuv on põhiliselt läbi uuritud ja selgeks tehtud. Siiski pea kakssada aastat intensiivset ühiskonnateoreetilist uurimistööd on aidanud välja selgitada paljugi sellist, mida varem aimatagi ei osatud.

Kuid nagu teaduslik uurimine ikka kaldub sageli süüvima detailidesse, hargnema kitsamatesse harudesse, liigenduma vastavalt uurimisvaldkonna alamobjektide iseärasustele, nii ka sotsioloogia teadusena ühiskonnast on ajapikku minetanud algse terviklikkuse ning jagunenud paljude eriobjektide, so. ühiskonna eri aspektide, nähtuste, protsesside jne lõikes suureks hulgaks kitsama valdkonna haruteadusteks.

Lähenemisenurkade ja käsitlusviiside rohkuses, eri tasandi või valdkonna teooriate lõputus mitmekesisuses on hägustunud tervikpilt ühiskonnast. Selle asemel välja pakutavad fragmendid, mosaiigikillukesed võivad igaüks eraldi võetuna olla küll pilkukõitvad ning huvitavad, kuid ei suuda ometi piisavalt selgelt tuua esile ühiskonna süsteemse olemise ja toimimise põhijooni. Tulemusena kaob võimalus mõista ka iga üksiku detaili, killukese, fragmendi tegelikku olemust, rolli ja tähtsust vaadeldavas tervikus.

See asjaolu sunnibki konstrueerima olgu või teadvalt skemaatilisi, kuid siiski terviklikkusele orienteeritud ühiskonnamudeleid. Käesoleva teema raames ei ürita me siiski enam, kui jõuda selgusele, mis õieti on (võiks olla) see reaalsus, mida konkreetsemalt peetakse silmas, kui räägitakse ühiskonna objektiivselt antud süsteemsusest. Ja sedagi vähest püüame selgitada ühiskonnaelus eeldatavalt valitseva seaduspärasuse, *sotsiaalse normsuse* avaldumise ning subjektse tunnetamise võimaluste rakursist.

Muidugi ka nimetatud küsimustega on läbi aegade kas otse või kaude palju tegeldud. Sellepärast antud juhul võime piirduda mõne meie arvates huvipakkuvama käsitluse kokkuvõtliku kirjeldamisega.

Seatud ülesande lahendamisel sobivaks lähtepunktiks tundub olevat inimese sotsiaalne ehk lihtsamalt öeldes ühiseluline *enesemääratlemine*. Uurides, kuidas inimene ennast olgu isendina või (sotsiaalse) liigina mõtestab ja teostab, samuti seda, kuidas inimeste subjektsest ühiselulisest enesemääratlemisest kasvab välja ühiskonnaks nimetatav süsteemne tervik, võib jõuda parema arusaamiseni nii ühiskonna “anatoomiast” kui ka inimese ja ühiskonna dialektikast.

Õeldu illustreerimiseks vaadeldgem paari näidet. Nagu teada, elab Eestis ümmarguselt poolteist miljonit inimest. See on parasjagu nii palju, et oleks võimalik nad kõik näiteks lennuväljale kokku võtta. Kui niisugune kogunemine tegelikult aset leiaks, kas tohiksime siis kinnitada, et kohal on Eesti ühiskond? Ilmselt mitte. On küll suur hulk inimesi, õigemini kõiki, keda võib lugeda Eesti *ühiskonda kuuluvaks*, kuid mitte ühiskond kui niisugune. Mis siis puudub? Keda või mida veel peaksime lennuväljale tooma, et saaksime hakata rääkima ühiskonnast?

Leidmaks vastust sellele küsimusele, võtame teise näite. Kujutlegem, et olete üks suuremast reisiseltskonnast, kes maa eri paigust on kogunenud turismibüroo pakutud mitmepäevasele bussireisile. Teie reiskaaslaste hulgas on mehi ja naisi, lapsi, noorukeid ja pensionäre. On töölisi, põllumehi, kodupere naisi, ametnikke. Lühidalt, tegemist on igas mõttes juhuslikult moodustunud inimgrupiga, mille liikmeid ei seo miski peale reisisoovi ja bussisalongi üsna kitsukese ruumi.

Hakkame nüüd jälgima reisiseltskonna käitumist. Näeme, et väljasõidu ootel, samuti teeloleku esimestel tundidel tegeleb igaüks pigem iseendaga kui kaasreisijatega. Ehk vaid üksikud aktiivsemad või seltskondlikumad, võib-olla enesekindlamad või lihtsalt edevamad reisisellid üritava luua naabritega kontakte. Vähemalt enda juuresolekust märku anda. Kuid enamasti jäävad sedalaadi katsed vastusetu. Paremalt juhul reageeritakse neile vormilise viisakuse piires.

Ometi hakkavad tasapisi sügenema ja arenema suhted. Algul kitsamas ringis, istmenaabrite vahel, siis ikka laiemalt ja laiemalt. Tavapäraseid viisakusvormeleid vahetades või pisiteenuseid osutades uuritakse vastastikku, kes on kes. Püütakse jõuda selgusele, mis inimestega on tegemist, mida neilt oodata. Ühtlasi juureldakse selle üle, kuidas iseennast reisikaaslaste suhtes positsioneerida, kuidas ja kellena ennast kujunevas suhetevõrgustikus määratleda. Ehk teisisõnu, tegeldakse iseenda asendi ja rolli, lühidalt – oma subjektsuse, *identiteedi* kujundamisega antud konkreetse koosluses.

Õige pea näemegi, et varem diskreetsesse iseolemisse kapseldunud reisijad on avanenud, et on tekkinud seoste ja suhete võrgustik. Seni anonüümne, vaid

vormiliselt, olude sunnil moodustunud grupp hakkab sisemiselt kokku sulama ja *subjektsete identiteetide* alusel hõivatavate positsioonide ning nendega seotud rollide põhiselt organisatsiooniliselt korrastuma.

Samas võib märgata sedagi, kuidas vaadeldav protsess ise uude arengufaasi suubub. Vaimse läheduse, huvide sarnasuse või mingi muu inimliku omaduse alusel tekkinud mõneliikmelised grupid valdavalt sissepoole suunatud suhetestruktuuriga hakkavad looma kontakte ja suhteid väljapoole. Hakkab kujunema suhete nõuete astme võrgustik, kus suhtluse osalistena, subjektidena astuvad esile grupid, mitte enam indiviidid. Säärane kollektiivne subjektsus kinnistub peagi vastavas *grupiidentiteedis*, mis üksikindiviidi aspektist vaadatud on käsitatav teisese identiteedina.

On täiesti võimalik, et läbi mitmeastmelise identiteedi kujuneb lõppastmes välja reisiseltskonda tervikuna hõlmav subjektsus, vaadeldava koosluse totaalne identiteet. Selle olemasolust annab märku näiteks seltskonda läbiv solidaarne ühtekuuluvuse elamus, *meie*-tunne, mis signaliseerib tõsiasjast, et algselt mehhaaniliselt kokkupandud anonüümsete indiviidide kogumist on saanud kvalitatiivselt uus nähtus, sellele eriomase identiteediga miniühiskond, kus iga grupp ja viimases iga indiviid on leidnud endale sobivalt omanäolise koha ning sellele vastava rolli.

Väärrib rõhutamist, et niisuguse koosluse kujunemisel otsustavateks teguriteks ongi isikulisele ja grupilisele suhtlusele (kommunikatsioonile) loomumomendid asjaolud nende vastastikusel toimes ja läbipõimimises. Kui ainult on olemas teatavad algkomponendid ja soodsad tingimused, sünnib vastavas kommunikatsiooniprotsessis *iseeneselikult* sotsiaalne süsteem, organiseeritud, sisemiselt korrastunud kooslus, ühiskond. Pole vaja eeldada mingi välise surve või suunamise olemasolu, ei tarvitse kõnelda jõulise liidri eesmärgipärasest diktaadist. Sellepärast tohib igati põhjendatult väita, et subjektsel identiteedi põhised sotsiaalsed kooslused, sealhulgas ühiskond kui sotsiaalne süsteem tervikuna on põhimõtteliselt sama loomulikud, samal määral isetekkeliselt objektiivsed, nagu on seda näiteks elava looduse süsteemsed kooslused.

Olgu siinkohal juhitud tähelepanu ka sellele inimeste sotsiaalse koosseisentsi seisukohalt tähtsale asjaolule, et nimelt subjektsel enesemääratlemise protsessis, koos individuaalse ja grupiidentiteedi otsimise ning leidmisega kujuneb välja vaadeldavat kooslust hõlmav *korrastatud kommunikatsioonivõrgustik*. Koosluses oma asendi määratlenud, oma identiteedi leidnud subjektide (indiviidide ja gruppide) suhted pole kaugeltki mitte sisutühjalt formaalsed ja kaootilised, vaid kannavad endas nii kooslust tervikuna kui ka iga üksikut selle liiget eraldi iseloomustavat informatsiooni. Viimane omakorda on aluseks

enam või vähem selgepiirilistele käitumuslikele ootustele, subjektide teatava asendi või identiteediga seotud arusaamistele ootuspärasest, *õigest* käitumisest.

Sellepärast tohib öelda, et kommunikatsioonivõrgustikus objektiivselt kujunev korrastatus, mis kõrvaltvaatajale võib näida individuaalset vabadust ahistava tegurina, on tegelikult *subjektse vabaduse*, vaba enesemääratlemise ning eneseteostamise *hädavajalik tingimus*. Vabadus saada kellekski ning olla seda, võimalus tunnetada oma vabadust suhetes teiste ennast samavõrra vabalt määratlenud subjektidega on mõeldav vaid subjektse identiteedi põhiselt korrastunud sotsiaalses koosluses. Teisalt pole raske märgata, et sääraselt käsitatav vabadus pole mõeldav anonüümsete "inimühikute" mehhaanilis-kaootilises kogumis. Viimases valitseb käitumuslik määratlematus, teadmatus, mida on oodata teistelt või kuidas ise peaks käituma. Sellepärast näiline vabadus käitumuslike valikuid suunavast ja korrastavast kommunikatsioonivõrgustikust osutub lähemal vaatlemisel vabaduse täielikuks puudumiseks.

Järelkult võime asuda seisukohale, et inimlike huvide, vajaduste ja eesmärkide põhiselt, indiviidide ja gruppide subjektse enesemääratlemise ning eneseteostamise protsessis kujunenud ühiskond ei vastandu inimesele, ammugi mitte ei ahista tema vabadust. Just vastupidi, nimelt ühiskonnas leiab indiviid nii oma tegeliku sotsiaalse *mina* kui ka turvalise vabaduse iseennast subjektina teostada ja arendada. Selles mõttes inimene ja ühiskond pole olemuslikult vastandid, kvalitatiivselt erinevad nähtused, vaid ühe ja sama reaalsuse - inimliigi sotsiaalse olemise - eri järku avaldumisvormid.

Tõepoolest, pole kuigi keeruline mõtteliselt projitseerida vaadeldud reisiseltskonna *ühiskonnastumise* protsess ka hoopis mastaapsemasse kujutluspilti, mis hõlmab näiteks kogu Eesti rahvastiku või Euroopa, Euraasia jne areaali; vaadata sellest rakursist inimühiskonna kujunemise ajaloolist protsessi aegade algusest tänase päevani.

Tähistamaks antud protsessi üldisi piirjooni, tuleb kindlasti pidada silmas tõsiasja, et inimese ja ühiskonna dialektiline ühtsus ilmneb mitte niivõrd, mitte peamiselt *indiviidi* sotsiaalse kogemuse ja kommunikatsioonivõrgustiku kontekstis, vaid *inimliigi* tekkimise ning enesekujundamise aastatuhandeid kestnud ja üha jätkuvas saagas. Tõesti, kui indiviidi elurütmi ja sotsiaalset kogemust mõõdavad päevad, nädalad, kuud ning aastad, siis ühiskonna elu ajamõõdet tuleb enamasti arvestada kümnetes, sadades või isegi tuhandetes aastates. Põlvkond põlvkonna järel on ajalooline inimene ehk nagu eespool ütlesime, inimliik otsinud talle sobivaid ja samas jätkusuutlikult turvalisi koosseksistentsi viise ning vorme olgu suhetes looduskeskkonnaga või liigikaaslastega.

Ühelt poolt olude surve, teisalt aga juhitud sotsiaalse kogemuse tarkuseivadest on inimene *ühiskonnastunud*, loonud iseenda kui *sotsiaalse* liigi. Kuid mitte ainult seda. Koos eneseloomisega on inimene seda sõnaselgelt kavandamata, omamoodi kõrvalsaadusena ehitanud üles sotsiaalsele olemisele, uut tüüpi ühiselulise kooslusele eriomased vaimsed ning materiaalsed struktuurid. Ta on ehitanud *iseenda kui liigi* kehandi, olemise *sotsiaalse ruumi*. Öeldu illustreerimiseks mõelgem indiviidile, kelle individuaalse olemise kehandina teatavasti käsitletakse tema organismi füüsilise keha ja vaimu ühtsuses. Analoogia põhiselt võime inimliigi kehandit – ühiskonda – samuti nimetada organismiks, mida muuseas sageli ka tehakse, ja eristada selles nii materiaalseid (füüsilisi) kui ka vaimseid komponente. Probleemne, diskussioonile ajendav on vaid nimetatud komponentide konkreetne sisu, vorm ja toimimismehhanism.

Nagu eespool mainitud, iseloomustab nende küsimuste käsitlemist või, teisisõnu, ühiskonna kui organismi portreerimist kontseptuaalne kirevus. Sellegipoolest on vastavate teoreetiliste konstruktsioonide lõputus mitmekeesisuses võimalik märgata kahte põhisuundumust, mis läbi aegade ikka ja jälle, kord enam, kord vähem jõuliselt esile kerkivad. Nimetagem neid siinkohal tinglikult ühiskonna *strukturaalseks* ja *semioloogiliseks* käsitluseks.

Strukturaalne ühiskonnakäsitlus seab esiplaanile nõude kirjeldada sotsiaalset süsteemi selgelt ja ühetähenduslikult määratletavatest algelementidest moodustuva ühendusena. Kooskõlas selle käsitlusviisiga sõltub ühiskonna “nägu” peamiselt tema algelementide ning neid süsteemiks ühendavate struktuuriseoste teatavaviisilisest kombinatsioonist. Vastava lähenemise ühe nimekaima teerajajana tuntakse Emile Durkheimi, kes pidas vajalikuks puhastada ühiskonna teaduslik uurimine, -sotsioloogia - eelarvamuslikest ideedest ja vaadelda sotsiaalseid nähtusi samuti, nagu vaatlevad loodusteadused näiteks taime- ja loomariigi objekte. See tähendab - objektiivselt antud faktidena, asjadena nende *tegelikus*, mitte kujuteldavas määratletuses /lähemalt selle kohta vt. **Emile Durkheim**, osundatud teos, lk.55-69/.

Kooskõlas selle nõudega formuleeris Durkheim sotsioloogilise uurimise metodoloogia põhireeglid, mis edaspidi said aluseks struktuur-funktsionalistlikule koolkonnale sotsioloogias. Selle koolkonna tuntumatest esindajatest nimetagem siinkohal Ameerika sotsiolooge-teoreetikuid Talcott Parsonsit ja Robert K. Mertonit.

Struktuur-funktsionalistlik ühiskonnateooria keskendub suhetele ühiskonnaelu kahe tasandi – terviku ja selle osade – vahel, kusjuures mõlemat käsitletakse tegelikkuse *iseseisva tähendusega* nähtusena. Siit tulenevalt peetakse tähtsaks uurida, mida need nähtused eraldi võetuna endast kujutavad, samuti selgitada

välja suhted, mõjustused ning tagasiside mehhanismid nende vahel. Uurimise eesmärgiks on jõuda selgusele ühelt poolt selles, kuidas sotsiaalse tegelikkuse elemendid osalevad terviku kujunemises ning toimimises, teiselt poolt aga selles, kuidas terviku suhetestruktuur ja omadused mõjustavad elemente.

Nimekas Saksa sotsioloog Norbert Elias on puutuvalt struktuur-funktsionalismi ühiskonnateooriasse kriitiliselt märkinud, et sedalaadi käsitlus näeb ühiskonnas ennekõike staatilist, rahuseisundis sotsiaalset süsteemi, mis on vaadeldav ning seletatav seisundiperspektiivis *siin ja praegu*. Tulenevalt asjaolust, et keskendutakse *struktuurile* ning *seostele*, vastandatakse *indiviid* kui tegelik reaalsus *ühiskonnale* kui teisesele, tuletatud kõrvalnähtusele. Vaadatakse mööda tõsiasi, et “mõisted *indiviid* ja *ühiskond* ei käi mitte kahe eraldi eksisteeriva objekti kohta, vaid samade inimeste erinevate, kuid teineteisest lahutamatute aspektide kohta ja et mõlemad aspektid, et inimesed üldse on tavaliselt struktureeritud muutumises.”

Tõstes struktuur-funktsionalistliku sotsioloogia juhtteoreetikuna esile Talcott Parsons, märgib Elias, et viimane “kujutleb ühiskonda kui kaardimängija käes olevaid mängukaarte: tundub, et Parsons meelet on iga ühiskonnatüüp teatud kaartide segu. Aga kaardid ise on ikka ühed ja samad ning nende arv on väike, ükskõik kui mitmekesiseid kombinatsioone nad mängijate käes ka ei moodustaks.”

Samas püütakse nimetatud vastandusest üle saada juba Durkheimi arendatud ühiskonnateooria vaimus loodud mõttekäiguga indiviidi ja ühiskonna vastastikusest läbiimbumisest. Juba vajadus säärase konstruktsiooni järele kinnitab Eliase arvates tõsiasi, et indiviidi ja ühiskonda vaadeldakse tõepoolest kahe eraldi seisva üksusena, mis puutuvad teineteisega kokku alles n-ö tagantjärele /Lähemalt **Norbert Elias**'e kriitikast struktuuraalse ühiskonnakäsitluse kohta vt. tema teoses Tsiviliseerumisprotsess. Sotsiogeneetilised ja psühhoogeneetilised uurimused. I köide. Käitumise muutused Öhtumaa ilmalikes ülemkihtides. Saksa keelest tõlkinud Tiiu Relve. Varrak, 2005, lk. 29 – 35/.

Semioloogiline vaade ühiskonnale, vastupidiselt eelkirjeldatule, ei tunnista indiviidi ja ühiskonna kui kahe eraldi, veelgi vähem teineteisele vastanduva reaalsuse eksistentsi, vaid lähtub nende *kvalitatiivsest ühtsusest*. Ollakse seisukohal, et inimese ühiskondliku olemise primaarne tegelikkus on teatav *kvalitatiivne ühtekuuluvus*, märkide, sümbolite, tähendusseoste süsteem või väli. Iga eraldi vaadeldav nähtus omandab spetsiifiliselt sotsiaalse sisu ja (funktsionaalse) tähenduse mitte *asjana iseeneses*, vaid ainult nimetatud kvalitatiivse ühtekuuluvuse süsteemses kontekstis /lähemalt selle kohta vt. **Juri Lotman**. Semiosfäär. Vagabund, 1999, lk.9 jj/.

Ja tõesti, ka üsna elementaarsete näidete varal on võimalik demonstreerida, kuidas asja, nähtuse, protsessi jne sisu või olemus pole mitte üheselt, hoopiski mitte absoluutselt määratletud, vaid muutub sõltuvalt tähendusseoste süsteemi muutumisest, mille kontekstis antud nähtust vaadeldakse. Näiteks roos lillenäitusel, kooli lõpuaktusel, kalmistul, ehkki natuurilt sama, kannab sotsiaalses plaanis täiesti erinevat tähendust ja funktsiooni.

Rõhutamaks indiviidi ja ühiskonna kvalitatiivset ühtsust, tõsiasi, et neis avaldub küll eri aspektidest, kuid siiski üks ja seesama sotsiaalne reaalsus, kirjutas Norbert Elias: "...see, mida me nimetame *ühiskonnaks*, ei ole ei ilma ühiskonnata eksisteerivate indiviidide iseärasuste abstraktsioon ega ka indiviididest väljaspool olev *süsteem* või *tervik*, vaid pigem indiviidide poolt moodustatud vastastikuste sõltuvuste põiming ise". Seda inimesi omavahel siduvate vastastikuste suhete ja sõltuvuste põimingut tähistas Elias mõistega *figuratsioon* ning selgitas, et "kuivõrd inimesed sõltuvad esiteks loodusest ja seejärel suuremal või vähemal määral – sotsiaalse õppimise, kasvatuse, sotsialiseerimise, sotsiaalselt äratatud vajaduste kaudu üksteisest, siis esinevad inimesed, kui nii võiks väljendada, ainult mitmuslikult, ainult figuratsioonidena."

Oma mõttekäiku näitlikustas Elias seltskonnatantsude abil, kirjutades, et "need kujutavad endast tõepoolest kõige lihtsamat käepärasat näidet, et manada silme ette seda, mida mõistetakse inimeste moodustatud figuratsioonide all. Piisab vaid, kui mõelda masurkale, menuetile, poloneesile, tangole, rock'n rollile. Pilt omavahelises sõltuvuses olevate inimeste liikuvatest figuratsioonidest tantsimisel teeb võib-olla lihtsamaks kujutleda riike, linnu, perekondi, aga ka kapitalistlikke, kommunistlikke ja feodaalsüsteeme kui figuratsioone" /vt. **Norbert Elias**, osundatud teos, lk.70-71/.

Nagu Norbert Eliaski, pidas Prantsuse sotsioloog Pierre Bourdieu vajalikuks distantseeruda ühiskonna, sotsiaalsfääri struktuuralsest käsitlemisest, mis tema sõnul "keskendub meelsamini substantsiaalsetele "realiteetidele", indiviididele, gruppidele jne kui *objektiivsetele suhetele*, mida ei ole võimalik näpuga näidata ega käega katsuda.... Kogu minu teadusliku algatuse lähtekohaks, kirjutas Bourdieu, on veendumus, et sotsiaalse maailma sügavaimat loogikat on võimalik tabada vaid sel tingimusel, kui sukeldume empiirilise, ajalooliselt ruumis ja ajas määratletud reaalsuse eripärasse, ent ehitame ta üles kui "võimalikkuse erijuhtumi", nagu Gaston Bachelard seda nimetas, see tähendab kui ühe üksikujuhtumi võimalike konfiguratsioonide piiratud universumis". /**Pierre Bourdieu**. Praktilised põhjused. Teoteooriast. Prantsuse keelest tõlkinud Leena Tomasberg. Tänapäev, 2003, lk. 9; 16-17/.

Kõik Bourdieu ühiskonnateooriale iseloomulikud mõisted nagu *sotsiaalne ruum*, *sümbolne ruum*, (sotsiaalne) *väli*, (sotsiaalne) *kapital* jt osundavad ühiskondliku olemise valdavalt *kvalitatiivsele määratlemisele* ning sedagi mitte teatavate absoluutide, igavikuliste omaduste või kvaliteetide kaudu, vaid nimelt *relatiivselt*, ajas ja ruumis muutuvate *eristussuhete* vormis. “Erinevuse, lahknevuse idee, kirjutas Bourdieu, on aluseks *ruumi*, eristuvate ja kooseksisteerivate positsioonide terviku mõistele, kus positsioonid on üksteise suhtes välised, määratletud oma suhetega teistesse, oma vastastikuse välisusega ja läheduse-, naabruse- ja eemaldatusesuhetega” /**Pierre Bourdieu**, osundatud teos, lk.20-21/.

Kvalitatiivsete eristussuhete kaudu määratletav sotsiaalne ruum toimib ja mõjustab inimeste, ühiskondlike gruppide hinnanguid ja käitumist niivõrd, kui selles kujunenud ja samas pidevalt muutuvas suhete struktuuris omandavad ning kaotavad *tähendusi* nähtused, tegevused, ideed jne. Siit näeme, et erinevalt struktuuralsest ühiskonnakäsitlusest, mis Bourdieu sõnutsi keskendub substantsiaalsetele realiteetidele ja säärases lähenemises näib jälgendavat loodusteaduslikku mõtteviisi, on semioloogiline käsitlus ühiskonnast kui kvalitatiivsest ruumist, kui relatiivsete tähenduseseoste dünaamilisest väljast sügavalt kultuuripõhine, üdini sotsiaalne.

Õeldu näitlikustamiseks mõelgem end tagasi aega, mil inimliigi kaugel esivanem hakkas eralduma looduskeskkonnast. Võib arvata, et otsustavaks murangujooneks selles protsessis sai *instinkti* kui bioloogilis-loodusliku fenomeni allutamine ning väljatõrjumine *tähenduse* kui kultuurilis-sotsiaalse nähtuse poolt. Bioloogilise instinkti organiseerivale ning korrastavale toimele ülesehitatud loodusliku koosluse asemele tuli tähenduseseostele rajatud, kultuuripõhine sotsiaalne ruum.

Samuti nagu Norbert Elias ja Pierre Bourdieu seavad struktuur-funktsionalistlikule *substantsiaalsele* ühiskonnateooriale vastu kvalitatiivsetele eristussuhetele rajatud käsitluse sotsiaalsest süsteemist, rajab ka Saksa ühiskonnateoreetik-sotsioloog Niklas Luhmann oma käsitluse ühiskonnast selgelt ja järjekindlalt kvalitatiivsele alusele. Kuid tema käsitlusviis on sedavõrd sügavalt süsteemiteoreetiline (või, teisisõnu, küberneetiline) ja abstraktne, et võib lugeda esialgu isegi heidutada. Teatava lihtsustuse hinnaga tohib siiski öelda, et Luhmanni ühiskonnakäsitlus on üles ehitatud *süsteemse kommunikatsiooniteooria* vormis.

Selgitamaks oma käsitluse alusideed, osundab Luhmann kõigepealt kolmele põhilisele eelarvamusele, mis eelkäijaid tema arvates eksiteele on viinud. Need on, esiteks, oletus, et ühiskond kui süsteem *koosneb inimestest* või siis suhetest

nende vahel; teiseks soov määratleda ühiskonda *geograafilise piiritletuse* alusel ja, kolmandaks, eriomaselt tunnetusteoreetiline eksikujutus *subjekti ja objekti eraldiolemisest* ühiskonnas kui süsteemses nähtuses eeldusel, et vaid subjektid evivad enesetunnetuse võimet, objektid aga lihtsalt on niisugused nagu nad on.

Luhmann on üsna kategooriliselt seisukohal, et subjekti ja objekti säärane vastandamine ühiskonna olemuse käsitlemisel on lubamatu. Ta leiab, et ühiskonda tuleb vaadelda ja kirjeldada just nimelt olemise ning tunnetamise ühtsuses, et ühiskond olemuslikult ongi *iseennast loov ning tunnetav* objekt. Selles mõttes, väidab Luhmann, on sotsiaalne teooria käsitatav teooriana *ühiskonnast ühiskonnas*, kujuures säärase teooria loomiseks sobivaid võimalusi pakub tema arvates teistes teadusvaldkondades, näiteks küberneetikas, evolutsiooniteoorias jm arendatav *süsteemiteooria*.

Rakendamaks süsteemiteooriat ühiskonna olemuse avamiseks, peab Luhmann kõigepealt vajalikuks selgelt määratleda süsteemi mõiste. Siin tugineb ta Georg Spencer Browni käsitlusele süsteemist kui *eristamise vormist* /**Spencer Brown G. Laws of Form. New York, 1979/**. Sellena on süsteemil kaks külge. Ühelt poolt süsteemi kui (eristamise) vormi sisemine külg ja, teiselt poolt, ümbritsev keskkond kui vaadeldava vormi (süsteemi) väline külg. Vaid mõlemad nimetatud küljed koos(mõjus) loovad eristust, loovad vormi, mistõttu kõik, mida saab eristuse vormis vaadelda või kirjeldada, paikneb kas süsteemis või keskkonnas.

Käsitluse süsteemist kui eristamise vormist, kui teatavast eristuse (ja järelikult ka süsteemi kui eristamise vormi) pideva taastootmise algoritmist võtab Luhmann kokku mõistes *autopoiesis* [eneseloomine]. Süsteem kui loov looming, kui aktiivne vorm, eristamaks süsteemi ja keskkonda – kõike seda hõlmabki mõiste *autopoiesis*.

Sotsiaalse süsteemi eneseloomise ja enesetunnetamise protsessi alusena, et mitte öelda sotsiaalse materiana käsitab Luhmann *kommunikatsiooni*, mis võimaldab vaadelda ühiskonda operatiivselt suletud nähtusena, *kommunikatsioonist kommunikatsiooni* tootvate operatsioonide süsteemina. Samas rõhutab ta, et rääkides kommunikatsioonist antud kontekstis, ei tohi seda taandada näiteks kahe subjekti vahelisele kommunikatiivsele aktile, samuti mitte informatsiooni ülekandmisele ühest kohast teise vmt, mida kommunikatsiooni uurijad sageli teevad. Kommunikatsiooni sedalaadi käsitluses tuleb eeldada tegijaid, kes kommunikeeruvad või informatsiooni edasi kannavad, kuid on ise tekkinud väljaspool kommunikatsiooni ehk teisisõnu, mingil muul alusel. Sellepärast, rõhutab Luhmann, tuleb (ühiskonna olemust kirjeldavas) süsteemiteoreetilises kommunikatsiooniteoorias luua ka asjakohane kommunikatsiooni käsitlus, mis

põhineb arusaamisel, et operatiivselt suletud süsteemi kõik *kommunikatsioonid sünnivad ainult kommunikatsioonist* süsteemi ja keskkonna koosmõju tõukel.

Kirjeldataud süsteemiteoreetilise kommunikatsioonikäsitluse kontekstis jõuab Luhmann esmapilgul paradoksaalsele järeldusele, vastavalt millele inimesed nagu ka looduslik-geograafilised tingimused jt sedalaadi nähtused ei kuulu ühiskonda. See ei tähenda aga, nagu Luhmann ise märgib, et inimesed või riigid nende geograafiliste, demograafiliste jmt iseärasustega läheksid ühiskonna(teooria) jaoks kaduma. Asi on lihtsalt selles, et nad asetuvad teooria struktuuris õigele kohale, nimelt sotsiaalse süsteemi kui kommunikatiivse eristamisvormi keskkonda /lähemalt Luhmanni ühiskonnakäsitluse kohta vt. **Niklas Luman**. Ponjatje obtšestva. – Problemõ teoretitšeskoi sotsiologij. Pod redaktsijei A.O. Boroneva. Petropolis, 1994. s.25-43/.

Vaatamata oma kohati ülimalle abstraktsusele on Luhmanni ühiskonnateooria põhi-ideestikuk siiski väga lähedane Eliase ja Bourdieu vaadetele. Võib isegi öelda, et kõigi kolme lähenemises ühiskonnale kumab selgelt läbi üks ja sama idee. Nimelt arusaamine ühiskonnast kui *dünaamilisest väljast*, kui subjektsete *eristussuhete elavast mustrist*, kui (sotsiaalse) *eristamise iseprogrammeeruvast programmist*. Selles mõttes nii Elias, Bourdieu kui ka Luhmann oma ühiskonnakäsitluses peavad silmas ühelt poolt nõ *sotsialiseeruvat mateeriat*, teiselt poolt aga viimase *liikumist*, aktiivsust, eneseloomist ja –organiseerimist. Olemuslikuna, ühiskonda kui sotsiaalset süsteemi vahetult kirjeldavana tõstavad nad esile just selle aktiivselt loova külje.

Leidmaks niisugusele käsitlusele illustreerivat paralleeli, osundagem näiteks kompuutri operatsioonisüsteemile, teatava programmvarustusega töökeskkonnale. Seegi on olemise vorm, reaalsus, mis operatiivselt suletud süsteemina ühelt poolt eristub töödeldavast “mateeriast”, teiselt poolt aga nimelt säärasena “elustab” viimast, annab töödeldavale ainesele läbi kvalitatiivsete eristuste tähendusliku vormi ja sisu. Muidugi ei tohi antud näite puhul unustada, et esialgu veel pole kompuutri operatsioonisüsteem samavõrra iseprogrammeeruv, nagu seda on ühiskond.

Kui nüüd lühidalt võtta kokku ühiskonna ja tema olemuse kohta öeldu, tuleb ennekõike rõhutada, et ühiskond ikkagi eksisteerib *tegelikkuse nähtusena*, reaalselt, mitte vaid üldistava abstraktsioonina inimeste mõtetes. Enam-vähem kindlalt tohib väita sedagi, et ühiskond on *süsteemne*, sisemiselt teataval viisil struktureeritud ja korrastatud nähtus. Seisukohad ja vaated ühiskonnale hakkavad lahknema siis, kui võetakse kõne alla ühiskonna kui süsteemse nähtuse kujunemise ja toimimise või, teisisõnu, tema eneseloomise ning dünaamika printsiip, reeglistik, algoritm.

Algne kujutlus ühiskonnast kui inimeste, institutsioonide, materiaalsete ja vaimsete väärtuste jne kui *elementide* süsteemselt korrastatud territoriaalsest kooseksistentsist on teisenenud arusaamiseks, et ühiskond on pigem (sotsiaalse) *olemise viis*, olemist aktiveeriv ja kujundav algoritm, mitte silmaga nähtav ja käega katsutav olemise aines või vorm. Just selles mõttes tõstetakse ühiskonna olemusliku tunnuseks esile *eristamisvõime*, ühiskonna kui süsteemi funktsioon ja suutlikkus eristada sotsiaalset mittesotsiaalsest, piiritleda iseennast kui (sotsiaalset) süsteemi keskkonnast kui mittesotsiaalsest. Mida konkreetselt, kas teatavaid (ühisolemise) figuratsioone, või välja laadseid tähendusseoste mustreid, või ennastloovas süsteemses kommunikatsioonis sündivaid eristusi pidada antud lähenemise kontekstis peamiseks, polegi oluline.

Küll aga väärrib rõhutamist, et nimelt ühiskonna kui *eristussüsteemi* kontaktis keskkonnaga või, teisisõnu, ühiskonna katkematu enesepeegeldamise, enesemääratlemise ja eneseloomise protsessis sünnib *sotsiaalne ruum* eriomaselt inimliku olemise, inimese vaba eneseteostamise keskkonnana.

Kuid samavõrra, kui ühiskond sünnib ja toimib sotsiaalse ruumina, loob inimene selles ruumis kui *keskkonnas* iseennast *subjektina*, keskkonnast eristuva *süsteemina*. “Sotsiaalne ruum haarab mu endasse nagu täpi, nagu punkti”, kirjutab Bourdieu. “Aga see punkt on *vaatepunkt*, sotsiaalses ruumis paiknevast punktist lähtuva vaate printsiip, mille kuju ja sisu määratleb objektiivne asend, millest ta lähtub” /vt. **Pierre Bourdieu**, osundatud teos, lk.32/.

Sotsiaalses ruumis indiviid *ühiskonnastub*, sotsialiseerub, kujuneb *isiksuseks* kui sisemiselt aktiivseks ennastloovaks, oma *mina* teadvustavaks subjektiks. Just subjektina, mitte abstraktse indiviid-ühikuna suudab inimene mõista ja mõtestada nii iseenda asendit sotsiaalses ruumis kui ka sellest asendist tulenevaid seoseid teiste inimestega, samuti mitmesuguste sotsiaalse ühiselu kooslustega. Nimelt subjektina hakkab inimene mõistma ning teadlikult hoidma (või, vastupidi, ignoreerima) sotsiaalsele ruumile omaseid piire korra ja kaose, õige ja väära, õigluse ja ebaõigluse vahel. Lühidalt, hakkab tunnetama *seaduspärasust*, *normi* nii vahetutes suhetes teiste subjektidega kui ka sotsiaalses ruumis üldisemalt.

2. Sotsiaalne norm

Kontseptuaalne kirevus ühiskonna olemuse filosoofilis-teoreetilise mõtestamise valdkonnas seab tõsiste raskuste ette ka vahetult sotsiaalse normi kui *olemise tingimuse* probleemide käsitlemisele orienteeritud uurija. Tõepoolest, tunnistades ühel või teisel viisil ühiskonna reaalsust, asutakse ühtlasi seisukohale, vähemalt eeldatakse, et sotsiaalse ühiselu tegelikkus kulgeb teatavate *objektiivsete seaduspärasuste* põhiselt. Enamgi veel, jõutakse äratundmisele, et kui üldse, siis just nende seaduspärasuste vormis, nende kaudu avaldub ühiskonna kui süsteemi iseennast *loov ja reguleeriv* aktiivsus. Kuid siit on vaid sammuke mõistmiseni, et seal, kus on tegemist süsteemse eneseloomise ja -regulatsiooniga, peab eksisteerima ka *norm*, teatav *normne olemine* kui süsteemi kujunemise, olemise ning dünaamika tingimus ja mõõt.

Olgu kohe öeldud, et vaevalt on mõistlik ja põhjendatud seletada sotsiaalse süsteemi normset olemist või pürgimist normsusele *teleoloogilises* võtmes, mida mõnikord siiski tehakse. Pigem tuleks probleemi käsitlemisele läheneda objektivistlikult, süsteemi ja keskkonna vahelisi, aga samuti süsteemi sisesesid suhteid iseloomustava *funktsionaalse optimeerimise* rakursist. Säärase vaatenurga alt nähtub normsus süsteemi omadustesse kätketud *suutlikkusena eristuda* keskkonnast, seista vastu keskkonnast lähtuvatele lagundavatele jõududele, *kohanduda* muutuvatele keskkonnatingimustele jmt võimetena.

Vastavas käsitlusviisis on sotsiaalne norm ise selgelt objektiivne nähtus. Ta sünnib, eksisteerib ja toimib inimeste ühiskondliku kooselu loomuomase tingimusena ilma, et keegi teda välja peaks mõtlema või (lähtuvalt oma subjektiivsetest arusaamadest) kehtestama. Küll aga on iga inimese, iga sotsiaalse subjekti jaoks oluline normi *tunnetada*, enda jaoks lahti mõtestada normse olemise sisu ning piirid ja oma käitumises neist kinni pidada. Ometi selle asjaolu vaid paljasõnalise äramärgimisega piirduda ei saa. Nagu ühiskonna olemuse selgitamiselgi püütakse minna kaugemale deklaratiivsetest lausunditest, tuleb süüvida ka normi olemusse. Samas tuleb mõista, et norm objektiivse määratletuse mõttes, ammuigi mitte subjektiivse tähenduse plaanis ei ole nõ käega katsutav reaalsus, nagu seda on näiteks suulisse või kirjalikku teksti vormitud ettekirjutus, käsk vms.

Käsitades normi ühena sotsiaalse olemise, sotsiaalse süsteemi toimimise seaduspärasustest, tuleb uurida, kuidas see seaduspärasus avaldub, realiseerub inimkoosluste ning indiviidide ühiselulises praktikas; kuidas inimesed nende sotsiaalse olemise, ühiseluliste suhete lõputus mitmekesisuses normsust advavad ning seda iseendi subjektselt individuaalse aktiivsuse vormis ellu viivad, kehtestavad. Antud vaatenurgast näeme sotsiaalse normi suhestumist inimeste

subjektiivse kujutlusega õigest, normipärasest ning sellest kujutlusest lähtuvaid tegevusmustreid protsessina, milles sünnib kooskõla ühiskonna kui süsteemi eneseregulatsiooni ja üksikisikute subjektiivsetes kujutlustes sündinud normatiivsete arusaamade vahel.

Paraku samuti nagu ühiskonna olemuse üldisemat laadi küsimustes pole ka sotsiaalse normi käsitlemisel veel jõutud kooskõlalistele seisukohtadele. Sellepärast antud juhul piirdugem sellega, et vaatleme eraldi, kuidas sotsiaalse normi probleemile lähenetakse struktuuralse ning semioloogilise ühiskonnakäsitluse raames.

Struktuuriline ühiskonnakäsitlus teatavasti püüab kirjeldada sotsiaalset süsteemi sellele eriomaste *algelementide*, enam või vähem selgelt määratletavate struktuurikomponentide ja neid süsteemseks tervikuks liitvate *funktsionaalsete seoste* ning sõltuvuste kaudu. Selle käsitluse mõttes ühiskonna kui terviku omadused kujunevadki peamiselt sõltuvalt tema komponentide (sealhulgas näiteks indiviidide poolt hõivatavad rollid ja staatused, erineval alusel ja suurusjärgus moodustunud grupid, eri funktsioone kandvad sotsiaalsed institutsioonid jmt) ning nende vaheliste seoste iseloomust ja omadustest.

Arvatakse, et mida selgepiirilisemalt ühiskonna algelemendid välja on kujunenud, mida tugevamad ning tasakaalustatumad on seosed nende vahel, seda paremini toimiv, harmoonilisem, jätkusuutlikum on ühiskond kui süsteem. Ja vastupidi, olgu puutuvalt algelementidesse või nende vahelistesse seostesse on põhjust arvata, et siin ilmnev vormiline või sisuline määratlematus, struktuurilis-funktsionaalne hägusus nõrgestab ühiskonna süsteemsust nii toimimise kui ka jätkusuutlikkuse vaatevinklist.

Tähelepanu keskendamine ühiskonna (kui süsteemi) algelementidele on vaadeldava käsitluse raames nähtavasti tingitud peamiselt asjaolust, et viimaste näol puutume valdavalt kokku inimeste sotsiaalse ühisel nõ materialiseerunud, et mitte öelda asjastunud nähtustega, mis säärastena on ühelt poolt vahetult tajutavad, teiselt poolt aga käepärased empiirilis-faktoloogiliseks uurimiseks. Samas sotsiaalse süsteemi kirjeldamine ja uurimine seda moodustavate "asjaliste" algelementide ning nende vaheliste seoste põhisel ei pruugi tähendada, et täielikult jäetakse kõrvale süsteemi kui terviku kvalitatiivne mõju tema koostiselementidele. Ehkki see mõju pole enamasti vahetult mõõdetav, rõhutatakse siiski, et nimelt süsteemi kvalitatiivses terviklikkuses tuleb esile ühiskonna algelementide tegelik roll ja kvaliteet. Sellepärast pakkumaks inimestele vaba eneseteostamise võimalusi, peetakse tähtsaks pidevalt hoolitseda ühiskonna struktuurilis-funktsionaalse korrastatuse ja tasakaalu eest, juhtida ühiskonda suurema tasakaalu poole.

Siit ka sotsiaalse normi vastav käsitlus, mida tabavalt on iseloomustanud Norbert Elias. “Sotsioloogiateooria selle tüübi näitlikustamiseks” – kirjutab Elias, - “piisab, kui välja tuua tüübile iseloomulik “sotsiaalse süsteemi” mõiste, nii nagu seda kasutab näiteks Parsons, aga kindlasti mitte ainult tema. ... “Sotsiaalne süsteem” on “tasakaalus” olev ühiskond. Selles tasakaalus tuleb ette väikesi kõikumisi, kuid üldiselt on ühiskond rahuseisundis. Kujutatakse ette, et *normaalselt* [minu rõhuasetus – E.R.] on kõik ühiskonna osad üksteisega harmoonilises kooskõlas. Kõik ühiskonda kuuluvad inividid on normaalselt ühesugusest sotsialiseerituse laadist tingituna ühistes normides kokkuleppele jõudnud. Kõik on normaalselt hästi lõimunud, järgivad oma tegutsemisel samu väärtusi, täidavad ilma raskusteta etteantud rolle ja nende vahel ei esine normaalselt konflikte; konfliktid nagu ka süsteemimuutused kujutavad endast segavaid ilminguid.” /**Norbert Elias**. Tsiviliseerumisprotsess. Sotsiogeneetilised ja psühhogeneetilised uurimused. I köide. Käitumise muutused Öhtumaa ilmalikes ülemkihtides. Tõlkinud Tiiu Relve. Varrak, 2005, lk. 48-49; vt. ka **Robert K. Merton**. Social Theory and Social Structure. Glencoe, 1959, lk. 122/.

Lühidalt, struktuuralse ühiskonnakäsituse kontekstis käsitatakse sotsiaalselt *normsena, seaduspärasena* ühiskonna totaalset tasakaaluseisundit. Ühiskonnaelu praktikas arvatakse säärane normne seisund olevat saavutatav tingimusel, kui kõik ühiskonda kuuluvad inividid jõuavad *ühistes normides kokkuleppele*. Kuidas niisugune kokkulepe tegelikkuses sündida võiks, misugustes ühishormides võiksid leppida kokku näiteks alailma puuduses viirelev juhutööline ja miljonärist pangajuht; või looduslembeselt enesekeskne rannakalur ja suurlinna luksushotelli klienditeenindaja, jääb paraku vastuseta küsimuseks.

Samuti nagu jääb lahtiseks küsimus, mis tõukab ja miks tasakaalu hoidva, tasakaalu süsteemi normse olekuna käsitava ühiskondliku koosluse sotsiaalse muutumise ja arengu teele. Väärtustades tasakaalu, staatilist rahuseisundit kui normi, nähakse tahes-tahtmata muutumises, ühiskonna dünaamikas ja seda esile kutsuvates jõududes anoomiat, normse oleku eitamist. Kuidas siis, missuguste tegurite surve ühiskond ikkagi muutub, kui normatiivselt on lepitud kokku staatilise rahuseisundi hoidmises ja tegutsetakse selle kokkuleppe vaimus?

Nagu öeldud, selgeid vastuseid sedalaadi küsimustele struktuuralse ühiskonnateooria harilikult ei anna. Neist püütakse kas vaikimisi mööda vaadata või siis piirdutakse osundustega mitmesugustele teooriavälistele lahendustele nii, nagu need sotsiaalses praktikas parasjagu kujunenud on. Näiteks ühenduses normatiivse kokkuleppega väidetavalt kõigi ühiskonda kuuluvate indiviidide vahel tõstetakse esile *riik* kui kokkuleppe vormiline kehastus ja koond-

subjekt. Teatavasti juba 17. sajandil kinnitas Inglise filosoof ja riigiteoreetik Thomas Hobbes, et riik sünnib (arukate) inimeste kokkuleppest, kehastab ning realiseerib seda.

Hobbes leidis, et inimesed, kihutatuna tagant egoistlikust soovist kahmata endale võimalikult palju hüvesid, ei hooli teistest. Isikliku edu ja heaolu nimel ollakse valmis teisi jalge alla tallama, füüsiliselt hävitama. Sellepärast inimkooslus tema loomulikus seisundis on paratamatult määratud hukule. Vältimaks halvimat, sõlmivadki inimesed (riigi)lepingu, millega loovutavad Valitsejale kui huvide ühisosa kehastavale subjektile osa oma loomulikest õigustest ning varast, vastu aga saavad turvalisuse, riigi targa ning võimuka käega loodud õiglase rahukorra koos kõigi selle tagamiseks vajalike institutsioonidega

Säärane riigiteooria, nagu näeme, tegelikult ei tunnista ühiskonna kui inimeste isetekkelise ja isereguleeruva koosluse võimalikkust. Tegelikult välistatakse täielikult võimalus, et ühiskond võiks kujuneda ja toimida temasse endasse kätketud tegurite alusel. Kuna ühiskonnal leitakse puuduvat ennastloov alge, seatakse kaootilise inimkarja kohale seda valitseva, organiseeriva ja korrastava subjektina riik.

Niivõrd aga, kui pole võimalik rääkida ühiskonna isetekkelisest ja isereguleeruvast süsteemsusest, ei saa, järelikult, eeldada ka viimasega seonduva normsuse olemasolu. Õige olemise juhise ja sellele vastava korrastatuse annab inimkarjale riik, kes ülimuslikult suveräänselt võimusubjektina tõmbab normatiivsed piirid hea ja halva, õige ja vale vahele inimeste ühiselulises käitumises. Osundus võimalusele, et riik ise on sündinud (karja) ühiskondlikust kokkuleppest, ei ole piisav argument ühiskonna kui sotsiaalse süsteemi rehabiliteerimiseks.

Riigi kui ülimusliku suverääni ja väidetavalt rahvuse kollektiivse tahte kehastaja idee kristalliseerus 19. sajandil. Feodalismi lõplikult põrmu paisanud kapitalistlik ühiskonnakorraldus kasvas teatavasti välja tööstuskapitalismi majanduslikust võimust. Kuid selleks, et saavutatut kaitsta, nõudis uus majandusvõim endale ka poliitilist võimutäiust, õigust valitseda, korraldada ja reguleerida ühiskonnaelu. Tulemusena sündiski ühiskonnaterviku suveräänsuse müüdiga looritatud ülimusliku riigi ideoloogia, mis avalikkusele lõi kuvandi kodanlikust riigist kui rahvuse kõigi osade harmoonilise ühiselu ja koostöö kehastusest. Normatiivses plaanis asus ülimuslikku riiki selle suveräänses subjektsuses jõuliselt esindama positivistlik õigusdoktriin.

Õelduga seoses köidab tähelepanu Michel Foucault' osundus suhetele (poliitilise) võimu ja juriidilise suveräänsusteooria vahel. Ta kirjutab: "Õigusteooria

põhirolliks oli alates keskajast võimu legitiimsuse kinnistamine; just selle keske probleemi ümber ongi kogu suveräänsus- ja õigusdiskursus korraldatud ... Meie kaasaegseid ühiskondi 19. sajandist alates kuni tänapäevani [on] iseloomustanud ühelt poolt avalikul õigusel põhinev seadusandlus, diskursus ja organisatsioon, mille liigendavaks printsiibiks on ühiskonnaterviku suveräänsus ja iga indiviidi suveräänsuse delegerimine riigile, ning teisalt samal ajal distsiplinaarsete sunduste tihe võrgustik, mis tegelikult selle ühiskondliku keha sidusust kindlustab.” /**Michel Foucault**. Kaks loengut. Teine loeng: 14. jaanuar 1976. – Kaasaegne poliitiline filosoofia. Valik esseid. Koostanud ja toimetanud Jüri Lipping. EYS Veljesto Kirjastus, Tartu, 2002, lk. 297; 305/.

Vaadatuna sedalaadi sotsiaalse terviku, riigipõhiselt organiseeritud indiviidide ühiselulise koosluse seisukohalt, pole normsus, järelkult, mitte antud tervikule kui niisugusele *loomuomane* karakteritik, vaid nimelt riigi kui võimu- ja valitsemissubjekti sihipärase tegevusega *kunstlikult loodud* seisund. Norm ise aga pole käsitatav olemise objektiivse tingimusena, vaid pelgalt *sunniinstrumendina*, mille vormis nimetatud subjekt kehtestab oma tahet ja viib ellu oma subjektiivseid eesmärke.

Põhimõtteliselt samale järeldusele jõuab ka N. Luhmann, olles analüüsinud normatiivselt integreeritud ühiskondliku kokkuleppe võimalikkust inimeste individuaalse olemise positsioonilt. Meenutagem siinkohal, et Luhmanni käsitluses sotsiaalne süsteem on (keskkonnast) eristumise algoritm, mis toimib kommunikatsioonist kommunikatsiooni tootvate operatsioonide vormis. Inimese isiksuseline enesemääratlemine on selles mõttes tüüpiline näide sotsiaalsest süsteemist individuaalse olemise tasandil. Luhmanni sõnutsi on isiksuse näol tegemist iseennast loova, iseenda kommunikatiivsete operatsioonidega piiritletud mehhanismiga, mis iga üksiku operatsiooniga kujundab lähtepositsiooni järgnevatele.

Sellepärast reaalses ühiskonnas, lõpmatult mitmekesisel, ennast individuaalses isikupärasuses määratlenud isiksuste kui iseenda kommunikatiivsetesse operatsioonidesse suletud süsteemide (eristusalgoritmide) koosluses ei saa sündida mingeid nivelleerivaid kokkuleppeid. Pole mõeldav, nagu väidab N. Luhmann, et siin võiks esile kerkida ja efektiivselt toimida totaalne, kooslust tervikuna hõlmav ja integreeriv kokkuleppeline norm. Küll aga saab ja tuleb kõnelda teatavast *vastastikuse vaatlemise* protsessist, kus iga vaatleja eraldi, sõltuvalt sisemise operatsioonisüsteemi iseärasustest, “häälestab” ennast tema seisukohalt hinnates õigele käitumisviisile /lähemalt vt. **N. Luman**. Ponjatie obtšestva. – Problemõ teoretitseskoi sotsiologij. Pod redaktsijej A.O. Boronjeva. Petropolis, 1994, s. 38/.

See, mis pole võimalik reaalses ühiskonnas, antud juhul normatiivselt nivelleerivad kokkulepped, peab järelkult sündima ühiskonnavälistes nähtustes, ennekõike riigis kui inimhulkade kohale tõstetud, hulkade valitsemiseks üles ehitatud võimumasinas. Kokkuvõtvalt võimegi asuda seisukohale, et struktuuraalse ühiskonnakäsitluse raames osutub norm kunstlikuks moodustiseks inimeste ühiselulistele suhetele väljastpoolt peale surutud nähtuseks. See on valitsemise instrument, mis olgu siis kõigeväelise jumala või maist valitsemist korraldava võimusubjekti ettekirjutuse vormis peab korrastama inimeste muidu väidetavalt kaootilist ühiselu. Kaasaegses valdavalt riigipõhises ühiskonnas on normatiivne kord Foucault' hinnangul selgelt distsiplineeriva sunniiseloomuga.

Niivõrd aga, kui normi kujundab ning kehtestab riigivõimu tegelik subjekt – valitsev majanduslik ja poliitiline eliit – defineerib viimane ka eesmärgid, mille saavutamiseks sündi rakendatakse, samuti valib sunnivahendite arsenal. /lähemalt selle kohta vt. ka **Richard Quinney**. *The Social Reality of Crime*. With a new introduction by A. Javier Treviño. Transaction Publishers. New Brunswick and London. 2000, lk. 29 jj./ Sõltuvalt sellest, kui laialt või kitsalt ühiselulise koosluse huvidespektri aspektist vaadatuna normatiivse korrastamise eesmärk seatud on, kujuneb ka inimeste valmisolek kuuletuda ettekirjutustele või, vastupidi, neid igal sobival võimalusel ignoreerida.

Semioloogilises ühiskonnakäsitluses otsitakse normsust ühiskonna enda olemusest, mitte ühiskonnavälisest või -üledest teguritest. Ja seda tuginedes kontseptuaalsele alusideele, vastavalt millele ühiskond on *isetekkeline* ning *isereguleeruv* nähtus. Pole ju mingit mõistlikku põhjust arvata, et inimliigi ja sellele eriomase sotsiaalse olemise kujunemise protsess erineks põhimõtteliselt ükskõik missuguse teise eluslooduses esineva liigi tekkimise ning toimimise protsessist. Hoopis mõistuspärasem on asuda seisukohale, et kooskõlas üldise arenguloogikaga on ka inimliigi ja tema jätkusuutlikku eksistentsi tagava *sotsiaalse elukeskkonna* kujunemine objektiivselt iseeneselik.

Asjaolu, et inimliik koosneb teadvusega varustatud isenditest, et teadvuse kui eluslooduses põhimõtteliselt uue nähtuse ilmumine ilmselt ongi käsitatav ühelt poolt uue liigi peamise iseloomuliku tunnusest, teiselt poolt aga liiki ja tema olemistingimusi valdavalt kujundava tegurina, ei võta protsessilt maha selle objektiivsust. Küll aga tõmbab see asjaolu olulise kvalitatiivse piiri, lausa murrangujoone loomariigi *bioloogiliste instinktide* toel reguleeritud ja korrastatud loodusliku olemise ning inimliigi sotsiaalse olemise *teadvuslike mehhanismide* vahendusel korrastuva ühiselulise ruumi vahele.

Teadvusega varustatud indiviidi suhetesse keskkonnaga sugeneb uus element – võime keskkonnast laekuvat informatsiooni selekteerida, analüüsida,

iseenda asendi ja vajaduste seisukohalt kaaluda. Selles mõttes tohib tõesti öelda, et teadvus annab inimesele vabaduse valida, teadlikult orienteerida ennast keskkonnas, käituda nii, nagu talle antud konkreetsetes oludes kõige mõistlikum tundub olevat. Just teadvuse vahendav jõud vabastab inimliku eksistentsi loomariigile eriomase regulaatori – instinkti – pimedast ainuvõimust. Paraku *vabadus* valida seondub *kohustusega* valida võimaluste näilisel lõputust hulgast *õige*, nimelt see, läbi mille avaneb võimalus teha järgmisi valikuid. Vähe sellest, rõhutagem, et just nimetatud valikuvabadusele põhineb individuaalne *vastutus* tehtud valikute ja nende tagajärgede eest.

Õelduga seoses on kohane osundada Juri Lotmanile, kes on kirjutanud: “Kõige keerukam objekt, mida kujutus haarab, on objekt, millel on intellektuaalsed võimed. Sel juhul saab tema käitumine bifurkatsioonipunktis teadliku valiku tunnusjooned. Juhuslikkuse olemasolu looduses kätkeb endas potentsiaalset intellektivõimalust. Kuid intellektitasandile tõusnud struktuur transformeerib juhuslikkuse vabaduseks. Siinjuures tekivad kõige keerukamad põhjuslikkuse-suhted: põhjuse ja tagajärje vahele asetub intellektuaalse valiku akt, mis tühistab nende automatismi” /**Juri Lotman**. Semiosfäärist. Vagabund, 1999, lk. 48/.

Ilmselt midagi analoogilist pidas silmas ka N. Luhmann, kui ta iseloomustas inimest (sotsiaalses koosluses) subjektse *vaatlejana*, kes aktiivselt uurib ja oma individuaalsete iseärasuste kontekstis mõtestab tegelikkust, et siis vastavalt kujundada ning suunata iseenda reaktsioone. Mõtlevat, iseennast ja keskkonda teadvuslikult vaatlevat inimest seob keskkonnaga mitte enam pime instinkt, vaid subjektiivne kujutus, teadvuses konstrueeritud *mõtteline mudel* keskkonnast ja iseenda asendist selles.

Põhiliselt samale seisukohale on asunud P. Bourdieu oma üsna poeetilises vormis esitatud kirjelduses inimese ja ühiskonna seostest. Ta kirjutab: “Sotsiaalne ruum haarab mu endasse nagu täpi, nagu punkti. Aga see punkt on *vaatepunkt*, sotsiaalses ruumis paiknevast punktist lähtuva vaate printsiip, *perspektiivi* printsiip, mille kuju ja sisu määratleb objektiivne asend, millest ta lähtub. Sotsiaalne ruum on esimene ja viimane reaalsus, sest ta tingib ka sotsiaalsete agentide võimalikud kujutlused sellest ruumist” /vt. **P. Bourdieu**, osund. teos, lk. 32/.

Inimesele kui teadvusega olendile eriomane enesemääratlemine ja viimastest johtuv mõtteline *subjektse identiteedi* põhine suhestatus olgu liigikaaslastega, sotsiaalse ruumiga või keskkonnaga selle sõna kõige laiemas tähenduses, avab talle küll tee valikuvabadusele, kuid, nagu öeldud, paneb inimesele ka vastutuse tehtud valikute eest. Sellepärast ei ole individuaalne valikuvabadus kunagi absoluutne, piirideta. Vabadusele teha valikuid seab sageli üsna rangelt

piiri hind, mida valede valikute eest maksta tuleb. Nimelt sotsiaalses praktikas, olgu individuaalse või kollektiivse kogemuse najal õpib inimene eristama antud olustikus, sotsiaalse ruumi antud punktis tähtsat vähetähtsast, head halvast, õiget ebaõigest. Lühidalt, õpib tunnetama *normi* kui valikuvabaduse tingimust ja mõõtu.

Siit näeme, et sotsiaalne norm, õige ja vale piiri tunnetus, arusaamine, kuidas antud konkreetsetes oludes tuleb olla ja käituda, sünnib tõepoolest ühiskonnale, sotsiaalse ruumile loomuomastes protsessides ja suhetevõrgustikes. Seda pole vaja välja mõelda, ammugi mitte välise sunnijõuga kehtestada. Elu ise, soov edasi kesta, oma ettevõtmistes edukas olla, enda olemasolust rahulolu tunda sünnib sotsiaalse ruumi suhetevõrgustikku haaratud subjekte tegema õigeid valikuid.

Võrreldes loomariigis valitseva instinkti ja loodusliku valiku põhise regulatsiooniga on inimühiskonnale eriomane sotsiaalne (enese)regulatsioon kavitatiivselt uus tase ja seda nii haardeulatuse kui ka regulatiivse mehhanismi paindlikkuse vaatevinklist. See on regulatsioon, mis kaugel sellest, et toimida instinktide kaudu, ei sea esiplaanile ka sundi ja vägivalda ähvardust. Sotsiaalne regulatsioon on sügavalt ja olemuslikult *kultuuripõhine*, mis mitmesuguste kultuurisümbolite, sealhulgas tähenduste, väärtuste, normatiivsete ideaalide jmt vormis markeerib sotsiaalse ruumi, inimeste ühiselulise koosluse eksistentsiaalselt tähtsaid omadusi või tegureid ja samas orienteerib kõikide antud ruumi kui kultuurikoosluse haaratud subjektide käitumuslikke valikuid kooskõlale ennekõike nende spetsiifiliste asjaoludega, mis seonduvad subjekti vahetu asendiga ruumis, kuid laiemas plaanis ka ruumile tervikuna iseloomulike sotsiokultuuriliste omadustega.

Järelkult semioloogilise ühiskonnakäsitluse kontekstis sotsiaalne norm ühelt poolt sünnib subjektide ühiselulises praktikas, teiselt poolt aga kannab endas selle praktika iseärasusi ja vastavalt nendele *varieerub*, võiks öelda isegi, et individualiseerub. Normi varieeruvuse ja individualiseerumise piirid on määratletud nii sotsiaalse ruumi kui terviku sotsiokultuuriliste omadustega kui ka asjaoludega, mis on seotud subjekti konkreetses asendiga ruumis. Õeldut silmas pidades on põhjendatud käsitada sotsiaalset normi mitte rangelt määratletud ja selles mõttes staatilise standardina, vaid nimelt dünaamilise, teataval sotsiokultuurilisel viisil piiritletud varieeruvusega nähtusena. Mõisteliselt annab sotsiaalse normi vaadeldavat erisust edasi määratlus *normsus*, mistõttu on asjakohane rääkida näiteks normsest *seisundist*, normsest *käitumisest* jmt kui ühe ja sama ühiskonna, antud sotsiaalse ruumi kui kultuuriliselt integreeritud koosluse raames aktsepteeritavast olemise viisist.

Iga vaatepunkt, iga subjektse identiteedi vormis määratletud asend või roll teatavas sotsiaalses ruumis annab suhetes teiste vaatepunktidega, teiste identiteetidega normsusele spetsiifilise sisu. Just sellele asjaolule põhineb muuseas ka eetilise printsiip “tee teistele seda, mida soovid, et teised teeksid sulle, ja ära tee neile seda, mida soovid et nad sulle ei teeks”. Pole raske märgata, et see printsiip lähtub peamiselt kahest eeldusest. Kõigepealt sellest, et “tegija” (subjekt) on ennast määratlenud, eristunud “teistest”, millega seoses ka defineerinud enda kui subjekti õigustatud ootused “teiste” suhtumises temasse. Siit edasi eeldatakse, et subjekti õigustatud ootused suhetes teistega on *normselt* mitmepoolsed. Selleks, mida subjekt ootab teistelt, peab ta ise olema valmis teiste suhtes. Ja vastupidi, oodata tohib ainult seda, mida ise oled valmis tegema.

Normsuse säärane käsitlemine on läbinähtavalt mitmemõõtmeline ja mõeldav vaid ühiseluliste suhete dünaamilises põimingus. Siinkohal on jällegi sobiv tsiteerida Norbert Eliast, kes on kirjutanud: “Inimese kui “suletud isiksuse” pildi asemele – hoolimata selle pisut teisest tähendusest on väljend tabav – astub siin pilt inimesest kui “avatud isiksusest”, kelle suhetes teiste inimestega on omane vähem või rohkem suhteline, aga mitte kunagi kõikehaarav autonoomia, mis terve tema elu on põhiliselt suunatud teistele inimestele ning oleneb ja sõltub teistest inimestest. See, mis inimesi omavahel seob, on vastastikuste sõltuvuste keerukas põiming, vastastikused mõjutused, kujutades endast selle tuuma, mida siin tähistatakse mõistega figuratsioon, üksteisele suunatud, üksteisest sõltuvate inimeste figuratsioon.” /**Norbert Elias**, osund. teos. lk.70/

Just nimelt figuratsioon, inimsuhete, vastastikuste sõltuvuste elav põiming, milles iga eraldi võetud indiviid osaleb ühtaegu nii *õigustatud*, ootuspäraseid õigusi omava, kui *kohustatud*, nende õigustega seotud, neid tasakaalustavaid kohustusi kandva subjektina. Tasakaal, harmoonia *subjekti õiguste ja kohustuste* vahel ongi norm, normne olemine. Sõltuvalt subjekti omaduste või asendi muutumisest sotsiaalses ruumis, inimsuhete ja –sõltuvuste figuratsioonis, sõltuvalt sotsiokultuurilise keskkonna (ruumi) dünaamikast peab subjekt seda tasakaalu pidevalt korrigeerima ja uuendama. Sellepärast ei saagi normset olemist sotsiaalses ruumis kujutada mingi formaalse standardi põhiselt vormitud tardunud seisundina, mida tohiks sotsiaalsete suhete ja sõltuvuste üleselt välja mõelda ning kehtestada. Reaalselt on tegemist *protsessiga*, normsuse tekkimise ning muutumise lõputu looga.

Võib arvata, et midagi eelöeldule lähedast pidas silmas ka N. Elias, kui ta tõmbas illustreeruva paralleeli inimeste sotsiaalse (ühiskondliku) olemise ja seltskonnatantsu vahele; kui ta osundas seltskonnatantsu ja ühiskonna vahelisele sarnasusele nimelt pidevalt muutuvate (dünaamiliste), kuid samas ometi kooskõlaliste suhetevõrgustike, figuratsioonide vormis.

Ta kirjutas: “Sama tantsufiguratsiooni võivad muidugi tantsida erinevad inimesed, kuid ilma üksteise järgi joonduvate, üksteisest sõltuvate indiviidideta, kes omavahel tantsivad, ei ole tantsu. Nii, nagu iga muugi ühiskondlik figuratsioon, on ka tantsufiguratsioon küllaltki sõltumatu spetsiifilistest indiviididest, kes selle parajasti moodustavad, kuid mitte indiviididest üldse. Oleks mõttetu öelda, et tantsud on mõttekujutelmad, mis tuletatakse üksikute, eraldi vaadeldavate indiviidide jälgimise põhjal. Sama kehtib ka kõikide muude figuratsioonide kohta. Nii nagu muutuvad väikesed tantsufiguratsioonid – kord aeglasemalt, kord kiiremini – nii muutuvad ka – kas aegasemalt või kiiremini – suured figuratsioonid, mida me nimetame ühiskondadeks.” /Norbert Elias, osund. teos, lk.71/

Kokkuvõtvalt väärribki rõhutamist, et semioloogiline ühiskonnakäsitlus, erinevalt struktuuralsest, seob sotsiaalse normsuse olemuslikult, lausa orgaaniliselt inimeste ühiselulise enesemääratlemise ning eneseteostamisega. Tõepoolest, kujutlus normist, *õige olemise* idee sünnib seal ja niivõrd, kus ja kui võrd on tekkinud inimeste ühiseluline kooslus sellele iseloomuliku suhete ja sõltuvuste põiminguga. Viimase raames, läbi vaatluse, võrdlemise, hindamise ja enesehindamise, muude teadvusepõhiste protseduuride kujuneb *subjektne identiteet* kui eristumise, kui individualiseerumise kriteerium. Subjektne osalus sotsiaalsete suhete mitmemõõtmelises põimingus, praktiline sotsiaalne kogemus omakorda õpetab tunnetama ja austama individuaalse *vabaduse piire*, asetab subjektse olemise antud suhetepõimingus aktsepteeritava *normi* raamidesse.

Erinevalt filosoof ja riigiteoreetik Hobbes'ist, kes leidis, et inimkooslus oma loomulikus seisundis on üksteisele leppimatult vastanduvate indiviidide kaootiline kari, mida saab korrastada, rahumeelseks ühiseluliseks koosluseks vormida vaid (riigi) sunni jõul kehtestatud tahtega, näeb semioloogiline ühiskonnakäsitlus asja hoopis teises rakursis ja leiab, et just oma loomulikus olekus, vabalt, ilma välise sunniviisilise sekkumiseta kujunenud sotsiaalsete suhete ja sõltuvuste põimingus on inimkooslus normselt korrastatud ning integreeritud. Seisukohtade säärane vastandlikkus ei pruugi tähendada riigi ja ühiskonna kui eri alustelt kujunenud süsteemide lepitamatut konflikti. Pigem osundab see vajadusele seada riik kui üks sotsiaalse ühiselu korraldamise instrumentidest suhetes ühiskonnaga õigetes raamidesse. Kõigepealt muidugi teoreetilises plaanis, kuid kindlasti ka sotsiaalse praktika mõttes.

3. Sotsiaalne regulatsioon

Ühiskond kui inimese vaba eneseteostamise ruum avaneb vaatlejale mitte koostisosade või struktuurielementide tardunud seisundis, mitte vahakujude staatikas, vaid liikumises, suhete ja seoste kujunemise ning põimumise dünaamikas. Just ühiseluliste seoste ja suhete hõlmamatu mitmekesisus lubaks eeldada, et sotsiaalne olemine on valdavalt korrapäratu protsess, midagi sarnast Browni liikumisena tuntud mikroskoopiliste aineosakeste kaootilisele tunglemisele vedelikes ja gaasides. Nii see siiski ei ole. Pigem näeme inimeste ühiseluliste suhete võrgustikus kaose asemel korda või vähemalt pürgimust korrastatusele.

Kuidas seda seletada? Mis või kes korrastab inimeste sotsiaalset ühiselu olgu individuaalse elutegevuse tasandil, grupisuhetes või laiu inimhulki, tervet ühiskonda haaravate sotsiaalsete protsesside mastaabis? Vastamaks sellele küsimusele, osundatakse harilikult nähtusele, mida nimetatakse *regulatsiooniks*.

Tegelikult oleme meiegi regulatsioonile kui nähtusele ja probleemile juba korduvalt, kuid siiski vaid riivamisi osundanud. Vaadelgem nüüd veidi lähemalt, millega on tegemist. Küsimus väärib käsitlemist seda enam, et kohati vastandlikud filosoofilis-teoreetilised arusaamad ühiskonna ja sotsiaalse normi olemusest jõuavad nii või teisiti ka regulatsiooni probleemaatikasse. Sellepärast puutuvalt regulatsiooni olemusse ja toimimisse ühiskonnas ongi mõistlik eri vaatenurgad täpsemalt markeerida, et sellega luua võimalus kuldse keskteie otsimiseks nende vahel.

On kujunenud lausa tavaks, et alati, kui tuleb jutuks inimeste ühiseluline suhetevõrgustik, eriti aga selle pinnalt kujunenud sotsiaalsed kooslused, asutakse vägagi üksmeelselt ja pikemalt kaalutlemata seisukohale, et kõik see on võimalik vaid eesmärgipäraselt korrastava regulatsiooni najal. Ollakse üsna veendunult seisukohal, et seal, kus puudub säärane regulatsioon, sugeneb otsekohe kaos. Kuid selles punktis, selle deklaratiivse väitega eri filosoofilis-teoreetilise taustaga väitlejate üksmeel tavaliselt ka raugab. Siitpeale lähevad ühiskonnakäsitluse eri teoreetilisi mudeleid esindavate asjatundjate vaated regulatsiooni olemusest ja toimimisest kardinaalselt lahku.

Strukturaalse ühiskonnakäsitluse raames peetakse enesestmõistetavaks, et sotsiaalne regulatsioon on nii sisult kui ka vormilt üks inimtegevuse professionaalseid valdkondi, mis nõuab selleks spetsiaalselt ettevalmistatud ning pühendunud *subjeti*. Arvatakse, et põhiliselt samuti, nagu näiteks suurlinna tänavaliikluse korraldamine on mõistlik usaldada asjatundlikule ja nõudlikule reguleerijale, peab ka ühiskondlikke protsesse reguleerima vastava võimeku-

3. Sotsiaalne regulatsioon

sega subjekt või institutsioon. Asjakohaste *instrumentide* – sotsiaalsete normide – abil seab reguleeriv subjekt inimeste käitumisele vajalikke piiranguid või kehtestab üldkohustuslikke käitumismudeleid. Lühidalt, loob ja kaitseb korda muidu kaootilisse määratlematusesse langevas *objektis* – ühiskonnas. Regulatsiooni enamarenenud vormide puhul, sealhulgas juriidilis-õiguslikus regulatsioonis, leitakse subjektil lasuvat nii normiloome kui ka normidest kinnipidamist tagavate (sunnimeetmete võtmise kohustus).

Regulatsiooni säärane käsitlus osundab ühemõtteliselt asjaolule, et nimelt subjektiivne, so subjekti tahtest, huvist vmt algest lähtuv eesmärgiseade tegelikult ongi ühiskonda kui regulatiivselt korrastatud sotsiaalset kooslust (süsteemi) kujundav tegur. Teisisõnu, ollakse seisukohal, et seal, kus pole reguleeriva subjekti eesmärgipärast aktiivsust, ei saa rääkida ka regulatsioonist ja korrastatult toimetavast inimkooslusest, ühiskonnast. Enamgi veel, näib valitsevat arusaam, et vastavate regulatiivsete meetmetega *juhatakse* ühiskonda olgu siis helgesse tulevikku või, vastupidi, pimedasse hädaorgu. Seda ideed kuulutavad ennekõike muidugi poliitikud, kuid mitte ainult nemad.

Küll veidi utreeritult, kuid põhijoontes siiski õigesti illustreerib kirjeldatud vaadet sotsiaalsele regulatsioonile analoogia mehhaaniliste süsteemide konstrueerimise, reguleerimise ja juhtimisega. Näiteks kellasepa tegevus, kes nõ "surnud" detailide – hammasrataste, völliikeste, vedrude, kinnitustihvtide ja kruvide jms – segadikust loob toimiva kella kui süsteemselt korrastatud, täpselt määratletud funktsiooni(de)ga mehhanismi, sätestab selle töörežiimi (käitumise normi) ja seisab hea, et loodud mehhanism oma toimimises etteantud normist kõrvale ei kalduks.

Nagu näeme, astub mehhaanilise süsteemi ehitamisel ja normatiivsel reguleerimisel selgelt peaosalise, antud juhul süsteemikujundaja rolli loov subjekt. Oma asjakohaste teadmiste, oskuste ning võimete kohaselt ta korrastab ning aktiveerib algses olekus passiivset ainet, organiseerib selle tegusaks ja samas normselt toimivaks objektiks. Muidugi on võimalik kinnitada, et töödeldav aine on passiivne vaid suhteliselt. Olgu näiteks meenutatud juba rahvajuttudest tuttavaid käpardlikke meistrimehi, kes kuidagi ei suuda ületada materjali "vastupanu" (aktiivsust!) oma loomingulistele kavatsustele. Paraku vaadeldavas kontekstis objekti aktiivsus piirdubki passiivse vastupanuga, materjalile või seadmele eriomase inertsiga, mille ületamine, subjekti tahte allutamine sõltub mitte niivõrd objekti omadustest, vaid ennekõike ja peamiselt subjekti teadmistest, oskustest ja võimetest.

Tunnistagem, et üsna sarnaselt mehhaaniliste süsteemide loomisele ja reguleerimisele / juhtimisele toimub vastav tegevus rangelt formaliseeritud sot-

siaalsetes institutsioonides, näiteks armees. Ka siin mängib otsustavat rolli aktiivne organiseeriv subjekt, olgu siis väepealik või vastav riigiinstitutsioon, kes vormib kaootilisest inimmassist korrastatud käsukuuleka organisatsiooni. Analoogiliselt kellamehhanismile, kus iga hammasratas eraldi võetuna on “isikupäratu” passiivne detail, mis võib omandada määratletuse ja tegususe vaid läbi asendi ning funktsiooni meistri loodud süsteemis, puudub ka armees või ükskõik missuguses teises sellelaadses bürokraatlikus institutsioonis üksikindiviidil või indiviidide ühendusel (grupil, allüksusel jmt) isiksuseline subjektsus, subjektne määratletus (identiteet) selle sõna sotsiaalses tähenduses. Objektina on sedalaadi institutsioonid olgu tervikuna või üksikosiste lõikes määratletud neid loonud subjekti tahteakti kaudu vastavuses konkreetse eesmärgiseade ja funktsiooniga.

Pole raske märgata, et sotsiaalse regulatsiooni säärane käsitus oli põhijoontes esitatud juba Thomas Hobbes'i riigiteoorias. Antud teooria juhtmõte seondus nimelt sotsiaalset korda ja turvalisust eesmärgipäraselt loova subjektiga - vastavate võimuvolitustega *Valitsejaga*, - kes oma paremal äranägemisel kehtestab korrastatud ühiselu reeglid ja ühtlasi hoolitseb selle eest, et nendest üleastuja läbi õiglase karistuse tagasi korra juurde saaks juhutatud. Hobbes leidis, et enne riikluse tekkimist, enne nn ühiskondliku kokkuleppe sõlmimist oli inimkooslus kaootilises sõjaseisundis, käis kõikide sõda individuaalse hüve ja ellujäämise nimel. Sellepärast ühiskonnast kui korrastatud ja nimelt läbi oma korrastatuse turvalisest kooslusest saabki Hobbes'i arvates rääkida alles pärast seda, kui riik (*Valitseja*) selle oma regulatiivse tegevusega loonud on.

Vormilt ja sisult küll arendatuna, kuid alusidee mõttes praktiliselt muutu-matult mõjustab Hobbes'i riigiteooria sajandite tagant paljude tänapäevaste riigi- ja õigusteoreetikute, samuti poliitikute mõttekäike. Filosoofilises plaanis esindab sotsiaalse regulatsiooni säärast käsitust positivistlik õigusfilosoofia.

Esmapilgul selge, ühiskonnaelu tegelikkusega näiliselt kooskõlaline teooria kutsub lähemal vaatlemisel siiski esile tõsiseid kahtlusi ja vastuväiteid. Seda juba puutuvat tema lähteideesse, mis asetab (sotsiaalse) subjektuse kui aktiivse korraldava / reguleeriva alge *väljapoole* inimeste ühiselulist kooslust. Mis omakorda tähendab, et kooslus kui niisugune, samuti sellesse kuuluvad indiviidid madaldatakse manipuleeritava *objekti* staatusesse. Säärases käsituses omandab subjektsus erilise privileegi tähenduse, seda vaadeldakse lausa jumaliku ilmutusena, mis võib osaks saada vaid vähestele. Kõiki ülejäänud inimesi aga, indiviidide argihalli massi käsitatakse (arutu) karjana, keda kõike teadev, kõike nägev, kõike suutev tark juht kas ainuisikuliselt või nn kõrgkihi - *eliidi* - kaasabil peab valitsema, õigetele tegudele suunama ning enesehävitalikest ambitsioonidest eemale juhtima.

Kui tegelik ühiskond, inimeste ühiseluline kooslus tõepoolest kujutaks endast vaid objekti, subjektse identiteedita, enesemääratlemise võimeta indiviidide amorfset massi, vajaks eraldi selgitamist, kust tulevad, kuidas, missuguste tegurite või asjaolude toimel kujunevad niisugusel juhul massi valitsejad, subjektse identiteediga elitaarsed tegelased. Ega ometi arvata, et tegemist on tulnukatega universumi varjatud sügavustest?

Samuti vajaks selgitamist küsimus valitseja, reguleeriva / korraldava subjekti kommunikatsioonist inimmassi moodustavate indiviididega. Tõesti, kuidas saavutatakse, et subjekti regulatiivne ettekirjutus üldse jõuab iga indiviidini ja seda pealegi algsel, infomürast moonutamata kujul? Isegi tänapäevased massikommunikatsiooni kanalid, kõnelemata möödunud sajanditel kasutada olnud info edastamise võimalustest, suudavad haarata enda mõjusfääri vaid mingi osa elanikkonnast. Ja sellestki mitte kõik indiviidid pole suutelised edastatavat infot adekvaatselt mõistma ning vastu võtma. Tulemuseks on kas ulatuslik infosulg või infomüra väga kõrge foon, mis praktiliselt nullib massiindiviidile adresseeritud regulatiivsed signaalid ja suunised.

Lõpuks tuleks selgitada sedagi, mis motiveerib inimesi, igat indiviidi eraldi tema erilaadses elukeskkonnas; soolise, vanuselise, kutsealase tegevuse jmt määratletuse kaudu spetsiifiliste huvide, vajaduste ja eesmärkidega isikut alluma kusagilt kõrgelt ja kaugelt tulnud käskudele / keeldudele; seda eriti juhul, kui allumine nõuaks näiteks loobumist harjumuspärasest, antud elu- ja keskkonnatingimustega kooskõlalisest eluviisist või käitumisviisidest.

Häid vastuseid neile küsimustele vaadeldav teooria ei paku. Sellepärast minnakse neist kas vaikimisi mööda või, paremal juhul, tehakse selgitavaid vihjeid inimeste väidetavalt loomuomasele kalduvusele alluda kellegile, seada juhupositsiooni, endi üle valitsema kõige tugevam, targem, võimukam. Näiteks vägagi levinud on arvamus, et nimelt eriline *karisma* viib mõned isikud võimupüramiidi kõrgustesse. Kinnitatakse, et tingituna inimmassi nõudlusest karismaatilisel võimuka juhi järele kujunevadki sotsiaalsed ühiselulised kooslused just võimupõhiste hierarhiatena [vt. selle kohta ka **Francis Fukuyama**. Suur vapustus. Inimloomus ja ühiskondliku korra taastamine. Tõlkinud Erkki Sivonen. Tänapäev, 2001, lk. 223-241].

Jah, eeskuju andvaid näiteid säärase idee viljelemiseks, vastava ideoloogia levitamiseks võib rohkesti leida juba loomariigist, sealhulgas eriti primaatide, inimahvide karjalisest eluviisist viimasele iseloomuliku võimuhierariiaga, mis teatavasti tipneb hirmu ja armu jagava juhiga. Mitte ainult teoreetilises arutelus, vaid tuginevalt inimühiskonna ajaloolisele kogemusele võib näidata, et teatavatel tingimustel on peetud ja peetakse tänaseni igati mõistlikuks

korraldada sotsiaalset ühiselu bioloogilise olemisega sarnastel alustel, *subjekt – objekt* mudeli laadse võimuhierarhiana. Pole ju mingi saladus, et aastasadu ja tuhandeid just nii ongi inimesi *valitsetud*, mingi grupi või kildkonna kehtestatud võimukorrale *allutatud*.

Valitsemise “anatoomia” seejuures on läbi aegade olnud üsna primitiivne ja keskendunud valdavalt jõulisele domineerimisele olgu alasti vägivaldla vormis, nagu seda praktiseeriti valdavalt riikluse sünni ajastul, või võimueliidi enesekehtestamise rafineeritud, domineerimist varjata üritavas praktikas, nagu võime seda näha nii mõneski kaasaja riigitüübis /Lähemalt riigi kui valitsemise instrumendi olemuse ja toimimise mehhanismide kohta vt. **Pierre Bourdieu**. Praktilised põhjused. Teoteooriast. Tänapäev, 2003, lk. 111 jj.; samuti **Patrick Dunleavy, Brendan O’Leary**. Riigiteooriad. Liberaalse demokraatia poliitika. Külim, 1995; **Quentin Skinner**. Riik. – Kaasaegne poliitiline filosoofia. Valik esseid. Koostanud ja toimetanud Jüri Lipping. EYS Veljesto Kirjastus, Tartu, 2002, lk. 186-225; samas kogumikus: **Michel Foucault**. Kaks loengut, lk.283-307; **Judith N. Shklar**. Hirmuliberalism, lk. 308- 325/.

Võimuhierarhiale rajatud sotsiaalsele ühiselule iseloomulik on asjaolu, et võimu(kas) subjekt, olgu selleks üksikisik või teatav kildkond, asetab ennast teistest ühiskonnaliikmetest kui valitsemise objektist kõrgemale, kuulutab iseenda elitaarset ainusubjektusest ja läbi selle pühitseb suveräänselt puutumatuks võimuhierarhia konkreetse vormi tervikuna. Oma suveräänse võimu kinnistamiseks ning kaitsmiseks hoolitsetakse selle eest, et võimualused minetaksid vähegi tõsiselt võetava pretensiooni subjektsele enesemääratlemisele. Selleks püütakse sihikindlalt lõhkuda ühiskonna liikmete vahel eri alustel kujunenud, kujunevat, kujuneda võivat suhetevõrgustikku. Teisisõnu, püütakse elimineerida sotsiaalseid tingimusi, millistes üldse saab tekkida ja areneda inimeste subjektne identiteet, arusaamine iseendast kui valikuvabadusega subjektist.

Praktiliselt tähendab see ühiskonna kui eriomaselt *sotsiaalse* ruumi lõhkumist, inimeste sotsiaalselt ühiselulisele olemisele iseloomuliku *subjektse eneseregulatsiooni* võime tasalülitamist. Selle asemele ehitatakse võimu- ja allumissuhete hierarhia põhine valitsemismehhanism, milles iga üksikut indiviidi käsitatakse pelgalt inimressursi *ühikuna* teiste samasuguste hulgas; marionetina, kelle olemasolu tingimused, mõte ja eesmärk sõltuvad ressursi valitseva ning suunava võimusubjekti äranaagemisest. Kõik see kogumis ongi regulatsioon nii, nagu seda mõistetakse struktuuralse ühiskonnakäsitluse kontekstis.

Semioloogilise ühiskonnakäsituse vaatevinklist regulatsioon on sotsiaalsele süsteemile *olemuslik* fenomen; mitte *väline* või ühiskonna ülene, vaid ühiskonnale *seemiselt* omane, tema kujunemise ja toimimise immanentne tegur.

Just sellepärast tohib ühiskonda käsitada nimelt aktiivse *isereguleeruva* süsteemina. Ühiskond kujundab ennast ise, kohandub keskkonnaga, määratleb ja taastoodab enda iseolemise tingimusi keskkonnas. Lühidalt, loob ennast ja talitleb jätkusuutliku nähtusena *iseenda* alusel.

Kuidas on see võimalik, mis jõud suudab panna tuhanded, miljonid inimesed kooskõlalisele tegutsema, motiveerida neid rahumeelsele ühiselule, hoida ära “kõikide sõja kõigi vastu”? Ollakse ju nii erinevad, nii isikupäraselt lahkevate võimete, huvide ja eesmärkidega, et väga raske on leida midagi inimesi ühendavat, individuaalsuse kapslisse peitunud indiviide kooskõlaliseks sotsiaalseks tervikuks liitvat.

Ja ometi on säärane ühendav jõud olemas, pealegi lausa silmanähtavalt kõikjal meie ümber ning meis enestes. See on jõud, millest küll palju räägitakse ja kirjutatakse, kuid mis ometi pole väärilist hindamist leidnud. Vähemalt mitte sotsiaalse regulatsiooni rakursist. Jutt on inimese *enesemääratlemise* tungist.

Teatavasti inimeseks olemine, enese teadvustamine ja teostamine inimesena teiste inimeste hulgas tõukub mitte soovist olla kõikjal ning kõiges (täpselt) samasugune nagu teised, vaid nimelt püüdlusest olla *omanäoline*, olla *mina ise*. Inimene määratleb ennast, loob talle eriomast subjektset identiteeti hulgast eristumise, oma *mina* kujundamise kaudu, mitte hulka (massi) sulandumise teel.

Õeldu selgitamiseks mõelgem hetkeks väikelapse minapildi kujunemisele. Käitumuslike reaktsioonide põhjal võib arvata, et väga varases imikueas, esimestel elupäevadel ja nädalatel tajub laps ennast tervenisti osana teisest kehast - emast. Sellepärast vahetu *füüsiline* kokkupuude emaga, ema kehaline juuresolek rahustab last samavõrra, nagu ema puudumine kutsub esile rahutuse ning hirmu ilminguid.

Kuid õige pea hakkab imik tajuma iseenda ning ema füüsilist eraldiolekut, millest enamasti annab märku huvi keskendumine omaenda kehale. Vahetut füüsilist kontakti emaga hakkab siitpeale asendama üha enam, üha laiemas spektris emotsionaalne, *hingeline* side, kuni ühel hetkel saame täheldada lapse seni suhteliselt isetus olemises selgeid märke tärkavast eneseteadvusest. Lisaks arusaamisele oma keha füüsilisest eksistentsist on laps hakanud märkama ka selle hingestatust. On hakanud kujunema lapse *vaimset tunnetav* mina, subjektset *isiksuseline* minapilt. Praktiliselt tähendab see, et lõpeb lapse ja ema lihtne füüsiline *kõrvutiolemine* ning algab nende *isiksuseline suhtlus*. Füüsilis-bioloogilise ühtekuuluvuse asemele on tulnud sotsiaalselt ühiseluline lõimumine.

Nagu öeldud, eristumine, inimese mina-identiteedile põhinev *eristussuhe* kui niisugune on põhiliselt vaimne protsess. Sellepärast ka vaadeldava prot-

sessi tulem -- sotsiaalne subjektsus – on iseloomustatav valdavalt läbi vaimsete (isiksuseliste) tunnuste, mitte indiviidi anatoomilis-füsioloogiliste iseärasuste kaudu.

Nimetatud asjaolu on tähenduslik mitmes plaanis. Kõigepealt selles mõttes, et seab inimese olemuse käsitlemisel tema organismi anatoomilis-füsioloogilised omadused selgelt tagaplaanile. Elav organism kõigi sellele eriomaste anatoomilis-füsioloogiliste jm bioloogiliste omadustega on inimeseks saamise *eeldus*, mitte resultaat. Vaid tingimusel, kui samastaksime inimese kariloomaga, teatava karjalise ressursi ühikuga, võiksime tema väärtust hinnata ennekõike ja peamiselt organismi bioloogiliste omaduste plaanis. Umbes nii, nagu seda tehakse veiste, sigade ja muude produktiivloomade puhul. Säärasel juhul on hindamise otsustavaks kriteeriumiks tööpoolest kehaline standart, anatoomiliste ja füsioloogiliste omaduste ühtlustav mõõde. Paraku inimene on midagi enamast olemast üks standartiseeritud isend teiste samasuguste massis. Just vaimselt unikaalne sisemaailm, isiksuseliste omaduste bukett on see, millega seonduvad inimese olemuslikud tunnused ja kvaliteedid. Sellepärast inimeseks olemist tervikuna saab kirjeldada ning hinnata peamiselt seda buketti iseloomustava *erilisuse*, individuaalsuse mõõtkava kontekstis.

Ja tõesti, enesemääratlemise, minapildi loomise protsessis kujuneb omanäoline isiksus, teistest erinev individuaalsus. Seda ühelt poolt. Teiselt poolt just oma erilisuses väärtustub inimene teiste silmis, pakub neile midagi säärast, mis muidu olemata või saamata jääks. Teatavasti individuaalsetes eristumistes sünnib sotsiaalse olemise, ühiselulise koosluse mitmekesisus ja sellest omakorda tema jätkusuutlik elujõud. Sellepärast ühiskonnas nähtavasti hinnataksegi subjektselt isikupäraseid, individuaalselt omanäolisi indiviide.

Enesemääratlemine, subjektne eristumine saab võimalikuks ainult niivõrd, kui on olemas, *kellest* eristuda. Teisisõnu, kui on olemas indiviidile mingis mõttes arvestatav, oluline *teine* või *teised*, indiviid või indiviidide hulk. Nii-öelda sotsiaalses vaakumis, lõigatuna ära kontaktidest teis(t)e inimes(t)ega, nõ *absoluutses iseolemises* pole enesemääratlemise, subjektse identiteedi kujundamise võimalust.

Küll aga saab see võimalikuks ja vajalikuks siis, kui sõlmub kontakt, suhe teis(t)ega. Nüüd tekib ühelt poolt vajadus eristumiseks, teiselt poolt aga siit juhtuv motivatsioon enda erilisuse subjektiivseks markeerimiseks, isikupäraselt *individuaalse* iseolemise subjektseks määratlemiseks antud suh(e)te kontekstis.

Määratledes iseennast suhetepõimingu teistega, luuakse ühtlasi teatav kuvand nimetatud suhetepõimingu haaratud teistest. Selle kuvandi põhi-

selt hakkavad kujunema hoiakud, enam või vähem selgepiirilised ootused ja valmisolekud nii nende suhtes, kellega kontakt on sõlmunud kui ka suhetepõimingu kui niisuguse laadi hindamiseks. Püütakse mõtestada ja määratleda kõigepealt iseenda, siit edasi aga ka teis(t)e asend ning tähendus (roll) antud konkreetsetes suhetepõimingu ja neist johtuvad käitumispiirangud ning –eelistused. Lühidalt, hakkavad kujunema väärtushinnangud ja normatiivsed kriteeriumid *olulise* ning *õige* subjektseks määratlemiseks.

Nii kasvab individuaalse enesemääratlemise protsessist, subjekti esmasest identiteedist, *minapildist* välja kuuluvussuhete põhine teisene identiteet ehk *meiepilt*. Kujuneb ennast ühel või teisel viisil määratlenud subjektide suhestatud, sidustatud ja samas *regulatiivselt* mõtestatud *ühiseluline kooslus*, eriomalselt sotsiaalne fenomen, mida lähtuvalt selle kujunemise mehhanismist ning funktsionaalsest tähendusest võime käsitada subjektse *identiteedi ruumina*. Vastavalt sellele, kuidas laieneb ja mitmekesistub indiviidi(de) ühiseluline aktiivsus, muutub keerulisemaks, sisult rikkamaks, mitmekihilisemaks, sotsiaalses mõõtnes avaramaks ka subjektse identiteedi ruum. Esmasele minaidentiteedile kasvab, piltlikult öeldes, teisene grupi-identiteetide kihistus, viimasele omakorda subkultuuriline, rahvuskultuuriline, tsivilisatsiooniline jne enesemääratlemine.

Pole raske märgata, et on tegemist protsessiga, milles permanentselt kujuneb ja uuendab ennast *ruumilis-väljaline* fenomen, mida üldistavalt nimetatakse ühiskonnaks. Kuid samahästi tohime öelda, et see on inimene tema mitmemõõtmelises sotsiaalses subjektuses. Antud juhul tähtsam on rõhutada, et olgu nimetatud ühiskonnaks või inimeseks, ei ole vaadeldav fenomen redutseeritav, tagasi viidav, “lahti monteeritav” indiviidide lihtsa (karjalaadse) kooseksisteerimise füüsilisteks või bioloogilisteks komponentideks. Nagu teatav hulk inimesi nende füüsilises koeksistentsis pole käsitatav ühiskonnana, nii ei saa ka inimest käsitada pelgalt anatoomilis-füsioloogilis-intellektuaalse ühikuna teiste samalaadsete ühikute massis.

Tõepoolest, inimese isiksuseline, subjektne enesemääratlemine olgu esmase, teisese või ükskõik mitmenda astme identiteedi kujundamise tasandil on laadilt (vaimse) *suhestumise* protsess, iseenda (mõteline) *konstrueerimine* ja *projitseerimine* teatavas sotsiaalsete suhete põimingu. Kokkupuutes mitmesuguste keskkonnateguritega, ennekõike teiste inimestega, suuresti mõjustatuna nimetatud kokkupuudetest loob inimene oma vaimus mõttepildi, ruumilise kuvandi suhetest keskkonnaga ja määratleb selle kuvandi põhiselt iseenda konkreetse asendi, rolli ja käitumuslikud võimalused antud suhetepõimingu.

Ehk teisissõnu, konstrueerides vaimus iseennast kui subjekti loob inimene tegelikult kuvandi sotsiaalsest ruumist, ühiskonnast kui iseenda subjektse olemise *objektiveeritud* vormist. Põlvkondade praktilises kogemuses sõelutakse, piltlikult öeldes, välja sotsiaalse ruumi kõige olulisemad, eksistentsiaalselt tähtsad omadused, mis väärtusideaalide, normide, tavade, muude sümbolite näol säilitatakse ning antakse edasi järglastele. Sellepärast tohibki öelda, et sotsiaalne reaalsus, ühiskond inimese enesemääratlemise ruumina on inimene ise, kuid nüüd mitte enam tema individuaalses anatoomilis-füsioloogilises kehas, vaid vaimse ruumilis-väljalise projektsioonina teatavasse ühiselulisse suhetepõimingu. “Mõisted *indiviid* ja *ühiskond* ei käi mitte kahe eraldi eksisteeriva objekti kohta, vaid samade inimeste erinevate, kuid teineteisest lahutamatu aspektide kohta” /**Norbert Elias**. Tsiviliseerumisprotsess. Sotsiogeneetilised ja psühhogeneetilised uurimused. I köide. Käitumise muutused Öhtumaa ilmalikes ülemkihtides. Saksa keelest tõlkinud Tiiu Relve. Varrak, 2005, lk.32/.

Regulatiivses plaanis tähendab objekti ja subjekti lahutamatu ühtsus inimese ühiskondlikus olemises seda, et ühiskondlik inimene või, teisissõnu, ühiskond kui inimese sotsiaalselt ruumiline projektsioon põhimõtteliselt ei vaja eraldiseisvat, ühiskonnast väljapoole asetatud, tema üle valitsevat reguleerijat. Ühiskonnaks organiseerunud inimene reguleerib ennast ise, loob subjektset ruumilistes suhetes ise *õige olemise* normatiivse kuvandi ja väärtustab ning kaitseb seda oma sotsiaalse vabaduse tingimuse ja mõõduna. “Näivad ja silmaga nähtavad olendid, - kirjutab Pierre Bourdieu, - indiviidid või grupid eksisteerivad ja püsivad vaid *erinevuses* ja erinevuse kaudu, see tähendab sedavõrd, kuivõrd nad hõivavad *suhtelisi positsioone* suheteruumis, mis olles küll nähtamatu ja empiirilisel alati raskesti tajutav, on kõige reaalsem reaalsus (*ens realissimum*, nagu ütlesid skolastikud) ja indiviidide ja gruppide käitumise tegelik printsiip.” /**Pierre Bourdieu**. Praktilised põhjused. Teoteooria. Prantsuse keelest tõlkinud Leena Tomasberg. Tänapäev, 2003, lk.57/.

Samas täpsustagem, et kõneldes objekti ja subjekti lahutamatu ühtsusest inimese ühiskondlikus olemises, samuti sellesse ühtsusesse kätkevad eneseregulatsiooni võimest, peame silmas ühiskonna kui süsteemse nähtuse ülesehituse ning toimimise *seeduspärasust*. Tegelikuses, puutuvalt ajas ja ruumis lokaliseeritud sotsiaalsesse kehandisse kui empiirilisse fakti, on mõistlik eristada ühelt poolt ühiskonda *inimliigi* olemise vormina ja, teiselt poolt, *indiviidi*, inimest tema individuaalses olemises.

Mõlemad nimetatud vormid elavad ning toimivad aegruumi koordinaatsüsteemi eri dimensioonides. Kui ühiskonna puhul peetakse valdavalt silmas nn ajaloolist aega, mida teatavasti mõõdetakse aastasadade ja –tuhandetega,

samuti ruumilis-territoriaalset leviala enamasti rahvuslik-kultuurilistes või muudes sedalaadi piirides, siis indiviidi elutsükli ajas mõõdavad aastad ja aastakümned, ruumiliselt aga mitmesugused elulaadist lähtuvad ning selletõttu enamasti üsna piiratud iseloomuga kontaktid ja suhted ühiskonna ruumilis-territoriaalses levialas, mõnikord ka väljaspool seda.

Inimese sotsiaalse olemise kaht vormi lahutav erinevus olgu ajaskaalal või ruumilis-territoriaalses plaanis leiab väljundi ka regulatsioonisüsteemis. Siin näeme, kuidas eneseregulatsioon sotsiaalse olemise ühe alusprintsipiina *objektiveerub*, omandab reaalse vormi ja sisu teatavas suhetestruktuuris ning kultuurisümbolites, milliste kaudu ühiskond *subjektina* annab regulatiivseid suuniseid, väärtusideale ning normatiivseid ettekirjutusi parasjagu ühiskonnas elavatele indiviididele. Nagu majakad aitavad laeval leida teed sadamasse, markerivad nimetatud suunised antud ühiskonna, antud sotsiaalse ruumi jaoks tähtsaid aspekte ja korrigeerivad sel viisil indiviidi enesemääratlemise, subjektse identiteediruumi kujundamise protsessi.

Sotsiaalse regulatsiooni olemust ja toimimisprotsessi pole vaja müstifitseerida, näiteks selles mõttes, et käsitada seda liikumisena mingi kindla eesmärgi poole. Kui vaadeldavas kontekstis üldse rääkida eesmärgist, siis võiks selleks olla *kohanemine* pidevalt muutuvate tingimustega. Muutub subjekt ise; muutub tema asend ühiseluliste suhete põimingu; muutub keskkond olgu vaadatuna indiviidi, grupi või mingi laiema kultuurikoosluse identiteediruumi tasandilt. Sellepärast õigem on käsitada kohanemist ühiskonna regulatiivse *funktsioonina*, mitte eesmärgina. See on põhjendatud seda enam, et tegemist on laadilt stohhastilise, tõenäosusliku protsessiga, mida eesmärgipäraselt suunata või juhtida, nagu seda soovitakse näiteks struktuuraalse ühiskonnakäsitluse puhul, on üsna keeruline, et mitte öelda võimatu.

Samas pole tarvidust otsida mingeid müstilisi tõukejõudusid ka ühiskonna kohanemiskäsitlusele. Nagu süsteemid üldse, kohaneb ka ühiskond keskkonnatingimustega, optimeerib ennast vastupanuks keskkonnamuutustele *informatsioonilis-kommunikatiivses* protsessis. „Iseorganiseeruvate süsteemide elujõud ja stabiilsus - kirjutab Margaret J. Wheatley - tuleb nende suurest võimest kohaneda vajadustele, luua hetkel sobivaid struktuure. Vorm ega funktsioon ei määra seda, kuidas süsteem peaks organiseeritud olema. Iseorganiseeruvad süsteemid on *protsessistruktuurid*, mis muudavad pidevalt oma vormi, et säilitada identsus“ [Margaret J. Wheatley. Juhtimine ja loodusteadus. Korra otsingul kaootilises maailmas. OÜ Fontese Kirjastus, 2002, lk.83].

Süsteem, piltlikult öeldes, *vaatleb* keskkonda ja iseennast keskkonnas, kogub tagasisidena laekuvat infot ning tuginevalt viimasele korrigeerib vajadusel

iseenda struktuure alates elementaarsetest seosstruktuuridest üksikindiviidide vahel kuni ühiskonnatervikut hõlmavate globaalset laadi sõltuvus- ja mõjuahelateni, neutraliseerimaks keskkonna destruktiivset mõju.

Siinkohal rõhutagem, et keerulistes paljutasandilistes süsteemides, milliste hulka vaieldamatult kuulub ka ühiskond, ei ole mõisted *süsteem* ja *keskkond* enamasti ühemõtteliselt määratletavad. See, mis ühest vaatevinklist on süsteem, osutub teisest rakursist vaadatuna keskkonnaks. Näiteks *isiksus* ja (sotsiaalne) *grupp*. Mõlemad nimetatud nähtused eraldi võetuna on süsteemid, kuid esinevad samas keskkonnana niivõrd, kui peetakse silmas nende vastastikust suhet. Vaadates isiksuse kui süsteemi tasandilt on grupp isiksuse sotsiaalse olemise ja enesemääratlemise keskkond. Isiksus kujuneb ja eksisteerib niivõrd, kui ta suudab eristuda, olla *keegi* antud grupis, kaitsta (säilitada) piiri iseenda kui *süsteemi* ja grupi kui *keskkonna* vahel.

Kui aga vaadata asja grupi kui süsteemi positsioonilt, näeme keskkonnana teatavas hulgas indiviides kehastunud individuaalse olemise sfääri, milles iga indiviid eraldi järgib iseenda huvisid ja eesmärke ning selles mõttes vastandub grupi huvidele ja eesmärkidele. Põhimõtteliselt sama, see on informatsioonilis-kommunikatiivne vaatlus ja selle tulemustest tõukuv korrigeeriv enesemääratlemine leiab aset sotsiaalse ühiselu kõigis allstruktuurides.

Sellepärast ühiskonna eneseregulatsioon, ühiskonna kui *süsteemide süsteemi* kohanemine keskkonnaga on tegelikkuses vägagi keeruline protsess, milles määravaks arenguliiniks tundub olevat ühiskonna *kohanemine iseendaga*. Ja tõesti, ühiskond oma lõpmatus, pidevalt kasvavas mitmekesisuses, oma paljusubjektises süsteemsuses sõltub järjest vähemal määral näiteks looduskeskkonnast, muudest ühiskonnavälistest teguritest. Küll aga tohib kinnitada, et tema eksisteerimise üheks põhitingimuseks on kujunenud võime säilitada dünaamilist tasakaalu iseenda arenevate allsüsteemide vahel; suutlikkus pakkuda igale eraldi võetavale allsüsteemile võrdväärset optimaalset arengukeskkonda.

Kindlustamaks jätkusuutlikkust, peab ühiskond, järelikult, kontrollima enekõike ja peamiselt iseenda kui süsteemi allsüsteeme, hoolistema selle eest, et mitte ükski neist ei tõuseks domineerivasse, teisi endale allutatavasse positsiooni. Ühiskonna süsteemsele tervikkikkusele kui toimimise ja arenemise olulisele tingimusele juhtis juba aastakümneid tagasi tähelepanu nimekas USA sotsioloog Pitirim Sorokin märkides, et ükskõik missuguse sotsiokultuurilise nähtuse kui integreeritud süsteemi kõik põhielemendid on vastastikusel sõltuvuses. Sellepärast ei tohiks ühtki neist käsitada domineerivana, ei ole õige ühelegi neist omistada arengu (muutuse) otsustava teguri rolli /lähemalt vt. **Sorokin P.A.** Tšelovek. Tšivilizatsija. Obtšestvo. M., 1992, s. 188-189/.

Nimelt säärasena, võrdväärsete elementide vastastikusel sõltuvuses dünaamiliselt tasakaalustatud süsteemina on ühiskond inimese sotsiaalse vabaduse ja võrdsuse allikas ning garant. Niisuguses ühiskonnas puudub alus inimeste liigitamiseks eliidiks ja massiks, valitsevaks kõrgkihiks ja allutatud alamkihiks, tähtsateks persoonideks ja tähtsusetuks pööblikuks. Säärane ühiskond ei ole käsitatav isete inimolendite karjana, mida hierarhilise võimupüramiidi toel peab keegi valitsema, motiveerima ja vaos hoidma. Tegemist on inimeste subjektse enesemääratlemise põhiselt, jagatud funktsioonidest võrsunud sõltuvustele, koostöösuhetele ja solidaarsusele rajatud, teatavaid tähendusi/sümboleid ja kultuuriväärtusi *normse olemise* pidepunktidena tunnustava iseregulatiivse sotsiaalse kooslusega.

Ometi tuleb tunnistada sedagi, et kirjeldatu on esialgu veel pigem ideaal kui tegelikkus. Inimeste reaalses ühiselulises koosluses on muidugi täheldatavad nii mõnedki ideaalselt isereguleeruva ühiskonna arenguliinid ja omadused. Kuid samavõrra või veelgi enam tulevad siin esile need arenguid pärssivad tegurid. Ikka ja jälle kerkib esile grupe või kihte, kes tahavad ennast teistest kõrgemale upitada, iseenda subjektiivseid eesmärke ülimuslikeks kuulutada, teiste allutamise ja valitsemise endale eeliseid ning hüvesid kahmata. Selle nimel lastakse käiku kõik, ka kõige alatamad, kõige jõhkramad vahendid alates lihtlabasest pettusest ning lõpetades vägivalga ja massimõrvadega.

Ühiskonna eneseregulatsiooni võimet pärsib olulisel määral ka kultuuride segunemine eri keele- ja kultuuriareaalidest pärit inimeste ühiselulistes kooslustes. Säärastes kooslustes on indiviidil raske suhestuda teistega, määratleda ennast subjektina ja luua vastavaid suhetepõiminguid. Kultuuriliste erinevuste barjäär olgu tavade ja kommete näol või otseselt vaimse elu valdkonda kuuluvate religioossete uskumuste, väärtusideaalide jms kujul on enamasti nii kõrge, et selle ületamine, koosluse kultuurilis-vaimne ühtesulamine nõuab sageli aastakümneid, isegi sajandeid.

Sellepärast pole praegu ja nähtavas tulevikus võimalik loota vaid subjektsele eneseregulatsioonile kui peamisele süsteemikujundavale tegurile inimeste ühiselulistes kooslustes. Kõrvuti sellega tuleb rakendada mitmesuguseid eesmärgipäraselt (subjektiivselt) kavandatud ja realiseeritud institutsioonilis-formaalse regulatsiooni mehhanisme, sealhulgas niisuguseid, mida teostatakse avaliku võimu toel. Küsimus on vaid selles, kuidas ühildada ühiskonna eneseregulatsioon institutsioonilise regulatsiooniga; kuidas ja mis määral võtta sotsiaalselt ühiselu suunavaid, korraldavaid ning reguleerivaid meetmeid nii, et need ei hävitaks ühiskonna eneseregulatsiooni aluseid, vaid hoopis tugevdaks neid.

II osa

ÜHISKONNA REGULATIIVNE INFRASTRUKTUUR

Traditsioonilise kujutluse juurde inimesest kuulub ... see, et inimesed vaatlevad ennast üksikindiviidide ja ühiskondadena, ning käituvad rääkides ja mõeldes sageli nii, nagu oleks tegemist kahe eraldi eksisteeriva nähtusega, ... selle asemel et näha neis sama inimese kahte aspekti.

Norbert Elias, 1968

4. Regulatsiooniväli

Tõepoolest, traditsiooniline kujutlus inimesest ühiskonnas või, teisisõnu, inimese ühiskondlikust olemisest on põhilaadilt staatiline ruumilis-territoriaalne konstruktsioon. Ühiskonda nähakse teataval viisil, territoriaalselt või ruumiliselt piiritletud *mahutina*, mis on täidetud mingi hulga *indiviidide* ning nende elutegevust tagavate institutsioonide ja rajatistega. Samuti nagu kaldutakse nägema ainelisena, üksikosade iseenda substantsi kapseldatud (mehhaanilise) kooslusena ühiskonda tervikuna, käsitatakse ka parasjagu sellesse kuuluvaid indiviide, nende käitumist ja elutegevust substantsiaalses võtmes.

Leitakse, et inimesed elavad oma elu, seavad lähemaid või kaugemaid eesmäärke ja pürgivad nende poole põhiliselt individuaalse iseolemise positsioonilt. Viimase iseärasusi, nagu ka indiviidi käitumuslikku aktiivsust seletatakse kahte liiki põhjuste toimega. *Väliselt*, indiviidi seisukohalt vaadatuna *objektiivselt* determineerivad tema iseärasusi, suhtumisi ning käitumist ühiskonna kui olemise ruumi omadused ja mõjutegurid. Kõrvuti väliste determinantidega või nendega teataval viisil lõimunult põhjustavad indiviidi käitumuslikke valikuid *sisemised* (subjektiivsed) tegurid, tema enda isikuomadused.

Pole raske mõista, et antud käsitlusviisi kontekstis avaldub indiviidi käitumuslik aktiivsus, olgu vaadatuna üksikute episoodidena (käitumisaktidena, tegudena) või protsessina, statistilises mõttes juhuslike sündmuste kontiinumina, stohhastiliselt. Siit omakorda järeldub, et tagamaks kooskõla indiviidi

kui *osa* ja ühiskonna kui *terviku* vahel, hoidmaks ära ühiskonnaelu suundumist kaosesse, on vaja tõhusat kooskõlastusmehhanismi – sotsiaalse kontrolli ja juhtimise süsteemi.

Inimese ühiskondliku olemise substantsiaalselt dualistlik käsitlemine on traditsioon, mille juured ulatuvad 17. sajandil valitsenud mehhanistlikku maailmapilti. “Alates Newtonist ja Descartes’ist – kirjutab Margaret J. Wheatley – oleme tundnud uhkust mõistuse võidu ja maagia puudumise üle. ... Oleme pimedalt uskunud põhjusesse ja tagajärge. ... Universum, mida *sir* Isaac Newton kirjeldas, oli ahvatlev paik. Sedamööda, kuidas aeg tiksus, saime üha targemaks. Algas masinate ajastu. Täiusliku perioodilisusega võnkuv pendel innustas meid uutele avastustele. Kuna Maa tiirles ümber Päikese kellavärgi korrapärasusega, kasvas meie usk kõige ettemääratusse ja korrapärasusse. ... Mehhanistlik kujutus kosmosest kanti üle organisatsioonidele, rõhutades materiaalselt kultuuri ja osade paljusust [Margaret J. Wheatley. Juhtimine ja loodusteadus. Korra otsingul kaootilises maailmas. OÜ Fontese Kirjastus, 2002, lk. 34].

Ühiskonnaelu kontrolli ja regulatiivse korrastamise valdkonnas avaldub mehhanistlik lähenemisviis vägagi ehedalt taotlustes eristada selles protsessis kahte suhteliselt iseseisva rolliga osapoolt. Need on reguleerija ja reguleeritav või, teisissõnu, regulatsiooni *subjekt* ja *objekt*. Säärased taotlused omakorda on rajatud eeldusele, et ühiskonnaliikmete koguhulk jaguneb ühelt poolt alamkihtideks ehk *pööbliks*, teiselt poolt aga kõrgkihiks ehk *eliidiks*. Kuna pööbel selle valdavas enamuses väidetavalt ei suuda iseseisvalt korraldada oma elu ühiskonna eesmärgi ja huvisid arvestavalt, käituda iseennast ja teisi ohustamata, tuleb anda talle asjakohaseid juhiseid ja kontrollida tema käitumist. Vastavad käitumisjuhised peabki kehtestama, efektiivsed kontrollimehhanismid üles ehitama selleks kutsutud ja seatud eliit.

Sotsiaalses praktikas on niisugused vaated ja seisukohad leidnud koha poliitilistes ideoloogiates, viimaste mõjutusel ka inimeste nn argimõtlemises. Ideoloogilistele konstruktsioonidele omakorda on rajatud hierarhilised riigivõim- ning valitsemisstruktuurid. Nimelt siin, riikliku võimukorralduse tegelikkuses tuleb kõige selgemalt esile eraldusjoon eliidi ja pööbli vahel. Läbi ajaloo, sõltumata ühiskonnaelu vormilistest või sisulistest iseärasustest, juba arhailise riikluse aegadest tänase päevani näeme toimetamas *Subjekti* olgu suveräänse võimutäiusega valitseja isikus või valitsemist enese loomulikuks prerogatiiviks pidava eliidi võimuinstutatsioonide vormis. Sunnijõu, vägivaldalla riikliku monopoli abil domineerib subjekt pööbli kui *Objekti* üle.

Ühiskonna kaasaegne süsteemiteoreetiline käsitlus vähe sellest, et vastandub otsustavalt mehhanistliku maailmapildi põhisele lähenemisviisile, näeb

II ÜHISKONNA REGULATIIVNE INFRASTRUKTUUR

ühiskonnas *kvalitatiivset* tervikut, *isetekkelist* ja *isekorrastuvat* (-reguleeruvat) *süsteemi*. Siinkohal on kohane osundada, et nagu kolm sajandit tagasi pakkus loodusteadus sotsiaalfilosoofidele eeskuju ja lähtekohti ühiskonnaelu nähtuste seletamiseks, lähtub kaasaegne ühiskonnateooria samuti loodusteaduse saavutustest olemise seaduspärasuste uurimisel. Ja miks ka mitte. Või peaksime tänapäeval asuma seisukohale, et *sotsiaalne olemine* on mingi eriline, vaadeldavas universumis avastatud olemise seaduspärasuste konteksti väline olemise viis? Ilmselt mitte. Mõistlikum on eeldada, et olemise üldised seaduspärasused laienevad ka sotsiaalsel süsteemile.

„Maailm, milles me elame, - kinnitab Margaret J. Wheatley - püüdleb sise-mise korrastatuse poole. Mida enam ma süvenen loodusteaduse uutesse saavutustesse, seda enam ma märkan, et elusloodus käitub teisti kui meie. Meie püüame korda luua, kiht kihi kaupa üksteise peale korrastavaid struktuure ehitada. Eluslooduses tekib aga kord ise. Meie pingutame kõvasti selleks, et asju koos hoida, samas kui elusloodus töötab koos avatult ja tekivad iseorganiseeruvad struktuurid. ... Me peame ... korra allikaid paremini tundma õppi-ma. Me ei ole tähelegi pannud, et süsteemidel on võime end ise organiseerida“ [Margaret J. Wheatley, osundatud teos, lk.109].

Ühtlasi rõhutab Wheatley, et iseorganiseeruvate süsteemide elujõud ja stabiilsus tuleb nende suurest võimest kohaneda vajadustele, luua hetkel sobivaid struktuure. Vorm ega funktsioon ei määra seda, kuidas süsteem peaks organiseeritud olema. Iseorganiseeruvad süsteemid on *protsessistruktuurid*, mis muudavad pidevalt oma vormi, et säilitada identsus“[samas, lk.83].

Pangem tähele antud juhul olulisi märksõnu *iseorganiseeruv, kohanemisvõime, protsessistruktuurid, identsus!* Nende või sisult väga sarnaste mõistete kaudu on kirjeldanud ja analüüsinud sotsiaalset olemist ka Norbert Elias, Pierre Bourdieu, Niklas Luhmann, teised kaasaja mainekad ühiskonnateoreetikud. Sellega nad vastanduvad – Bourdieu sõnutsi – „sotsiaalse sfääri harjumuspärasele (või poolteaduslikule) käsitlemisele, mis keskendub meelsamini substantiaalsetele „realiteetidele“, indiviididele, gruppidele jne kui *objektiivsetele suhetele*, mida ei ole võimalik näpuga näidata ega käega katsuda ning mida saab välja tuua, konstrueerida ja tõestada ainult teaduslikul teel. ... Tuleb ... ületada vastandus sotsiaalse maailma füüsilise käsitamisviisi, mis mõistab sotsiaalseid suhteid füüsilise jõu suhetena, ja “küberneetilise“ või semantilise käsitamisviisi vahel, mis teeb sotsiaalsetest suhetest sümboolse jõu, tähenduse ja kommunikatsiooni suhted“ [Pierre Bourdieu. Praktilised põhjused. Teo-teooriast. Prantsuse keelest tõlkinud Leena Tomasberg. Tänapäev, 2003, lk. 9; 141-142].

Vahetult semiootilisest aspektist, tähenduste konstrueerimisel põhineva (kultuuri)fenomenina käsitleb süsteeme, nende struktuuri ja toimimist kultuurisemiootik Juri Lotman. Analüüsidest kriitiliselt teadusmõtlemise tuntud reeglit – liikuda lihtsamalt keerulisemale, – peab ta vajalikuks osundada sellesse kätketud tunnetuslikule ohule ja nimelt: „...heuristilist otstarbekohasust (analüüsi hõlpsust) hakatakse tajuma objekti ontoloogilise omadusena ja objektile omistatakse struktuur, mis lihtsatest ja kindlapiirilistest atomaarsetest elementidest lähtudes järk-järgult kerkib nende keerustumise suunas. Keeruline objekt taandatakse lihtsate summaks.

Nagu nüüd võib oletada, - jätkab J. Lotman - pole kindlapiirilisi ja funktsionaalselt ühetähenduslikke süsteeme reaalses talitluses omaette ega isoleeritud kujul olemas. Eraldi võetuna ei ole ükski neist tegelikult töövõimeline. Nad toimivad ainult paigutatuna teatavasse semiootilisse kontinuumisse, mis on täidetud eritüübiliste ja erisugusel korrastusastmel semiootiliste moodustistega. Niisugust kontinuumit me nimetame semiosfääriks“ [Juri Lotman. Semiosfäärist. Vagabund, 1999, lk.9-10].

Iseloomustades sotsiaalse süsteemi (kultuuri) kui *semiosfääri* struktuuri ja funktsioneerimist, tõstab J. Lotman selle peamise iseärasusena esile *kvalitatiivse tervikkuse*, kus „osad ei kuulu tervikusse mitte mehhaaniliste detailidena, vaid nagu organid organismi. Semiosfääri tuummehhanismide struktuurse ehituse peamine iseärasus on, et iga osa on ise tervik, suletud oma struktuursesse iseseisvusse. Tema suhted teiste osadega on keerukad ja paistavad silma suure deautomatiseerituse poolest. Enamgi veel, kõrgeimal tasandil saavad nad käitumise iseloomu, st tekib võime iseseisvalt valida tegevusprogrammi“ [samal, lk. 20-21].

Ühiskonnale, sotsiaalsele olemisele eriomaselt objektiivsed „*sümboolse jõu, tähenduse ja kommunikatsiooni suhted, mida ei ole võimalik näpuga näidata ega käega katsuda*“ ongi see olemuslik reaalsus, mida Elias nimetab *figuratsioonideks*, Bourdieu *sotsiaalseks ruumiks*, Lotman *semiosfääriks*, ja mida Luhmann kirjeldab *kommunikatsioonist kommunikatsiooni tootvate operatsioonide süsteemina*.

Üldistavalt sobib seda reaalsust markeerima (sotsiaalse) *välja* mõiste. Vaade ühiskonnale kui *tähendusi* loova kommunikatsiooni *dünaamilisele väljale*, kui subjektse identiteedi põhiste *eristussuhete elavale muustrile*, on kaasaegne alternatiiv newtonlikule kujutlusele ruumist, mida täidab hulk sõltumatult eksisteerivaid osakesi. Nüüd käsitatakse maailma väljade kogumina; meid ümbritsev ruum on täis omavahel põimuvaid välju. [Lähemalt vt. Frank Wilczek, and Betsy Devine. Longing for the Harmonies. New York, Norton, 1988, p.166].

II ÜHISKONNA REGULATIIVNE INFRASTRUKTUUR

Just nimetatud dünaamiline väli inimese sotsiaalse olemise, subjektse enesemääratlemise, *vaba eneseteostamise* moodusena toimibki ühiskonna kui süsteemi eneseloomise, eneseregulatsiooni ja keskkonnaga kohandumise mehhanismina ning seda sotsiaalse enesemääratlemise (subjektse identiteediruumi) kõigil tasanditel. Teisisõnu, samuti nagu looduslikes süsteemides, sünnib ka ühiskonnas, sotsiaalses süsteemis kord mitte inimese allutamise, tema valikuvabaduse piiramisest ja reglementeerimisest, vaid nimelt vabadusest. „Looduslike struktuuride dünaamika – on rõhutanud Erich Jantsch - meenutab optimistlikku põhimõtet, mis inimeste maailmas ununema kipub: *mida rohkem vabadust enese organiseerimiseks, seda enam korda*“ [Jantsch, Erich. The Self-Organizing Universe. Oxford: Pergamon, 1980, p.40].

Järelikult mingit muud regulaatorit, sealhulgas erilise võimutäiusega varustatud *Subjekti* inimmassi kui *objekti* vaoshoidmiseks ühiskond iseorganiseeruva ja -korrastuva protsessistruktuurina tegelikult ei vaja. „Me peame mõistma, et terviklikkus on protsess, mis korralikul läbiviimisel viib harmoonilise ja korrastatud käitumiseni“ [David Bohm. Wholeness and the Implicate Order. London, Ark Paperbacks, 1980, p.56]. Küll aga on vaja hoolitseda selle eest, et ühiskond saaks *vabalt* areneda, oma *loomupärase* terviklikkuses välja kujuneda ja toimida.

Mõnevõrra kitsamas organisatsiooniteooria kontekstis, kuid seda järjekindlamalt tõstab välja (sotsiaalse) süsteemi eneseregulatsiooni allikana esile Margaret J. Wheatley. „Minevikus – kirjutab ta - võisime ennast pidada osavateks organisatsioonikavandajateks, kes panevad kokku tükid, lahterdavad, rakendavad energiat, et luua vaevaliselt kõik vajalikud sidemed, motivatsioon ja struktuurid. Nüüd peame ennast ette kujutama informatsioonimajakatena, kelle seisukohtades ei ole vasturääkivusi ja kes saadavad välja sõnumeid, mis on üksteisega kooskõlas. Me kõik peame selgitama, aru pidama, kujundama, täitma kogu organisatsiooni selgete sõnumitega sellest, mida tähtsaks peame. Nii kujuneb võimas väli, mis kogu tegevuse harmooniliseks tervikuks korrastab. Me õpime taas elama maailmas, mis on ümmargune. Meie maailm ei koosne ju hierarhiatest, vaid pigem üksteist ringidena läbivatest partnerlussuhetest [Margaret J. Wheatley, osundatud teos, lk. 60; 108; vt. ka Frances Hesselbein, and Paul M. Cohen (Eds.). Leader to Leader. New York, The Drucker Foundation, 1999, 2.ptk].

Kuna regulatiivne väli sünnib sõnumite edastamise ja vastuvõtmise (mõistmise) kommunikatiivses tähendusi loovas protsessis, on siinkohal põhjust veidi lähemalt peatuda kommunikatsiooni mõningatel sotsiaalsetel aspektidel. Sest tõesti, suuresti sõltuvalt sellest, kuidas käsitatakse kommunikatsiooni ole-

must ja sotsiaalsed funktsiooni, sünnib ka arusaamine ühiskonna regulatiivsest väljast ja selle, tekkemehhanismist ning toimimisest.

Teatavasti kommunikatsiooni ühiskondlikus koosluses vaadeldakse harilikult spetsiifiliselt *informatsioonilises* plaanis, teadete edastamise ja vastuvõtmise kontekstis. Vastavalt sellele peetakse sotsiaalse kommunikatsiooni tuntumaks ja levinumaks instrumendiks loomulikku inimkeelt. Paraku rõhutades vaid informatsioonilist aspekti, tekitatakse tahes-tahtmata mulje, nagu ammuks kommunikatsiooni sotsiaalne sisu ja eesmärk pelgalt infovahetuses.

Tegelikult nii see ei ole. Kui asetame teadete edastamise ja vastuvõtmise veidi üldisemasse funktsionaalsesse konteksti osutub, et kommunikatsioon ühiskonnas pole lihtsalt teabevahetus, vaid inimese (või subjekti laiemas mõttes) *orienteerumise ja enesemääratlemise* protsess. Kommunikatsiooniprotsessis subjekt määratleb ja mõtestab iseenda asendi suhetes teiste subjektidega ehk, piltlikult öeldes, *rekognostseerib* lähtuvalt enda subjektist vaatepunktist sotsiaalse ruumi regulatiivselt tähenduslikke aspekte.

Vaid üsna väike osa sotsiaalses ruumis leiduvast infohulgast on individuaalse enesemääratlemise seisukohalt konkreetsele, eraldi vaadeldavale subjektile tähtis ja väärtuslik. Kõik ülejäänud moodustab segava mürafooni. Sellepärast subjekt, leidmaks info mürast just temale olulist, tema individuaalse olemise kontekstis *tähenduslikku* info, ei saa jääda passiivse vastuvõtja rolli. Vastupidi, ta peab toimima aktiivselt osaleva vaateajana, ruumi signaalide selekteerijana ja mõtestajana, subjektset tähendust omava *uue info* kujundajana. Läbi säärase aktiivsuse subjekt ühelt poolt määratleb iseenda asendit ruumis, teiselt poolt aga loob ruumi, konstrueerib ja ehitab enda identiteedi põhiseid, sellest lähtuvalt ruumistruktuure.

Seega vaadatuna inimese individuaalse subjektuse tasandilt saame kommunikatsiooni iseloomustada ühelt poolt protsessina, mille toel indiviid orienteerub sotsiaalses ruumis, suhestub subjektina teiste subjektidega, vaadeldava ruumiga, tähendusseoste väljaga tervikuna; teiselt poolt aga, vaadatuna ühiskonna, inimese subjektset sotsiaalse olemise kõrgeimalt tasandilt, näeme kommunikatsiooni protsessina, milles kujuneb antud ühiskondliku koosluse tähendusseoste väli, kujuneb ühiskond kui isekorrastuv, isereguleeruv sotsiaalne süsteem.

Õeldust saame järeldada, et sotsiaalne kommunikatsioon, olgu vaadatuna sisulises või protseduurilises rakursis, inimese individuaalse või kollektiivse subjektuse tasandilt, on midagi kaugelt rohkemat, kui lihtsalt kommunikatorite informatsiooni vahendav dialoog. Muidugi on mõeldav, et teatavates

II ÜHISKONNA REGULATIIVNE INFRASTRUKTUUR

mikrokeskkonna suhetes, sealhulgas eriti perekonnas, sõpruskonnas, teistes mitteformaalsetes gruppides jmt kooslustes on kommunikatsiooni põhiliseks funktsiooniks tõepoolest vaid informatsioonivahetus vahetu dialoogi vormis. Kuid isegi sel juhul peavad dialoogis realiseeruma kommunikatsiooni kõik muud sotsiaalselt olulised funktsioonid. Vastasel korral suhtlusring laguneb, lakkab olemast.

Ja tõesti, kõrvalisele isikule, vaatlejale võib dialoog mitteformaalse grupi liikmete vahel kommunikatiivse sisu ja tähenduse mõttes sageli tunduda tühiste repliikide, lausa mõttelagedate fraaside vahetamisena. Seda põhjusel, et ta ei kuule väljaõeldud sõnadesse „kodeeritud“ konteksti, kommunikatsiooni tegelikku sisu. Siinkohal tasub meenutada, et mõistmine, öeldu sisu ja tähenduse nõ lennult taipamine iseloomustab inimeste argielulist suhtlemist üldisemalt, eriti siis, kui suhtlevad ammused tuttavad või muul viisil (sotsiaalse kuuluvuse, ametialaselt jne) lähedased isikud.

Ühiskondliku olemise organisatsiooniliselt kõrgematel, formaalset laadi tasanditel (sotsiaalsed kihid, subkultuurid jmt) võib sedalaadi dialoogist sotsiaalse kommunikatsiooni vormina kõnelda vaid tinglikult. Tegelikult kommunikeerutakse siin mitmesuguste kaudsete, vahendatud kontaktide vormis, kusjuures vahendava mehhanismi rollis toimivad (kultuurilised) sümbolid, samuti majanduslikud, poliitilised, õiguslikud, religioossed jmt atribuudid ning protseduurid. Välistatud ei ole ka vahetu keelilise dialoogi võimalus niivõrd, kui selleks on olemas vajalikud korralduslikud tingimused ja kommunikaatorite subjektne valmisolek.

Antud juhul oluline on asjaolu, et sõltumata sellest, missugusel sotsiaalse olemise organisatsioonilisel tasandil kommunikatiivset protsessi vaadeldakse, peetakse harilikult vajalikuks kriipsutada alla selle *märgilist* iseloomu. Tõepoolest, raske on kujutleda, et *tähendused*, mis kommunikatsioonis kujunevad, saaksid „liikuda“ vahetult ühelt kommunikaatorilt teisele. Küll aga on mõeldav nende kodeeritud edasiandmine teatavate signaalide, kujundite, sümbolite, lühidalt – *märkide* keeles.

Kuidas seda mõista? Lühidalt öeldes just nii, et sotsiaalse ruumi, tähendusseoste välja kui olemuslikult *kvalitatiivse* nähtuse omadused on valdavalt samuti kvalitatiivsed, sümboolsed. Nad avanevad informatsioonilise sisu mõttes vaid niivõrd, kui vaatleja vastavaid märke subjektselt mõtestab, talle omases tähendusseoste võtmes dekodeerib.

Sellepärast ükskõik kui hoolikalt ka uurida näiteks mingit võõra rahva kultuurikeskkonda, ei leita harilikult niisuguseid materiaalseid märke, üheselt

arusaadavaid signaale, mis vahetult aitaksid seletada selle rahva kombeid ning käitumist. Küll aga, olles piisavalt järjekindlad, võib jõuda *mõistmiseni*. Mingil hetkel tekib arusaamine vaadeldava rahva kultuurilis-sotsiaalse olemise eripärast, hakatakse tajuma antud kultuurikeskkonnas toimivat tähenduseseid ja taibatakse, kuidas interpreteerida, tõlkida võõra kultuuri signaale iseenda (vaatleja) kultuurisümbolite ja märkide keelde. Lühidalt, kujuneb mõtestatud *kommunikatiivne side* keskkonnaga, subjektne arusaamine antud keskkonnast *Sinus* ja *Sinust* keskkonnas.

Siinkohal tasub ikka ja jälle meenutada Bourdieu sõnu: „Sotsiaalne ruum haarab mu endasse nagu täpi, nagu punkti. Aga see punkt on *vaatepunkt*, sotsiaalses ruumis paiknevast punktist lähtuva vaate printsiip, *perspektiivi* printsiip, mille kuju ja sisu määratleb objektiivne asend, millest ta lähtub. Sotsiaalne ruum on esimene ja viimane reaalsus, sest ta tingib ka sotsiaalsete agentide võimalikud kujutlused sellest ruumist“ [**P. Bourdieu**, osundatud teos, lk.32].

Bourdieu mõtteavaldust arendab semiootilise käsitluse mõisteparatuuri vormis J. Lotman: „... iga kokkupuude ruumiga, - kirjutab ta - mis asub väljaspool kõnealuse semiosfääri piire, nõuab selle ruumi eelnevat semiotiseerimist. Niisama nagu suhtlus loomuliku keele sfääris on paratamatult suhtlus loomulikus keeles, on ka suhtlus kultuurisfääris alati kultuuriline suhtlus. Igale kultuurile on kultuurivälise ruumi (teispoolse ruumi) olemasolu tema enda olmasolu vältimatu tingimus ning ühtaegu ka tema esimene samm ensemääratluse poole“ [**Juri Lotman**, osundatud teos, lk. 50].

Kokkuvõtvalt vääribaldi rõhutamist, et niivõrd kui ühiskond süsteemina on isetekkeline ja isereguleeruv, ei ole mõistlikku alust käsitada üht selles toimivatest protsessidest - inimeste ühiselulise käitumise regulatsiooni - mingi eraldiseisva, süsteemivälise nähtusena. Täieliku anakronismina aga mõjub pretensioon käsitada regulatsiooni instrumendina inimeste ühiskondliku koosluse kui *objekti* allutamiseks ühiskonda valitseva *Subjekti* tahte.

Tegelikkuses on (sotsiaalne) regulatsioon üks olulisemaid ühiskonna süsteemse ehituse ja toimimise protsessistruktuuridest. See on struktuur, mis kujuneb ja toimib inimeste subjektse enesemääratlemise dünaamilise tähendusvälja kontekstis, mistõttu avaldub ise väljalise, ühiskonnatervikut totaalselt läbiva fenomenina. Vaadatuna sellest rakursist on inimene kõigil tema sotsiaalse subjektuse tasanditel mitte kahestunud nähtus, esinedes kord subjektina, kord objektina, vaid alati terviklik süsteem, toimides *eneseregulatsiooni* protsessis subjektina iseenda kui objekti suhtes.

II ÜHISKONNA REGULATIIVNE INFRASTRUKTUUR

Määratledes ja teostades ennast sotsiaalse subjektina, loob inimene ühelt poolt subjektse olemise (identiteedi) tähendusruumi, teiselt poolt aga kujundab viimase kontekstis teatavad kriteeriumid, väärtus-normatiivsed eelistused ja piirangud, millistest ta juhindub praktilises tegevuses. Teisisõnu, regulatsioon eksisteerib ja toimib vaid läbi inimese (sotsiaalse) subjektsuse samuti, nagu subjektsus kujuneb ning avaldab ennast regulatiivses protsessis.

5. Regulatsioonivälja subjektne konstrueerimine

Oleme juba selgitanud, et määratlused *subjekt* ja *objekt* puutuvalt inimese ühiskondlikku olemisse on tinglikud. End subjektina määratlenud inimene on ühtlasi *iseenese* objekt; tema kohal pole inimeseülest kõrgemat subjekti, kelle vaatepunktist võiks inimene olla käsitatav objektina. Küll aga on põhjust öelda, et määratledes ja teostades ennast subjektina konstrueerib inimene ühtlasi sotsiaalsest ruumi, ühiskonda iseenda subjektse olemise *objektiveeritud* vormina.

Subjekti ja objekti ühtsust inimese sotsiaalses olemises näeme muuhulgas avalduvat eneseregulatsiooni fenomenis, olemise regulatiivses infrastruktuuris. Ja seda mitte ainult teoreetilises plaanis, vaid ka tegelikkuses, inimeste igapäevases praktilises tegevuses. Ometi ei tuleks öeldud mõista nii, et kõik, mis puutub eneseregulatsiooni teoreetilisse käsitlusse, on vahetult üle kantav argielu praktikale.

Teoreetilises kontseptsioonis mõiste *eneseregulatsioon*, samuti seda mõistet subjektse enesemääratlemise aspektist konkretiseeriv käsitlus eneseregulatsiooni subjektist ja objektist, regulatiivsest infrastruktuurist, regulatsiooniväljast, iseloomustab sotsiaalse süsteemi ülesehituse ning toimimise *seaduspärasust*, õigemini küll üht paljudest ühiskondliku olemise seaduspärasustest. Kirjeldab olemise seda aspekti, mida vahetu empiirilise kogemuse pinnalt tunnetada ei saa.

Argielu praktikas, vahetus empiirilises kogemuses avaneb ühiskonnaelu, sealhulgas viimase regulatiivne aspekt inimese *individuaalse* ja *kollektiivse* (ühiskondlik-kultuurilise) olemise suuremal või vähemal määral eristunud vormidena. Inimese sotsiaalse olemise nimetatud vormid omandavad suhteliselt iseseisva tähenduse ja eristuvad nii materiaalses kui ka vaimses eksistentsis põhiliselt selletõttu, et enamasti vaadeldakse neid aegruumi koordinaatsüsteemi eri dimensioonides. Inimese individuaalne olemine pakub huvi ennekõike *reaalaja* mõõtkavas; kollektiivne ühiskondlik-kultuuriline olemine seevastu põhiliselt *ajaloolise aja ja ruumi* dimensioonides.

Indiviidi jaoks, vaadatuna tema vahetu elutegevuse perspektiivis, tingib ühiskonna(elu) objektiivselt antud, isikust vormiliselt sõltumatute materiaalsete ja vaimsete olude ning tingimuste reaalsus praktilise vajaduse *kohanduda* nimetatud reaalsusega. Samas isikuline kohandumine või, teisisõnu, *sotsialiseerumine*, permanentne *eneseregulatsiooni ja korrektsiooni* protsess, sobitumaks objektiivselt antud olude ja tingimustega, vaadatuna nüüd juba nendemade olude ja tingimuste perspektiivis, tähendab kitsamas mõttes “sisenemist” ühiskonna regulatsioonivälja, laiemalt aga selle väja kui *dünaamilise struktuuriprotsessi* katkematut subjektset konstrueerimist.

II ÜHISKONNA REGULATIIVNE INFRASTRUKTUUR

Indiviidi sisenemist ühiskonnaterviku subjektse eneseregulatsiooni ajaloolis-kultuurilises arenguprotsessis *objektiveerunud*, kultuurisümbolite, tähenduste, märkidena kinnistunud, väärtushinnangutesse ja normatiivsetesse kujutlustesse kodeeritud regulatsioonivälja iseloomustab, järelikult, mõlema-poolne aktiivsus. Indiviidi kommunikatiivne suhestumine regulatsiooniväljaga leiab aset, nagu öeldud, keskkonda uurivas, subjektse identiteedi põhises *isiksuseliselt mõtestavas* aktiivsuses ja läbi selle iseenda identiteediruumi (semiosfääri) vastavas laiendamises. Regulatsiooniväli (keskkond, regulatiivne infrastruktuur) omalt poolt püüab individuaalset isikupära teatavas mõttes unifitseerida, suruda indiviidi aegade jooksul, põlvkonnast põlvkonda kujunenud tõekspidamiste, väärtushinnangute ja normatiivsete ootuste raamidesse.

Sellepärast võime öelda, et end reaajas määratleva ja teostava indiviidi subjektne positsioneerumine inimese kollektiivse olemise kultuuriruumis, indiviidi *kohandumine* sotsiaalse ruumi tingimustega ja viimaste *kohandamine* vastavaks subjektse identiteedi põhiste arusaamadele ning nõudmistele on funktsionaalselt kahetähenduslik. Ühelt poolt loob inimene selles iseene individuaalsust, subjektset eristust *teistest*, keskkonnast üldisemalt, teiselt poolt aga konstrueerib sedasama keskkonda, uuendab, kohandab muutuvatele tingimustele kollektiivse ühiskondlik-kultuurilise olemise sümbolite, tähendusosete, väärtuste jm regulatiivsete orientiiride ruumilis-väljalist struktuuri.

Õeldu illustreerimiseks mõelgem end autorooli tippunni liiklusvoos. Olgu tegemist pime-röske sügishommikuga; udutab vihma, nähtavus pea olematu. Vaid kaasliiklejate autotuledest joonistub välja katkematu, närviliselt pulseeriv, kord-korralt ootepausi tarduv, lühikesteks edasisööstudeks valmistuv valgusjõgi. Mis määrab, missugused tegurid suunavad meie käitumist kirjeldatud olukorras, osakesena esmapilgul isepäiselt, kuid tegelikult üsna korrapäraselt voogavas massis? Mis jõud loob selles korra? Tõesti, süüvigem hetkeks iseenda kogemusse, ehk leiame vastuse.

Vastuse leidmine neile küsimustele pole siiski lihtne. Muidugi võiks öelda, et otsida tuleb vastavast õigusaktist – liiklusseadusest – ja liikluse institutsionaalse korraldamise-reguleerimise asjaoludest. Enamasti neile osundataksegi, eriti siis, kui juhtunud on järjekordne liiklusavarii või inimohvritega õnnetus. Kohe hakkavad kostma valjuhäälsed etteheited süüdlastele seaduse eiramise pärast, nurisetakse kehtiva regulatsioonikorra puudulikkuse üle, mida arvatakse küll liialt üldsõnaliseks, küll ülemäära liberaalseks. Kutsutakse üles seaduserikkujaid senisest karmimalt karistama, kehtestama tänavatel ja teedel liikluspolitsei lauskontrolli vmt.

Nähtavasti juba ainuüksi teadmine, et liiklus on allutatud formaalsele regu-

5. Reguleerimisvõime ja subjektne konstrueerimine

latsioonile, et on kehtestatud vastavad seadusnormid ja loodud liiklusjärelvalve institutsioon, kallutab inimesi uskuma, et olukord teedel ja tänavatel, seda iseloomustav avariide ning õnnetuste hulk sõltubki peamiselt nimetatud - *liiklusprotsessi välise* - tegurite efektiivsusest. Konkreetsemalt - seaduses kirja pandud normidest, nende järgimisele sundivast järelvalveteenistuste tegususest ning karistusahvardusest.

Paraku liiklusvoo jälgimine, veelgi enam vahetu osalemine selles veenab õige ruttu, et liikluseeskirja formaalsed keelud ja käsud, nende rikkumisest tulenev karistuseahvardus pole esmased, kaugeltki mitte peamised *õige liikluskäitumise* tõukejõud, mis osalejate valikuid, viimaste kaudu liiklusvoo struktuuri ja dünaamikat ning lõpuks ka turvalisust määravad. Ehk vaid algajad juhid seavad esiplaanile õpikutarkuse, püüavad kramplikult tuletada meelde ning järgida liikluseeskirjades sätestatud, vältimaks rikkumise eest ahvardavat karistust. Kogenud juhid otsivad ja harilikult ka leiavad situatsioonis orienteerumiseks, pidevalt muutuvatele oludele adekvaatseks reageerimiseks hoopis teisi märke ja juhiseid.

Nad jälgivad ümbruskonda, hindavad ilmastiku- ja teeolusid, peavad silmas (abistavat) liiklusmärgistust ning fooritulede märguandeid. Siiski suurim tähelepanu langeb kaasliiklejaile. Seda ilmselt põhjusel, et nimelt nende aktiivsusest, nende kulgemise iseärasustest antud liiklusvoos sõltub akuutselt ja otseselt turvalisus, võimalus elu ja tervisega sihtkohta jõuda. Nii püütaksegi hoolikalt tähele panna vahetus liiklussituatsioonis toimuvat, vaadelda, isegi teatavas mõttes modelleerida ja prognoosida ümbritsevate sõidukite kulgemist, et vastavalt sellele olla iga hetk valmis olgu antud situatsiooni kontekstis või läbi selle prisma liiklusvoo üldise struktuuri ja dünaamikaga kooskõllaliseks, *turvaliselt õigeks* käitumiseks.

Seega osutub, et liiklusvoogu haaratud liiklejate käitumist määravad mitte niivõrd antud protsessi suhtes välised, formaalsed regulaatorid, vaid nimelt *sisemised*, osalejate endi mõttetevõime ja käitumisega loodavad tegurid. Saame konstateerida, et oluliselt rohkem, kui liikluseeskirjade tundmine või hirm karistuse ees mõjutab liiklejate konkreetseid valikuid situatsioonihinnang nii, nagu see dünaamilises liiklusvoos parasjagu kujunenud on või kujuneda töötab. Niivõrd aga, kui situatsioon looakse ning arendatakse liiklejate endi poolt, nende mõtestatud, tähendusi loovas kommunikatsioonis ümbritsevaga, tohime öelda, et liiklusvoo näol on tegemist *isereguleeruva struktuuriprotsessiga*, nähtusega, mille struktuuri ja dünaamika mõjutegureid protsessis osalejad pidevalt konstrueerivad, igauks eraldi oma subjektsest positsioonilt ja kõik koos enam või vähem terviklikus, integreeritud kommunikatsiooniväljas.

II ÜHISKONNA REGULATIIVNE INFRASTRUKTUUR

Ja tõesti, mõelgem vaid, mis võib hakata juhtuma selsamal hommikul tippnunnil muidu suhteliselt korrapärasel rütmis kulgevas liiklusvoos, kui sellesse ootamatult sôostab tegelane, kes ignoreerib teisi liiklejaid, nende püüdlusi hoida turvalist liikluskorda. Isepäise, vaid oma egost piitsutatud juhi ettearvamatust käitumisest kujuneb otsekohe lokaalne riskikolle, mis võib paljude juhutegurite toel võimenduda, kanduda edasi ja haarata lõpuks liiklusvoo tervikuna. Lõpptulemusena kasvab plahvatuslikult nii kergemate avariide kui ka üsna raskete tagajärgedega õnnetuste tõenäosus.

Liikluse aktuaalsete riskitegurite, liiklusõnnetuste “anatomia” mõistmise pinnalt ilmselt ongi viimasel ajal hakatud rääkima vajadusest tõsta liikluskultuuri taset, olla liikluses vastastikku tähelepanelikud ja hoolivad. Kutsutakse üles nägema teistes mitte segavat faktorit, tüütut takistust individuaalse valikuvabaduse teostamisel, vaid partnerit, kellega kooskõllaliselt tegutsedes vaid tekibki vabaduse ruum, võimalus teadlikult, *ratsionaalselt* valida, teha iseenda ja teiste jaoks turvalisi liiklusotsustusi.

On hakatud mõistma, et koostöö suhetevõrgustikus, partnerlust väärtustavas kommunikatsioonis sünnib tegelikult liiklusvoo sisene eneseregulatsioon, kujuneb turvalisust pakkuv regulatsiooniväli niivõrd, kui liiklusvoos osalejate valikuvabaduses on loodud võimalus käituda mõtestatult ja ratsionaalselt. Kõik see on muuhulgas aluseks ka seadusega kehtestatud ohutusreeglite toimimisele.

Muidugi ei saa siit järeldada, nagu oleks liikluskultuur mingi eriline, üldisest kultuuriruumist eraldi olev fenomen, mida vastavate sihtotstarbeliste meetmetega, näiteks kampaanialike propagandaüritustega või loosunglike üleskutsetega saab kunstlikult luua või soovitavas suunas mõjutada. Kui määratleda liikluskultuuri esitatud näite põhjal, võiksime öelda, et tegemist on küll üsna lihtsakoelise, kuid samas sotsiaalse olemise üldist kultuurimustrit peegeldava nähtusega.

Nimelt (liikluses osalejate) valmiduse ja suutlikkusega muutuda üheks paljudest liiklusvoogu kujundavatest subjektidest, sulanduda liiklusvoo elavasse põimingusse, luua solidaarselt partnerlussuhteid teiste liiklejatega. Liikluskultuur tahtmise ja oskusena näha teisi, kommunikeeruda teistega, kujundada uusi tähenduseoseid, konstrueerida kõige selle kaudu turvalist keskkonda (ruumi) ühtviisi nii iseendale kui ka kaasliiklejatele ongi sotsiaalse olemise kultuur selle ühes konkreetsetes avaldumisvormis.

Kas üldse ja mis laadi kommunikatsioon liiklusprotsessi konkreetsetes oludes kujuneb, sõltub paljuski nimetatud oludest, kuid mitte ainult, mitte peamiselt neist. Nagu juba märkisime, peegeldub liikluskultuuris ühiskond laiemalt.

5. Regulatsioonivälja subjektne konstrueerimine

Sellepärast võib öeldu arendusena kinnitada, et indiviidid lülituvad liiklusvoo-
gu, konstrueerivad oma subjektset osalust selles mitte eriomaselt *liiklejatena*,
vaid märksa üldisemas subjektsuses, vastavalt sellele, kuidas ja kellena nad on
end positsioneerinud ühiskonnaterviku sotsiaalsete suhete ja tähendusseoste
ruumis. Kui see on nii, siis kõik, mis iseloomustab ühiskonnaterviku kultuuri,
jõuab otse või kaude ka lii-luskultuuri.

Näiteks kui ühiskonna väärtusideoloogia rõhuasetused lähtuvad võitjate ja
kaotajate vastandamisest; kui heroiseeritakse võitjaid ja põlastatakse kaotajaid;
kui võitjateks loetakse neid, kes vahendeid valimata, nõrgemaid jalge alla tal-
lates seatud eesmärkide poole trügivad; kui solidaarsust, vastastikust austust ja
inimlikku hoolivust märgistatakse nõrkusena, hakkab kõik see paratamatult
kujundama ka liikluskultuuri laadi. Sellepärast ei saa viletsat liikluskultuuri
käsitada pelgalt ebameeldiva vistrikuna ühiskonna muidu kaunil palgel. Sää-
rasena nagu ta on, peegeldab liikluskultuur tegelikku ühiskonda just niisugu-
sena, nagu selle parasjagu oma väärtusideaalide, pürgimuste ja valikute pinnalt
loonud oleme.

Tõepoolest, põhimõtteliselt samuti nagu oma otsustuste-valikutega loome
dünaamilise, enam või vähem turvalise liiklusvoo, “ehitame” ka ühiskonda.
Mitte tuimalt-mehhaaniliselt, isetute marionettide massina kellegi poolt ka-
vandatud ja juhitud projekti põhisel, vaid subjektselt loovas kommuni-kat-
sioonis keskkonnaga, mille sündides eest leiame. Enesemääratlemise ja –teos-
tamise protsessi valikute vabaduses, koostoimes teiste samal määral vabade
subjektidega lõimimise sotsiaalse olemise suhetestruktuuri, olemise aktiivset
dünaamilist vormi. Ühiskond, “...sotsiaalne ruum [tuleb] konstrueerida eris-
tatud positsioonide struktuurina” [**Pierre Bourdieu**, *osund. teos.lk. 34*].

Kuid nimelt sellepärast, et ühiskonda konstrueeritakse (subjektselt) eristatud
positsioonide struktuurina, on hämmastav ja vajab eraldi selgitust, kuidas lõpp-
tulemusena kujuneb siiski ruumilis-väljaline terviklikkus. Tõepoolest, kõne all
on ju mitte kümned, sajad või tuhanded, vaid miljonid eristatud positsioonid,
millistest igaüks inimeste elupuhuses dünaamikas aja, ruumi, staatuse jne teljel
paljukordselt hargneb ning kasvatab vastavalt positsioonide koguhulka.

Ometi pole siin midagi müstilist. Meenutagem veelkord subjekti ja objek-
ti dialektikat sotsiaalses olemises. Subjekt, olles iseenese objekt, ei ole pelgalt
mehhaaniline ühik – marionette, - vaid kujutab endast aktiivselt loovat jõu-
du. See asjaolu määrab, et subjektselt eristatud positsioon ei ammendu teatavas
ruumipunktis paiknemise füüsilistes koordinaatides või indiviidi anatoomilis-
füsioloogilistes omadustes. Konstrueerides enda subjektse olemise ja toimimise
ruumi, indiviid sisuliselt *isikustab* ruumi, loob iseenda ruumilist projektsiooni.

II ÜHISKONNA REGULATIIVNE INFRASTRUKTUUR

Nimelt sellepärast spetsiifiliselt subjektne eristumine omandabki sotsiaalse tähenduse ja funktsiooni mitte iseenese unikaalsusesse kapseldunud indiviidi positsioonis, vaid üksnes läbi ruumi kvalitatiivse määratletuse. “Sotsiaalne ruum haarab mu endasse nagu täpi, nagu punkti, - kirjutab Bourdieu. - Aga see punkt on *vaatepunkt ...perspektiivi* printsiip, mille kuju ja sisu määratleb objektiivne asend, millest ta lähtub” [samas, lk.32].

Sotsiaalse ruumi subjektne konstrueermine pole, järelikult, indiviidide suvast, juhuslikest hetkemeeloludest või teistest sedalaadi impulssidest tõukuv kaootiline protsess. Reaalselt on tegemist vägagi süsteemipõhise tegevusega, protsessiga, mille süsteemsus tuleneb subjekti kui nimelt *antud (kultuuri) ruumi* kuuluva punkti kvalitatiivsest erisusest. Teisisõnu, just ühtekuuluvus, kvalitatiivne samasus olemise ruumi ja seda eri *vaatepunktidest*, subjektse enesemääratluse eri *perspektiivist* konstrueeriva inimese vahel on alus, millelt tekib ja permanentselt uueneb ühiskonna, inimeste sotsiaal-kultuurilise ühiselu isereguleeruva struktuuriprotsessi süsteemne terviklikkus.

Muidugi tuleb siin ette vastandusi, mõõdarääkimist, mittemõistmist konteksti, detailide, nüansside jmt osas. Kuid seda vaid teatava kvalitatiivse piirini. Juhul kui subjektid ebakõlad ületavad selle piiri, hakkab kultuuriruum lagunema. Regulatiivses plaanis on lagunemine käsitatav regulatsioonivälja funktsionaalse hääbumisena, mis ühiskonnaelul tegelikkuses tähendab iseregulatiivse sotsiaalse süsteemi taandarengut indiviidide kaootiliseks massiks.

Kultuuriruumi toimimise ja kestmise jaoks oluline kommunikatiivne protsess on mõeldav vaid tingimusel, et ruum ise on piisavalt selgelt markeeritud. Nagu eespool korduvalt mainitud, kujunevad kultuuriruumi piirid, neid tähistavad märgisüsteemid ja sümbolid vaadeldava inimkoosluse ajaloolis-kultuurilises arengus.

Küll mõnevõrra teises plaanis, kuid sellegipoolest ka meie käsitluse kontekstis piisavalt arusaadavas vormis iseloomustab kultuuriruumi sisemise terviklikkuse kujunemist ja märgilist eristumist Lotman. Ta kirjutab: “Kultuuriareaalide sünd on ühelt poolt seotud sellega, et keerukamateks kooslusteks liitudes loovad erinevad kultuurid omavahelise suhtluse mehhanisme ja võimendavad vastastikku ühiseid tunnusoone. Kuid teiselt poolt saab nende vastastikune huvi üksteise vastu toitu just igapäevase tõlkimatuse eripärast – olgu siis jutt “salapärasest Idast” (Lääs on Lääs – Ida on Ida), “mõistatuslikust slaavi (või saksa) hingest” ... või mingitest muudest kultuurilist eripära kinnitavatest väidetest. ... Isoleeritud kultuuril puudub eripära ja ta ei tunne selle küsimuse vastu mingit huvi” [Juri Lotman, osund. teos, lk.45].

5. Regulatsioonivälja subjektne konstrueerimine

Kultuuriruumi tunnused, selle eripära on enamasti kodeeritud olemise sedavõrd fundamentaalsetesse muustritesse, et nad pole selle ruumi kommunikatsiooniprotsessidesse haaratud subjektidele vahetult tajutavad. “Rahvuslik-kultuuriline eripära ilmneb eelkõige võõramaalase silmis, - rõhutab Lotman. - Pole juhus, et esimesed grammatikad on kirja pandud võõramaalaste poolt või nende jaoks, ning sama kehtib ka varaseimate kombekirjelduste kohta” [samas, lk.45]. Siiski peame tunnustama, et kultuuriruumi piire tajutakse piisavalt hästi ka seespoolt. Kuidas on see võimalik?

Siin ilmselt tulevadki mängu kultuuriruumile samuti eriomased, kuid oluliselt konkreetsemad, et mitte öelda argisemad sümbolid, mis koosluse ajaloolis-kultuurilises arengus peamiselt selleks ongi kujunenud/kujundatud, et nad toimiksid sissepoole, oleksid arusaadavad vahetult kooslusse haaratud subjektidele. Antud juhul peame silmas ennekõike *väärtusi* ja *norme*, aga samuti teisi sama “kaalukategooria” kultuurisümboleid, nagu seda on kombed, stereotüübid, traditsioonid jmt. Kodeerituna nimetatud sümbolitesse transformeerub kultuuri ajaloolise aegruumi märgisüsteem reaalses tegutsevatele subjektidele arusaadavasse märgikeelde.

Ühenduses sellega väärib siiski rõhutamist, et väärtused, normid ja teised nendega tasemelt võrdväärsed kultuurisümbolid ei ole algsed, vaid nimelt *tuletuslikud*. Neis peegeldub, aktualiseerub, konkretiseerub reaalses tingimustele vastavaks kultuuriruumi (ühiskonna) alusmuster – antud kultuuriruumi üldist eripära iseloomustav tähendusüsteem. Sellepärast rääkides ühiskonda markeerivatest tähendustest, väärtustest ja normidest, peame tegelikult silmas üht ja sama sümbolite kontiinumi, subjekti orienteerivate tähendusüsteemide välja selle avaldumise ja toimimise eri tasanditel.

Neist indiviidi (subjekti) vaatevinklist kõige üldisem reaalses tunnetuslikult hoomatav on ilmselt ühiskonna *väärtussüsteem* (väärtusmaailm). Nimelt aktuaalsete väärtusmajakate suunamisel, subjektse väärtustamise protseduuris inimene orienteerib end ühiskonna nähtuste ja protsesside konglomeraadis, hüvede, eesmärkide ja vahendite lõpmata mitmekesisel valikuvõimaluste paletis. Väärtustamine tegelikkuse tajumise, selekteerimise ja subjektse hõlvamise mõttes on ühtaegu nii vaimne kui ka sügavalt praktikapõhine, materiaalne protsess. Sellepärast vaid need väärtustamise kriteeriumidest, mis on läbinud individuaalse ja põlvkondade kogemuse kontrollifiltri, leiavad tee väärtusmaailma ning leiavad seal endale koha olgu fundamentaalset laadi kultuurisümbolitena või suhteliselt pindmiste, olustikuliste väärtuskriteeriumitena.

Väärtustamise pinnalt, kuid oluliselt rangemas vormis ja sellest tingituna funktsionaalses mõttes kitsamalt vahendavad subjektile kultuuriruumi üldtä-

II ÜHISKONNA REGULATIIVNE INFRASTRUKTUUR

henduslikku märgisüsteemi ja sümboleid *normatiivsed standardid* (normid), mitmesugused *õige* olemise ning toimimise mudelid ja protseduurid. Nende näol on tegemist väärtusmaailma teataval määral formaliseeritud kontsentraadiga, mis pakub antud oludes või antud subjektselt positsioonilt nähtuna mõistlikke valikuvariante. Teisalt on normid käsitatavad orientiiridena, mis tagavad subjekti õige toimimise ka siis, kui ta mingil põhjusel ei saa orienteeruda väärtusmaailma juhtmajakate juhiste järgi.

Kommunikatsioon normide keeles on efektiivne juba ainuüksi sellepärast, et opereeritakse valmis lahenditega, käitumuslike mudelitega, mille konstrueerimisele subjekt(id) ei pea akuutselt kulutama aega ja vaimuenergiat. Küll aga on tähtis, et tunnustatakse normi autoriteeti olgu selle formuleerija isikus või normi väärtussisu kaudu. Illustreerimaks öeldut, osundagem väikelapse käitumise suunamisele. Väga sageli toimubki see nimelt normatiivsete käskude/keeldude vormis lähemalt selgitamata, miks peab käituma just nii, aga mitte teisti. Isegi juhul, kui selgitusi antakse, ei pruugi need tingituna lapse ealistest iseärasustest kohale jõuda. Samas laps, usaldades vanema kui ülimusliku autoriteedi sõna, aktsepteerib (normatiivset) käsku pikamalt mõtlemata. Alles hiljem, vanuse kasvades hakkab ta juurdlema käsu, normatiivses vormis antud käitumismudeli väärtussisu üle.

Võtmaks üldistavalt kokku regulatsioonivälja subjektse konstrueerimise põhimomendid, rõhutagem kõigepealt, et tegemist on mitmemõõtmelise struktuuriprotsessiga. Ajadimensioonis on selle protsessi subjektsus, struktuur ja dünaamika vaadeldav nii reaalaraja kui ka ajaloolise aja lõikes. Vaadates sotsiaalset olemist ruumilis-väljalisest aspektist, näeme vaadeldavat protsessi individuaalse / kollektiivse dimensioonis, kuid veelgi enam eristunud subektsete positsioonide lõpmatu mitmekesisuse perspektiivis.

Regulatsioonivälja konstrueerimise protsessi mitmemõõtmelisuus ilmselt ongi üks põhitingimustest individuaalse ja kollektiivse subjektsuse vastastikku täiendavaks ja tugevdavaks koeksistentsiks. Tõepoolest, ühiseluline, sotsiaalne kollektiivsus kujuneb ajaloolise aja mõõtnes üksnes niivõrd, kui indiviididel reaalajas on võimalus kommunikeeruda kollektiivse kultuuriruumiga ja teiste sellesse haaratud indiviididega, positsioneerida end subjektina antud ruumi suheteväljas.

Võimalus olla subjekt, olla oma valikute ja otsustuste subjektises erilisuses kaasatud sotsiaalse ruumi arenguvoogu, olla üks selle voo kujundajatest – kõik see kokku ongi vabadus, olemise moodus, mis kaob kohe, kui laguneb sotsiaalse ruumi terviklikkus.

6. Regulatsiooni vormid

Nagu öeldud, avaneb ühiskonna(elu) indiviidile objektiivselt antud, isikust vormiliselt sõltumatute materiaalsete ja vaimsete olude ning tingimuste reaalsusena. Vaadatuna inimese vahetu elutegevuse perspektiivis tingib see asjaolu praktilise vajaduse *kohanduda* nimetatud reaalsusega, õppida „lugema“ selle sümboliteid ja märgikeelt, võtta omaks seal valitsevad mängureeglid. Kuid seda kõike mitte isetu eneseallutamiseks oludele, vaid iseennast ja oma elukeskkonnana tingimusi aktiivselt kujundava subjektina. Sellepärast ehk polekski antud seoses õige rääkida indiviidi kohandumisest oludele; sisuliselt on ju tegemist *kaasamisega*, lülitumisega ühiskonnaelu suurde tantsuringi.

Osundusega teatavale sarnasuseparalleelile kohandumise ja õppimise vahel tõstatub tahes-tahtmata küsimus õpetajast. Jättes siinkohal kõrvale õpetaja kui *persooni*, kui professionaalse kasvataja/teadmiste jagaja isiku, vaadeldgem probleemi üldisemalt. Küsigem, missuguste tegurite või asjaolude sunnil ja *kuidas* sotsialiseerub, omandab teatavaid sotsiaalseid kvaliteete näiteks imik, väikelaps, teismeline, inimene ühiselulise koosluse liikmena või, miks ka mitte, põlvkond, sootsium tervikuna. Vastamaks sellele küsimusele, jõuame nii või teisti arusaamisele, et juhtpositsioon, igavikulise õpetaja roll kuulub siin *praktilisele kogemusele*.

Tõepoolest, praktiline kogemus kohandumisprotsessi tõekehjuna on aidanud inimest alati ja kõikjal, nii tema liigilises kui ka isikulises kujunemises. Universaalse sotsialiseeriva tegurina ei ole see minetanud oma tähtsust ka modernses infoühiskonnas. Vaadeldes väikelapse lülitumist ühiskonda pole raske märgata, et laps samuti nagu kunagi meie kauged eellased, tahab asju ise järele proovida, maailma vahetult kogeda, õppida praktilise kogemuse varal. Talle võib kuitahes palju jagada (verbaalseid) õpetusi, hoiatada varitsevate ohtude eest, juhatada kätte võimalusi nende vältimiseks; ometi suurema osa sedalaadi tarkusest jätab laps kas üldse märkamata või võtab pelgalt teadmiseks.

Samas ei saa mitte märgata põhimõttelist erinevust kunagi olnu ja tänase kohandumise (õppimise) asjaolude vahel. Kui kauged eellased olid praktilise kogemuse omandamise mõttes asetatud nõ puhtale platsile, siis tänapäeva väikelaps rahuldab oma maailma-avastuslikku uudishimu, omandab vastavaid teadmisi ja praktilisi kogemusi enamasti olustikus, mis juba eelnevalt on ohutustatud selleks spetsiaalselt ohutustatud, turvaliste keskkonnatingimustega, sealhulgas vastavate seadmete ning rajatistega. See tähendab, et lapse käitumine ka väljaspool sihtotstarbelise õppe ja järelevalve mõjupiirkonda on tegelikult kontrollitud ning reglementeeritud.

II ÜHISKONNA REGULATIIVNE INFRASTRUKTUUR

Asjaolu, et kontroll ja reglementatsioon teostub väärtus-normatiivsete instruksioonide, ohutusseadmete ning -rajatiste jmt vormis, ei oma antud juhul põhimõttelist tähtsust. Hoopis tähtsam on panna tähele tõsiasja, et nagu õpetussõnadessegi ja instruksioonidesse, nii ka ohutustatud keskkonna seadmetesse ning rajatistesse on kätketud (põlvkondade) varasema kogemuse tarkus. Tunnistades seda, pole enam raske mõista, et vahetu praktiline kogemus kui kunagi peamine kohandumismehhanism on ajapikku sellesama kogemuse sünteesimise ja üldistamise protsessis modifitseerunud *regulatsiooniks*, eriomaselt tsiviliseeritud ühiskonna sotsiaalse kohandumise vormiks.

Teatavasti õigusõpetuses peetakse üheks vanimaks kui mitte esmaseks regulatsiooni vormiks *tava*. Valitseb arvamus, et kaasaegse õiguskorra lätted ongi nn tavaõiguses, regulatsioonis, mis kujunes välja ning kinnistus ühiseluliste suhete praktikas nimelt kogemuse, harjumuse, kombestiku, traditsiooni vmt pinnalt. Vaidlustamata seda arvamust, tuleb siiski öelda, et tavaõigus regulatsiooni vormina on ajalooliselt suhteliselt noor nähtus. Selle juured ei ulatu oluliselt sügavamale sugukondliku korra ajastust ehk siis perioodist vahetult enne arhailise riikluse tekkimist. Paraku nimetatud ajastusse, ajaloolise aja skaalal umbkaudu kümme-viisteist tuhat aastat tagasi, oli inimlik oma sotsiaalse eneseteostuse protsessis jõudnud pärast väga pika tee läbimist.

Pole mõeldav, et sellel sadu aastatuhandeid kestnud rännakul valitsenuks inimsuhetes kaos, regulatiivne vaakum. Aga mis siis oli, mis eelnes regulatsioonivormide arenguliinis tavaõigusele?

Loodusrahvaste nn primitiivsete kultuuride uurimisega on tuvastatud, et regulatsioon kuulub lahutamatult ka kõige algelisemate, kõige primitiivsemate kultuurivormide juurde. Seega küsimus regulatsioonivormide laadist inimühiskonna koidikul ja varajastes arengufaasides on igati asjakohane. Samas on mõistlik arvata, et samuti nagu kultuuri arengutee tervikuna on kulgenud läbi enam või vähem algeliste vormide tänapäevasele tsivilisatsioonile eriomase kõrgkultuuri vormirikkusesse, nii ka regulatsioonivormid on pidanud läbima vastava arengutee, muutuma sisult ja vormilt järjest komplitseeritumaks.

Ja tõesti, nagu kinnitavad kultuuriantropoloogid Lauri Honko ja Juha Pentikäinen, on „primitiivne seadus ... enamasti pigem individuaalne kui avalik, õigusemõistmine on rohkem kannatanud poole kui mingi ametkonna asi. Õiguslikuks turvarühmaks sellel taseme ei peeta ühiskonda, hõimu tervikuna, vaid suguvõsa, klanni või perekonda. Mida arenenum on ühiskond, seda enam ta arendab üksikisiku õiguslikku vastutustunnet ja seda enam siirdub seadusekasutamine primaarrühmadelt kindlatele sotsiaalsetele institutsioonidele, mis puudutavad kogu ühiskonda“ [Lauri Honko, Juha Pentikäinen. Kultuuriantropoloogia. Tuum, 1997, lk.61-63].

Lühidalt, regulatsiooni algeliste, primitiivsete vormide asemele ja kõrvale on kultuuri arenguloos tulnud ning tulevad üha uued, muutunud olude, arusaamade ja regulatiivsete vajaduste suhtes adekvaatsemad vormid. Regulatsiooni algelised isikukesksed vormid neile iseloomuliku toimefaktori - irratsionaalse hirmuga keelu või käsu rikkumisele automaatselt järgneva karistuse ees – hakkasid järk-järgult teisenema ühelt poolt ühiskonnakeskseteks, teiselt poolt aga valdavalt ratsionaalse kaalutluse põhisteks regulatsioonivormideks. Kujuteldava vaimudemaailma irratsionaalne karistusvõim taandus reaalse ühiskondliku koosluse (sootsiumi) ratsionaalselt motiveeriva, sootsiumi huvidest lähtuva karistusvõimu ees.

Õelduga seoses osundagem J. Lotmani arutlusele regulatsioonivormide seostest mälu ja kultuuri tüüpidega. Eristades suulisel ja kirjalikul mälul põhinevaid kultuure, peab ta vajalikuks rõhutada: „...mälu vormid olenevad sellest, mida peetakse vajalikuks meelde jätta, viimane aga sõltub tsivilisatsiooni struktuurist ja suunitlusest. ... Seda tüüpi mälu tarvis, mis on orienteeritud jäädvustama ekstsesse ja vahejuhtumeid, on kiri hädavajalik. Niisugust laadi kultuuris suureneb pidevalt tekstide hulk: õigus kasvab pretsedentide võrra, õigusaktid fikseerivad üksikuhtumeid – müüke, pärandamisi, vaidluslahendeid. ... Kirjalikku teadvust huvitavad põhjuslikud seosed ning toimingute resultatiivsus ...“ [**Juri Lotman**. Osund. teos. lk. 78-79].

Nagu kultuuriantropoloogid Honko ja Pentikäinen, nii ka semiootik Lotman näeb ostsest seost kultuuri tüübi (arenguastme) ja regulatsioonide iseloomu vahel. Kirjalikule mälule põhinev kultuur talletab ja uurib minevikku, leidmaks sealt ühiskonnatervikut ohustavaid riskitegureid, karistamisväärseid ekstsesse, mida siis vastavate regulatsioonidega kas ennetada või vaos hoida saaks. Hoopis teisiti on asjad korraldatud suulisele mälule põhinevas kultuuris.

„Kuid kujutlegem teist tüüpi mälu, - jätkab J. Lotman – püüet säilitada andmeid korrast, aga mitte selle rikkumistest, seadustest, aga mitte ekstsessidest. ... Kultuur, mille sihiks pole mitte tekstide arvu kasv, vaid kord ja igaveseks antud tekstide korduv taasesitamine, nõuab kollektiivse mälu teistsugust korraldust. Kiri pole siin hädavajalik. Tema osa täidavad mnemoonilised sümbolid – nii looduslikud kui ka inimese loodud: puuslikud, hauakääpad, ehitusrajatised – ja rituaalid, millesse need loodusvormid ja pühapaigad on kaasatud. ... Sealjuures tuleb silmas pidada, et kirjalik kultuur on orienteeritud minevikule, suuline kultuur aga tulevikule. Niisiis mängivad temas väga suurt rolli ettekuulutused, ennustused ja ended. Loodusvormid ja pühapaigad pole üksnes kohad sooritamiseks rituaale, mis hoiavad meeles seadusi ja tavaid, vaid ka ennustamispaigad. Ses suhtes on ohverdamine futuroloogiline eksperiment,

II ÜHISKONNA REGULATIIVNE INFRASTRUKTUUR

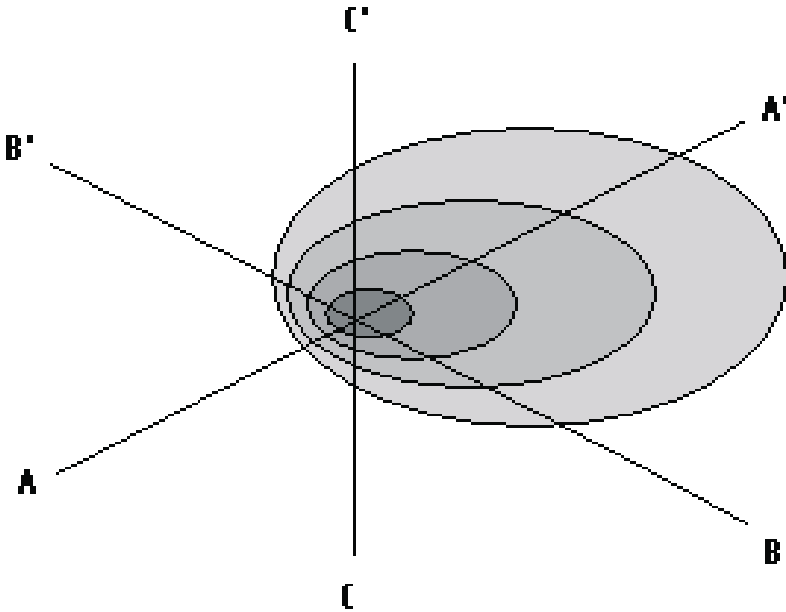
sest ta on alati seotud pöördumisega jumaluse poole, et see aitaks teha valikut. ... Taval ja kollektiivsel kogemusel rajanev ühiskond vajab hädasti võimsat prognoosimiskultuuri. See aga stimuleerib paratamatult loodusvaatlusi, eriti taevavaatlusi, ning sellekohaseid teoreetilisi teadmisi. ... Suulise mälu maailm on tulvil sümboleid“ [Juri Lotman. Osund. teos. lk. 79-84].

Lühidalt, suulise mälu põhise kultuuri rikkalik sümboolika talletab ja annab põlvkonniti edasi *positiivset* sotsiaalset kogemust. Siin mineviku märgid mitte ei hoiata võimalike ohtude, pahelise (kurja) käitumise eest, vaid annavad teada, kuidas oleks mõistlik käituda. Kinnistamaks positiivset sotsiaalset kogemust, otsitakse suulise mälu põhises kultuuris abi, toetavaid märke käitumuslike valikute õigsuse kohta ka loodusnähtustest, vaimude jumalikust ettemääratusest. Oskus vaadelda ja tähele panna, kodeerida ning dekodeerida vastavaid märke, toimetada asjakohaseid rituaale, näha ette tuleviku sündmusi, tegemaks kõige selle põhjal antud oludes õigeid käitumuslikke valikuid moodustabki, järelkult, vaadeldavale kultuuritüübile iseloomulike regulatsioonide ratsionaalse sisu.

Regulatsiooni vormide sõltuvus mälu ja kultuuri tüüpidest lubab muuhulgas üldistavalt öelda, et ühiskonna regulatsioonivälja subjektne konstrueerimine, olgu vaadatuna ajaloolise aja või reaalaria dimensioonis, pole kaugeltki ainult (või valdavalt) ratsionaalse kaalutluse põhine protsess. Tegelikult osalevad selles protsessis inimtunnetuse lõpmatult mitmekesise paleti kõik komponendid. Niivõrd kui üht ja sama situatsiooni, tegelikkuse üht ja sama aspekti on võimalik tunnetada, subjektset läbi elada küll irratsionaalselt-emotsionaalses, küll religiooses, küll praktilis-kogemuslikus jne võtmes, saame vastavalt eristada regulatsioonivälja kujundavaid vektoreid. Teisalt needsamad vektorid, vaadatuna regulatsioonivälja konstrueeriva subjekti positsioonilt, subjektse enesemääratlemise ja kaasamise perspektiivis, kujutavad endast *regulatiivseid narratiive*, õige olemise, mõistliku käitumise algoritmi esitavaid lugusid.

Tõepoolest, konstrueerides regulatiivset välja, iseenda sotsiaalse olemise normatiivset infrastruktuuri, loob subjekt mõttelise kujutluspildi vaadeldavast keskkonnast (situatsioonist), enda asendist selles ja viimasega seonduvatest tegevuspiirangutest. Vaid säärase pildi kontekstis avaneb valikuvabadus, võimalus teadlikult otsustada, kuidas on antud situatsioonis, antud keskkonnas õige käituda. Seega vormiliselt on regulatiivse välja subjektne konstrueerimine tõesti käsitatav spetsiifilise tähenduse ja funktsiooniga teksti, narratiivi loomisenä. Indiviidid, põlvkonnad, kultuurid mõtestavad oma subjektse olemise tasandilt ja raames lahti *õige* olemise mooduse, talletavad loodud mõttekujundi vastavas narratiivis, püüavad juhtida ja hinnata viimase kontekstis iseenda, aga kindlasti ka teiste tegelikku käitumist.

Regulatsioonivälja vektorid ja regulatsiooni vormid

Joonis 1

- Vektorid: A – A* - irratsionaalne/ratsionaalne
 B – B* - formaliseerimata/formaliseeritud
 C – C* - isikukeskne/ühiskonnakeskne

Regulatsiooni vormid [regulatiivsed narratiivid]:

■ - tabu; ■ - uskumus; ■ - tava; ■ - ratsionaalne väärtustamine

Illustreerimaks öeldut skemaatiliselt, toome regulatsioonivälja kujundavatest vektoritest välja vaid kolm enim silmapaistvat, mis muidugi ei tähenda, et nendega asi piirdubki (Joonis 1). Nagu ükskõik missugusel ruumilisel struktuuril on ka regulatsiooniväljal lõpmata palju eri aspekte, eri lähtekohti selle vaatlemiseks ning kujundamiseks. Kõiki neid pole võimalik isegi mitte mõttekonstruktsioonis esile tuua, ammugi mitte skemaatiliselt fikseerida.

II ÜHISKONNA REGULATIIVNE INFRASTRUKTUUR

Põhiliselt sama võib öelda ka regulatsiooni vormide kohta. Nende nimetused ja loetelu skeemil on tinglik, illustreeriv selle sõna otseses mõttes. Antud juhul ei olegi eesmärk regulatsiooni kõigi tuntud vormide ammendava loendi koostamine. Pigem soovitakse osundada mõnele tuntumale tüüpvormile, millistest igaüks eraldi esindab tervet enam või vähem sarnaste regulatsioonide klassi. Ühtlasi püütakse illustratiivselt kujutada regulatsiooni vormide või, teisisõnu, regulatiivsete narratiivide ajaloolis-kultuurilist suundumust algelise kultuuri irratsionaalsete vormide juurest arenenud kultuurikoosluse ratsionaalsete formaliseeritud regulatsioonideni.

Irratsionaalsed, valdavalt isikukesksed regulatsioonid on eeldatavalt ürgseimad. Ajalises dimensioonis võib need paigutada ühiselulise kultuuriruumi kujunemise kõige varasemasse perioodi, ajastusse, mil inimene uue, *sotsiaalse* liigina oli end lõplikult lahti rebimas loomariigile eriomastest *bioloogilise* määratletuse ja regulatsiooni mehhanismidest. Seni loomupärane seisis äkki inimese ees arusaamatu, pigem vaenuliku kui turvalisust pakkuva ruumina. Ohud varitsesid kõikjal, olgu loodusjõududena, tapjakiskjatena, õnnetuste ja tõbedena, võõraste liigikaaslaste vaenuaktidena. Suutmatust ette näha ja mõista, ratsionaalselt seletada enamikku ohu allikaist ning siit johtuv abitus nende kõrvaldamisel sisendas hirmu, mis ühelt poolt ahistas, halvasti tegevusvabadust, teiselt poolt aga toimis regulaatorina.

Religioosse maailmapildi kujunemise (religioonisotsioloogia) kontekstis on käsitlenud seda probleemi Max Weber: „Üleloomulike jõudude kahele ürgsele mõjutamisviisile – nende maagiline alistamine inimlikele eesmärkidele ning nende meelitamine mitte voorustega, vaid nende egoistlike soovide rahuldamisega – lisandub nüüd ususeaduse järgimine. ... Muidugi ei alga usueetika alles selle käsitusega. Vastupidi, see on ülimõjukal viisil olemas just puhtmaagilise motivatsiooniga käitumisnormide kujul, mille rikkumist peetakse jõledaks teoks.“

Irratsionaalse hirmupõhise regulatsiooni konkreetse vormina (mooduse-na) tõstab Weber esile *tabu*. Ta kirjutab: „Arenenud vaimudeusu puhul tõlgendatakse ju iga harukordsemat eluprotsessi kui mingi vaimu tungimist inimesse ... Seda vaimu võidakse pidada „pühaks“ või „roojaseks“ – see on muutuv ja tihti juhuslik, ent praktiline efekt jääb peaaegu samasuguseks. Igal juhul tuleb hoiduda seda vaimu torkimast, sest vaim võib kahjustada seda, kelles ta asub või rännata torkijasse endasse. ... Kui kord säärane kujutlusviis tekib, siis saab maagilise karisma kandja asju või isikuid „*tabustada*“: nende asjade või isikute puudutamise tagaärjeks oleks kuri nõidus“ [Max Weber. Võimu ja religiooni sotsioloogiast. Vagabund, 2002, lk. 215]

Ehkki tabustamine on valdavalt primitiivsetele kultuuridele eriomane regulatsiooni vorm, esineb seda varjatud kujul ka enamarenenud kultuurides. Nagu öeldud, isiku, eseme, paikkonna, nähtuse vm kuulutamine tabuks lähtub eeldusest, et tegemist on ohu allikaga. Paraku teadmatus sellest, milles nimelt oht seisneb, kuidas seda tulemuslikult vastustada, sunnibki kuulutama välja puutumis- või sisenemiskeelu. Tabu laadne, vähemalt tabule väga sarnane regulatsioon leiab tänapäevalgi laialdast kasutamist näiteks väikelaste kohtlemisel, nende käitumise suunamisel-kontrollimisel, samuti suhetes ohtlike nakkusahiguste kandjatega.

Uskumuse põhisete regulatsioonide laiem levik, nende tõusmine regulatsiooniväljas juhtpositsioonile algas tabu ratsionaliseerimisega, rikkumisele järgneva karistuse personifitseerimisega, seostamisega mingi võimuka subjektiga, olgu realselt olemasolevaga või kujuteldavaga.

„Tabu ratsionaliseerimine võib tuua kaasa normide süsteemi, mille järgi teatud teod muutuvad usulisteks roimadeks ja nende heastamiseks tuli mõnikord süüdlane tappa, et kuri nõidus ei tabaks kogu rahvast, ning nii tekibki säärane tabuliselt garanteeritud eetiline süsteem: teatud toitude keelamine, töökeeld tabustatud „õnnetuil päevadel“ ... või abielukeeld teatud isikute, eriti sugulaste vahel. ... Hämäralt viisil seostatakse nüüd tabusarnased normid mingis üksikobjektis, eriti loomades, asuvate vaimude tähendusega kindlate ühiskonnakihtide jaoks. ...

Seal, kus usk vaimudesse ratsionaliseeritakse usuks jumalatesse, st seal, kus enam ei taheta vaimusid maagia abil sundida, vaid jumalaid kultuslikult austada ning nende poole palvetada, muutub vaimudeusu maagiline eetika kujutluseks, et neile, kes rikuvad jumalikke norme, saab osaks vastavat korda kaitsva jumala eetiline hukkamõist. Nüüd on põhjust oletada, et kui vaenlased võidavad või rahvast tabab mingi muu häda, siis pole see jumala vähese väe viga, vaid hoopis tema viha oma kummardajate vastu, kes on rikkunud tema kaitse all olevat eetilist korraldust...“ [Max Weber, osund. teos, lk. 216, 220-221].

Tabu, ohuallika ratsionaliseerimise ja karistuse personifitseerimise alusidee on suhteliselt läbipaistev: äratuntud, mõtteliselt dekodeeritud ohuallikas samuti nagu personifitseeritud, subjektselt piiritletud karistus on vastuvõetavam, kergemini talutavam ja üleelatavam kui irratsionaalses tundmatuses varitsev oht ning karistus. Puutuvalt karistavasse subjekti saab muuhulgas loota sellelegi, et teda on võimalik ohvriandidega, palvetega, meelitustega jmt lepitada, mõnikord isegi üle kavaldada. Teisalt võis karistusvõimu ülimuslikku (jumalikustatud) personifitseerimist tingida maiste liidrite ja võimukandjate vajadus suurendada selle kaudu iseenda autoriteeti ning võimu kogukonnas.

II ÜHISKONNA REGULATIIVNE INFRASTRUKTUUR

Juba jumalatega suhtlemise fakt kui niisugune tõstis liidri kogukonna lihtliikmete silmis erilisse aupaistesse; samas võis osundamine jumalatele, nende soovide ja nõudmiste teatavakstegemine teeninda puht pragmaatilist regulatiivset eesmärki sellega, et aitas vastuvaidlemist välistavalt argumenteerida kogukonna liidri käskusid/keeldusid.

Kuid sõltumata sellest, mis konkreetselt juhatas inimkultuuri personifitseeritud vaimude, ülimusliku jumala juurde, võib arvata, et sedalaadi uskumuse põhiste regulatsioonide kujunemises mängisid kõrvuti metafüüsiliste kujutluspiltidega olulist rolli ka vägagi praktilise sisuga tegurid, sealhulgas eriti reaalne elukogemus, põlvkondade sotsiaalne praktika. Kogukonna liidrite (hõimuvanemate, šamaanide, teiste ilmalike ja vaimsete juhtide) autoriteedi kindlustamise seisukohalt oli tähtis, et nende suhtlemisest kõrgemate olenditega sugeneks käegakatsutavat praktilist kasu. Sellepärast pidid liidrid hoolikalt kaaluma, mida kogukonna liikmetele öelda, mida soovitada, millest hoidumisele manitseda. Küllap niisuguse kaalutlemise protsessis vaagiti mitte ainult, mitte peamiselt jumalateelt saadud juhiseid, vaid sõeluti läbi ka isikliku või esivanemate elukogemuse tarkuseivad.

Usundi struktuurset mitmekihilisust ja mitmetähenduslikkust, mis otse või kaude leiab väljundi vastavates regulatsioonides, on tõstetud esile ka kultuuriantropoloogias. „Mitte ükski inimese intellektuaalse ja sotsiaalse elu väljendustest ei ole nii raskesti määratletav kui usund. Ometigi on see neist tähtsaim. Koosneb ju usund uskumuste, mõtlemise ja väliste toimingute süsteemidest, mis on nii primitiivsete kui ka arenenud kultuuride põhimaterjaliks. Need süsteemid kerkivad esile kõikides kultuuristruktuurides, ja kohati on raske öelda, kus lõpeb usuline ja algab muu“ [**Lauri Honko, Juha Pentikäinen**, osund. teos, lk 67].

Tava (kogemuse) põhised regulatsioonid pole järelikult mingi täiesti uus arenguliin regulatsioonide kujunemise protsessis. Uus on vaid see, et koos vajaduse ja harjumusega mõistuslikult vaadelda ning analüüsida keskkonda ja iseenda toimetamisi selles, hakkas inimene järjest suuremal määral usaldama kogemust ning ühtlasi väärtustama põlvkondade mälu. Ta hakkas mõistma, et turvalise elutegevuse mõttes kasulikke näpunäiteid leiab ennekõike ja peamiselt elukogemusest. Kogemuse, põlvkondade mälu talletatu väärtustamine aitas kinnitada eneseusku, veendumust, et sõltumata vaimude maailma olenditest võib ka ise hakkama saada, oma elu juhtida ja ohtusid vältida.

Kogemuse põhise regulatsiooni tuntuks ning ühtlasi tüüpiliseks näiteks on *tava(norm)* kui põlvkondade praktikas kontrollitud ning ühiskondlikku mallu talletatud efektiivne käitumismudel. Kindlasti poleks õige öelda, et tava

on “puhas”, originaalne regulatsiooni vorm. Pigem väärrib rõhutamist see, et tavas kui käitumismudelid on integreeritud erinevad regulatiivsed alged, regulatsioonide senise arenguprotsessi parimad saavutused. Siin on esindatud irratsionaalsed elemendid (mõtestamata teadmine “nii on alati tehtud”), uskumused (“seda kiidaksid heaks jumalad, esivanemate vaimud vmt”) kuid ilmselgelt ka ratsionaalne teadmine sellest, kuidas ühes või teises olukorras, erinevates seltskondades on õige, mõistlik, tulemuslik käituda. Niisugusena on põhjendatud tava põhise regulatsiooni käsitlemine murrangulise teetähisena regulatsioonide pikas arenguprotsessis.

Ühelt poolt markeerib seda teetähist, nagu öeldud, regulatsiooni varasemate, suhteliselt primitiivsete vormide sünteesimine “mitmemõõtmeliseks” regulatsiooniks, teiselt poolt aga signaaliseeris tava põhise regulatsiooni ilmumine regulatsioonimehhanismi üldist ja samas järjest intensiivsemat kalduumist ratsionaalse alge tugevnemise suunas. Nimetatud murrangulise tähtsusega kvalitatiivne muutus polnud kaugeltki juhuslik. Vajadus regulatsioonide viimiseks ratsionaalsele alusele oli tingitud peamiselt sellest, et vanemad regulatsioonitüübid, sealhulgas muide olulisel määral ka tava ise, on regulatiivse ulatuvuse mõttes piiratud, lokaalsed. Olles seotud territoriaalselt, tegevusala või muu tunnuse alusel üsna kitsalt piiritletud käitumisvaldkonnaga, ei suutnud nad efektiivselt kindlustada üha paisuva ning samas struktuurilis-funktsionaalselt mitmekesisuva ühiskonna regulatiivseid vajadusi. Sellepärast tava põhine regulatsioon, vanematest regulatsioonitüüpidest rääkimata, pidi juba hõimuühiskonnas, arhailise riikluse tekkimise perioodil hakkama taanduma uute, laiemas kandvusega regulatsioonivormide ees. Mis muidugi ei tähenda, et regulatsioonina oleks tava üldse unustuse hõlma vajunud. Nagu teame, reguleerivad tavad kõrvuti tabude ja uskumustega meie igapäevast käitumist tänagi ning arvatavasti teevad seda ka tulevikus.

Ratsionaalse väärtustamise põhiseid regulatsioone iseloomustavaks tunnuselemendiks on abstraktne *regulatiivne norm* valdavalt ratsionaalsete väärtusargumentidega toetatud arusaamana (kujutlusena) *õigest ning valest, heast ja halvast*. Seda tüüpi regulatsioonid hakkavad domineerima kõrgelt aenenud, peamiselt kirjaliku mälu kultuurides. Samas ei saa öelda, et siin regulatsioonitervikuna on valatud (formaliseeritud) kirjutatud normidesse ja ammendub ratsionaalselt kaalutletud normatiivsetes süsteemides. Tegelikult ka kirjaliku mälu põhises kultuuris võivad sõbralikus üksmeeles toimida pea kõik regulatsiooni vormid; küsimus on vaid selles, mis valdkondades, mis laadi olustikus, missugusel sotsiaalse tegelikkuse (praktika) tasandil üks või teine regulatsiooni vaadeldavatest vormidest valdavalt rakendust leiab.

II ÜHISKONNA REGULATIIVNE INFRASTRUKTUUR

Tänapäeval tuntumateks ratsionaalse väärtustamise põhisteks regulatsioonideks on *moraal* valdavalt formaliseerimata ja *õigus* valdavalt formaliseeritud normatiivse süsteemina. Rõhutagem antud juhul määratlust *valdavalt* kriipsutamaks alla tõsiasi, et samuti nagu üldreeglina suulises mälus talletatud moraalinormid võivad teatavatel tingimustel leida koha kirjutatud tekstidena, näiteks eetikakoodeksina, formaliseeritud käitumismudelites, nii ka õigusnormid võivad olla talletatud nii suulises mälus kui ka juriidilistes kirjatekstides, sealhulgas eri juriidilise jõuga õigusaktides, kohtulahendites, lepingutes jmt.

Moraali, kõlbelse regulatsiooni puhul on ratsionaalse väärtustamise lähetealuseks ja normsuse mõõduks inimene ise, tema eneseteadvus ning asend ühiskonna väärtusüsteemis. Olles vabanenud irratsionaalsest hirmust salapärase keskkonna ees ja jõudnud arusaamisele, et ta ise ongi kõrgeim väärtus, hakkas inimene tegelikkust, sealhulgas eriti iseennast liigikaaslaste kooslusena hindama inimese kui subjekti heaolu ning turvalisuse mõõdupuuga.

Vastavalt sellele kujunesid välja ka valdavalt kvalitatiivsed inimesekesksed hindamise kriteeriumid ja kujutlused õige, hea, väärika, õiglase jne olemise normi(de)st. Kuivõrd moraal regulatsiooni süsteemina on inimesekeske, ulatub tema regulatiivne toime kõikjale, inimkoosluse kõigisse valdkondadesse ja organisatsioonilistesse allstruktuuridesse, kus vaid inimene ennast subjektina avaldab ning suhetesse astub.

Samas ei saa kinnitada, et moraal niisuguse süsteemina on ühiskonda läbivalt homogeenne. Pigem vastupidi, nagu ühiskond ise liigendub kvalitatiivselt erinevatel alustel kihtideks, gruppideks, liikumisteks jne, nii ka moraali regulatiivse toime piirid enamasti kattuvad ühiskonna kvalitatiivselt erinevate allsüsteemide piiridega. Sellepärast pole eriti põhjendatud rääkida näiteks Eesti ühiskonna kui terviku, ammugi mitte inimkonna, maailmakoosluse ühtsest moraalist. Kui üldse, tuleks seda teha mitmuses, rõhutamaks moraalsete tõekspidamiste (süsteemide) paljusust. Vaid vähesed moraalinormidest on sedavõrd fundamentaalse, baasilise kaaluga, et võiksid olla käsitatavad universaalsete, ühiskonda (kultuuri, tsivilisatsiooni) üldiseloomustavate normidena.

Moraali regulatiivne toimimine tagatakse nii subjekti sisemiste, so isikuliste tegurite (au, südametunnistus, eneseväärikus vmt) abil kui ka ühiskondliku teadvuse, avaliku arvamuse survega. Mõlemal juhul on tagatise efektiivsus olemuslikult seotud subjekti identiteediga, inimese sotsiaalse enesemääratlemise selguse ning tugevusega. Mida selgemalt ja tugevamalt on indiviid ennast määratlenud kuuluvaks mingisse sotsiaalsesse ühendusse, seda enam ta selle ühenduse tõekspidamiste ning hinnangutega arvestab. Ja vastupidi. Kindlapiiirilise identiteedita indiviidi hägus minateadvus samuti nagu lövdad sidemed

kõlbelist hinnangut esindava sotsiaalse ühendusega praktiliselt nullivad moraalse regulatsiooni efektiivsuse.

Nimetatud asjaolud, mis moraali regulatiivset toimimist iseloomustavad, lubavad regulatsiooni vaadeldavat vormi ja ilmselt paljusid teisigi mitteformaalseid normatiivseid regulatsioone käsitada efektiivsetena, regulatiivset nõudlust põhiliselt rahuldavatena vaid küllalt spetsiifiliste omadustega ühiskonnas. Tegemist peaks olema selgelt struktureeritud ning seejuures pigem staatilise kui dünaamilise ühiskonnaga.

Tegelikult pole ühiskond kunagi päris niisugune olnud. Hoopis vastupidi, läbi ajaloo näeme, kuidas ühiskond on pidevas muutumises, kusjuures muutumise kiirus näib aina kasvavat. Muutumine puudutab nii kvalitatiivseid kui ka kvantitatiivseid karakteristikuid. Muutumise protsessis ühiskond struktureerub üha uutel alustel, piltlikult öeldes killuneb, lisanduvad uued allsüsteemid, mis mõne aja pärast omakorda jagunevad allsüsteemideks. Tekivad aina uued süsteemikujundavad tegurid ja tõmbekeskused, mis koondavad ideid, ressursse ning inimesi.

Selles muutumise lõputus struktuuriprotsessis on üha raskem rääkida subjekti püsivast individuaalsest identiteedist. Lihtsalt ei ole enam stabiilseid grupe, kihistusi, muid ühiskondliku olemise organisatsioonilisi vorme, ühiskonna püsikvaliteeti, millise kontekstis indiviid saaks ennast stabiilselt identifitseerida /lähemalt selle kohta massiühiskonna ja massikultuuri kontekstis vt **Dominic Strinati**. Sissejuhatus populaarkultuuri teoriasse. Kunst, 2001, siit eriti 1. ptk; vt ka **Jürgen Habermas**. Avalikkuse struktuurimuutus. Uurimused ühest kodanikuühiskonna kategooriast. Eessõnaga 1990. aasta uusväljaandele. Kunst, 2001, siit eriti 5. ptk/.

Ühiskonna niisuguste arengute tulemina mitteformaalsete normatiivsete regulatsioonide efektiivsus langeb, nende toimimisala tõmbub kokku, vabastades koha formaalsetele normatiivsetele regulatsioonidele. Kuid jällegi tasub rõhutada, et taandumine ei ole toonud kaasa nende lõplikku lahkumist regulatsiooniväljalt.

Formaliseeritud normatiivsed regulatsioonid, sealhulgas õigus selle juriidilises vormis, ehk küll funktsionaalselt adresseeritud inimestele, pole siiski inimesekesksed, vaid pigem *organisatsiooni- ehk struktuuripõhised*. See tähendab, nende regulatsioonide alusidee, eesmärgistatus ja mõõt ei seondu inimese kui subjekti väärtus(te)ega, küll aga keskendub inimsuhetele, nende struktuurile, teatavaviisilise organiseerimise või korrastamise võimalustele. Siit ka laialt levinud seisukoht, et formaliseeritud normatiivse regulatsiooni kvaliteedi

II ÜHISKONNA REGULATIIVNE INFRASTRUKTUUR

peamisteks kriteeriumiteks on kõigepealt antud normatiivse süsteemi (regulatsiooninormide kogumi) kui niisuguse korrastatuse määr, kuid siit edasi ka normatiivse süsteemi otsesel toimel kujunenud suhete selgus, loogilisus, vormiline lõpetatus, püsikindlus jne.

Kuna rõhuasetus tehakse nimelt olemise formaalsele struktuurile, mille laad ei lähtu, enamasti ei saagi lähtuda inimese kui subjekti omadustest ja väärtuskujutlustest, pole võimalik viimastele ka apelleerida, kui jutuks tulevad süsteemi toimimist tagavad mehhanismid. Sellepärast on leidnud laialdast tunnustust arvamused, et formaliseeritud normatiivsete süsteemide toimimismehhanismi peamine tegur on subjekti väline, harilikult avalikust võimust lähtuv sund, käsk täita, pidada kinni regualtsiooninormide ettekirjutustest. Ehkki täielikult ei välistata võimalust, et teatavatel tingimustel ja teatavas ulatuses võivad ka formaliseeritud normatiivse regulatsiooni toimimismehhanismi lülitada (inimese) subjektiivsed eneseregulatsiooni tegurid, ei omistata neile ometi kuigivõrd olulist kaalu.

Regulatsiooni toimimismehhanismi muutumine subjektiüleseks markeerib ühtlasi olulise tähtsusega etapi algust regulatsioonide kujunemisloos. Ja tõesti, kui varasemates arengufaasides mõlemad, nii normi(de) subjektne konstrueerimine kui ka õige (normse) käitumisviisi juurde juhataav regulatsioon olid inimesekesksed selles mõttes, et nad suuresti tuginesid indiviidi hirmule, uskumustele, kogemustele, teadmistele, emotsioonidele jmt, siis nüüd, regulatsioonide uues arengufaasis toimimismehhanismid teatavas mõttes iseseisvuvad ja võõranduvad inimesest kui subjektist. Regulatsiooni toimimismehhanismide võõrandumine inimesest (või tema sotsiaalse olemise vahetutest tingimustest) pani aluse veelgi kardinaalsemale arenguliinile ja nimelt regulatsiooni kui niisuguse võõrandumisele selle algsest sotsiaalsest funktsioonist ning eesmärgist - inimese ühiskondliku olemise normist.

Eespool nimetasime regulatsiooni õpetajaks, kes püüab suunata inimesi järgima antud ühiskonnas valitsevaid objektiivseid seaduspärasusi, pidama kinni sotsiaalse olemise ja käitumise normist. Normist kui õpetamise eesmärgist võõrandunud regulatsioon "unustab" õige pea oma algse funktsiooni ja isegi selle, et ühiskonnas valitsevad objektiivsed seaduspärasused. Võõrandunud regulatsioon ise hakkab olemise seadusi kehtestama. Selleks tõstetakse sotsiaalse normi staatusesse regulatsiooni instrumendid – kohustavad, keelavad või lubavad ettekirjutused, regulatsiooni subjekti muus vormis tahteavaldused – ja kinnitatakse, et sotsiaalse korra ning seaduslikkuse tegelikuks allikaks ongi regulatsiooni väidetava subjekti – inimese, ühiskonna üleseks kuulutatud *organisatsiooni* - tahe.

Paraku sedalaadi formaalne tahe, ka toetatuna kõige jõulisematest sunniva-henditest, ei suuda väärata ühiskonnaelu objektiivseid seaduspärasusi. Nende ignoreerimine annab igal juhul tagasilöögi, kui mitte kohe, siis pikemas perspektiivis seda valusamalt. Sellepärast ka formaliseeritud normatiivsete regulatsioonide puhul regulatsiooni subjekt ei saa tugineda vaid iseenese subjektiivsetele kujutlustele olemise reeglitest, vaid peab otsima põhistust regulatiivsetele ettekirjutustele ühiskonna realiteetidest, inimeste subjektse enesemääratlemise ja eneseteostamise tegelikest regulatiivsetest ootustest.

Kokkuvõtvalt võimegi öelda, et ühiskonna regulatiivne infrastruktuur (väli) tekib ja mitmekesistub kultuuri ajaloolise arenemise protsessis. Kuna tegemist on kvalitatiivselt, teatavs mõttes ka organisatsiooniliselt tervikliku nähtusega, ei saa vaadeldava infrastruktuuri ühtegi eraldi võetud elementi (regulatsiooni vormi), selle asendit struktuuris ja regulatiivseid võimalusi absolutiseerida. Vastupidi, õigem on kinnitada, et iga üksik element (vorm) on tähenduslik ja efektiivne just infrastruktuuri kui terviku kontekstis. Regulatiivse infrastruktuuri primaarsus selles avaldubki, et nimelt üksteist vastastikku toetavate ja vajadusel kompenseerivate elementide süsteemne koeksistents tagab lõppastmes normsuse ühiskonna kõigil toimimistasanditel ja kõigis eluvaldkondades.

Juhul, kui mõni kitsama, spetsiifilisema funktsiooniga regulatsioon ei anna soovitud tulemust või üritab inimestele peale suruda kellegi soovunelmaid, tulevad mängu regulatiivse struktuuri teised elemendid, milliste toel regulatiivne ebakõla ületatakse. Sellepärast pole ka õige esile tüsta, absolutiseerida regulatsiooni nn puhtaid vormes, näiteks kinnitada, et on olemas või peab olema puhas tava, puhas moraal, puhas õigus. Tegelikult on olemas (ühiskonna) regulatiivne süsteem ja selle suhteliselt autonoomsed elemendid eri regulatsioonivormide näol.

III osa

SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

Meie poliitiliste ja sotsiaalsete olude viletsus seisneb suures osas selles, et nii juristidel kui diletantidel puudub elav ja vahetu õiguse mõiste. Mõistusemõtlemise ajastul otsiti säärast mõistet. Nähti vaeva inimese olemuses antud põhiõiguste püstitamise ja tunnustusele viimisega. Hijem sellest loobuti. Ajalooliselt põhjendatud õigus vahetas välja loomuliku õiguse. Lõpuks jõudsimme rahuldumiseni puhtalt tehnilise õigusega.

Albert Schweitzer, 1923

7. Õiguse määratlemise probleemist

Olles käsitlenud ühiskonna, selle regulatiivse välja (infrastruktuuri) ja regulatsiooni vormide probleemi; kui oleme jõudnud arusaamisele, et sotsiaalsus tegelikult ongi subjektselt korda (normatiivsust) loov ja kaitsev olemine ning asunud seisukohale, et üks paljudest ühiskonnaelu ratsionaalse formaliseeritud regulatsiooni vormidest on õigus, saame märksa asjatundlikumalt esitada igipõlise küsimuse: mis on õigus, mida võiksid inimesed silmas pidada, rääkides õiguse olemasolust või puudumisest.

Vastust sellele esmapilgul triviaalsele küsimusele on otsitud küllap sama kaua, kui on inimene tunnetanud end subjektina teiste omasuguste hulgas. Tõepoolest, mitte bioloogiliselt määratletud, instinktidest juhitud karjas, vaid nimelt subjektsel, *sotsiaalsel* alusel kujunenud ja toimivas inimkoosluses tekib alus ja *vajadus* küsida, kuidas on *õige* olla, *õige* käituda. Sellepärast tohib arvata, et alates aegade hämarusse kadunud rajajoonest, mil inimese liigilises arengus lõplikult pääses võidule sotsiaalne määratletus, hakati juurdlema ka niisuguste probleemide üle, millega otse või kaude tegelevad õigusfilosoofid ja -teoreetikud tänapäevalgi.

7. Õiguse määratlemise probleemist

Aastatuhandeid mõtisklusi pole ometi viinud mõistmiseni, üldist tunnustust leidnud arusaamiseni õigusest, selle olemusest. Sageli üsna vastandlikelt positsioonidelt vaieldakse ikka veel õiguse defineerimise üle; arutletakse, mis on õiguse ülesanded ja kuidas, mis vahenditega neid lahendatakse; otsitakse vastust küsimusele, kas õigus on (peab olema) õiglane jne [Lähemalt selle kohta saab lugeda: **Sharin L. Roach Anleu**. *Law and Social Change*. SAGE Publications, 2000, siit eriti 1. ja 3.ptk; **Aulis Aarnio**. *Õiguse tõlgendamise teooria*. Avatud Eesti Fond, 19966, siit eriti 1. ja 4. ptk; **Mario Rosentau**. *Õiguse olemus: sotsiaalse käitumise funktsionaalne programm*. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk 12-21].

Suhteliselt ühel meelel ollakse vaid õiguse mõningate üldist laadi *vormiliste* tunnuste osas. Nähes õiguse ühe peamise eristava tunnuseks *normatiivsust*, tehakse siit üldistav järeldus ja väidetakse, et nimelt teataval viisil loodud, spetsiifiliselt struktureeritud *normide süsteemis* avaldubki õiguse olemus. Kuid osundamine normatiivsusele kui õiguse põhilisele olemuslikule tunnusele ei ole piisav, ammugi mitte veenev juba ainuüksi sellepärast, et jäetakse lahtiseks küsimus, kuidas eristada õigusnormi, täpsemalt küll sotsiaalse normsuse *õigusvormi* näiteks religioossest, eetiliseist jne vormist.

Teatavasti õigusteoreetiline normiõpetus libiseb enamasti vaikimisi üle sotsiaalse normi kui vaadeldavas seoses üldmõiste seisukohalt olemuslikest (*sisulistest*) küsimustest. Sellest tingituna või selle kompenseerimiseks nähtavasti seataksegi õigusnormi puhul esiplaanile nähtuse vormiliste tunnuste uurimine. Vähe sellest, kuna õigust vaadeldakse ja püütakse määratleda tema *puhtas iseolemises*, väljakistuna sotsiaalse ruumi seoste ja mõjutuste hoovusest, ollakse sunnitud ka vastava lähenemisviisi kontseptuaalsed argumendid formuleerima nn *puhta õiguse teooria* vaimus - arusaamises õigusest kui *asjast iseeneses*. Paraku niivõrd, kui *asi iseeneses* on inimtunnetusele suletud fenomen, juhibki säärane kontseptuaalne vaade uurija käsitatava nähtuse väliste, vormiliste tunnuste juurde, milliseid sõltuvalt subjektiivsetest eelistustest hakatakse ühel või teisel viisil järjestama.

Kalduvus näha õiguses vaid iseenda alusel toimivat suletud normisüsteemi on eriomane peamiselt positivistlikule õigusõpetusele, neile teoreetikutele ja koolkondadele, kes käsitavad õigust valdavalt *instrumentaalses* võtmes, *vahendina* korra kehtestamiseks inimkoosluses. Väärrib märkimist, et niisuguse käsitluse alusmuster põimub tihedalt läbi riigi kui spetsiifilise võimustruktuuri kujunemise ja toimimise looga. Vaadeldes õigusfilosoofilise mõtte muutumisi riikluse arengu ja seda kirjeldava/seletava teooria taustal on lihtne märgata tugevneva riigi(võimu)ga kaasnevat tendentsi õiguse instrumentalistliku kä-

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

sitlemise tõusule. See on arenguliin, kus õigus järjekindlalt lahutatakse tema ühiselulistest lätetest, roogitakse tühjaks sotsiaalsest sisust ning lõppastmes tõstetakse pjedestaalile *puhas vorm*, sotsiaalselt steriilne norm võimu enesekehtestamise, valitseva eliidi subjektiivsete eesmärkide teostamise, inimeste ühiselulise massi (karja) juhtimise vahendina.

Peab siiski ütleva, et vastukaaluks instrumentalistlikule õiguspositivismile on viimastel kümnenditel ärkamas uuele elule pikka aega varjusurmas olnud loomuõiguslikud õpetused, mis teatavasti käsitavad õigust ühiskonna loomumase, objektiivselt antud olemise moodusena, inimloomusesse kätke tud korra printsibiina või ideena, mida tunnetades, mille poole püüeldes on võimalik taotleda isikulist (subjektset) vabadust ja õiglust. Kuid samuti nagu loomuõigusfilosoofia möödanikuski, nii ka nüüdisaja loomuõiguslased kalduvad rajama oma õpetusi valdavalt kujutlustele, idealistlikele mõttekonstruktsioonidele õigest ning õiglasest, mitte faktipõhisele teadmisele ühiskonnast ja selle toimimisest. Küllap sellepärast ei suudetagi pakkuda arvestatavat konkurentsi õiguspositivismi võimutsemisele. Teisalt võib arvata, et õiguspositivismi elujõud peitub mitte tema ideelis-teoreetilises sisus, vaid nimelt välistes asjaoludes. Seades küll esiplaanile võimu tahtest lähtuva ja selles mõttes samuti idealistliku, kujutlusepõhise seaduselooma, seob õiguspositivism viimase vägagi reaalse toimeteguriga – riigi sunnijõuga, - mis annab õigusele võimu enesekehtestamise instrumendina tõsiseltvõetavuse oreooli.

Võimu sunnijõu argumendi maiselt reaalsesse kesta rüütatud positivistlik õigusõpetus ja suuresti selle mõjul inimeste valdava enamuse argimõtlemine on üsna järjekindlalt seisukohal, et ühiseluline kord luuakse ja pannakse kehtima mitte inimeste ühiseluliste suhete subjektses võrgustikus, so ühiskonna olemuslikes struktuurides, vaid nende üleselt, riigi valitsusvõimu institutsioonides spetsiifilise instrumendi – juriidilise seadusnormi - abil. Säärane arusaam kumab selgelt läbi juba terminoloogiast, mida õpetatud juristid, poliitikud, kõrgemad riigiametnikud ja nende eeskujul nn tavainimesed kasutavad. Näiteks mõisted *seaduskuulekus*, *õigusriik*, *õigushüve* jmt on ühemõtteliselt kantud, läbi imbunud õiguse kui *kehtestatud seaduse* formaalse tuletise ideest. Siit ka spetsiifiline *õiguse allikate* käsitlus. Leitakse, et õigus ühiskonda kujundava ja korrastava tegrina sünnib riigivõimu teostava *seadusandja* tahtest ning materialiseerub seaduse kirjatähes.

“Mandrieuroopalikku õiguskultuuri silmas pidades peetakse õiguse all väga sageli silmas õigust *objektiivses mõttes* – kirjutab näiteks Tartu Ülikooli juuraprofessor Raul Narits. - Objektiivse õiguse all mõistetakse kehtivate õigusnormide kogumit (õiguskorda tema staatikas). Et õigus kehtiks objektiivse

7. Õiguse määratlemise probleemist

õigusena, peab ta olema läbinud vastuvõtmiseks tehtud kindla formaalse tee. See formaalne tee ise on vastavate õigusnormide poolt reguleeritud. Teiste sõnadega, mandrieuroopalikus õiguskultuuris positiveeritakse õigus seadusandlikus protsessis. Teostades legislatiivfunktsiooni, võtavad riikide parlamendid vastu seadusi kui põhilisi õiguse allikaid, milles sisalduvad õigusnormid. Õigusena positiivses mõttes saabki käsitleda vaid kirjapandud õiguse allikaid” [Raul Narits. Õiguse entsüklopeedia. Tallinn, 2002, lk.38-39].

Pole raske märgata, et õiguspositivistliku käsitluses on õigus tõesti ühiskonna, inimeste ühiselulise koosluse jaoks omamoodi “importkaup”, mida “ostetakse sisse” seda “tootvalt” subjektilt – *seadusandjalt*. Ühiskonnaülese valitseva subjekti – riigi - võimuvolitusega seadusandja produtseerib õiguseks nimetatavaid norme asjakohaste protseduuriliste toimingute protsessis. Kuna (õigus) normid säärase “kaubana” lähtuvad seadusandja tahtest, tema subjektiivsetest kujutlustest, arusaamadest ja eesmärkidest, vajavad nad objektiveerimist, “pakendamist” tarbimiskõlblikku materiaalsesse vormi. Selleks on seadusandja mõelnud välja seadused, muud õiguse allikateks nimetatavad dokumendid. Lõpuks saadetakse objektiveeritud, sobivasse vormi pakendatud seadus(normid) sildistatult positiivse õiguse etiketiga “alla”, valitsetava ühiskonna liikmetele teadmiseks/ täitmiseks.

Õiguse olemuse, allika ja ülesande säärase, esmases lähendis isegi mõistlikuna tunduva käsitluse juures hakkab põhjalikumal järelemõtlemisel ometi kripeldama kahtlus. Jah, isegi juhul, kui leppida mõttega, et õigus(korra) allikaid või, teisisõnu, “õigust positiivses mõttes” produtseerib ja saadab ühiskonda seadusandja, jääb lahtiseks küsimus, mis imejõud teeb seadusandja mõtte töö varjatud sügavustes, tema subjektiivses ideederägastikus sündinud normid ühiskonnaliikmetele arusaadavaks ning vastuvõetvaks? Mis kallutab inimesi kuuletuma kusagilt kõrgelt ja kaugelt tulnud abstraktsetele ettekirjutustele lõpmata mitmekesisese elutegevuse äraarvamatult suure varieeruvusega situatsioonides; aktsepteerima neid kasutuskõlblike juhistena näiteks isegi siis, kui praktilise elu-olu tingimused nõuaksid hoopis teistsuguse käitumismudeli järgimist? Tegelikult küsitav on juba seegi, kas üldse ja kuidas jõuavad sajad, tuhanded, kümned tuhanded seadused, määrused, korraldused jne nende normirikkuses iga üksiku inimeseni, kes teoreetiliselt peaksid kõige selle põhjal oma elu ja tegemisi sättima.

Küllap sedalaadi küsimused-kahtlused ajendasid pea sajand tagasi ka Max Weberit tooma õigust määratleva tunnusena käibesse *sunni*. Ta kirjutab: “Korda nimetatakse ... *õiguseks*, kui ta on väliselt garanteeritud tõenäosusega kohata (füüsilise või psüühilise) *sunni* vahendeid, mis peavad tagama tema

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

järgimise või tema rikkumise eest karistamise selleks spetsiaalselt seatud administratiivpersonalit poolt” [Max Weber. Võimu ja religiooni sotsioloogiast. Vagabund, 2002, lk.51]. Sündi rakendava institutsioonina (subjektina) käsitab Weber ühiskonna poliitilist organisatsiooni – riiki.

“Mis on riik? – esitab Weber retoorilise küsimuse ja selgitab – [...] seda ei saa sotsioloogiliselt defineerida selle põhjal, mida ta teeb. Vaevalt küll võib leida ülesannet, mida mõni poliitiline ühendus siin või seal ette poleks võtnud; teiselt poolt aga ei eksisteeri ka ühtegi ülesannet, mille kohta saaks öelda, et see alati, enamgi – *täielikult* -, sellistele ühendustele iseloomulik on, mida poliitilisteks, tänapäevases tähenduses riikideks, nimetatakse või mis ajalooliselt moodsate riikide eelkäijateks olid. Pigem võib moodsat riiki sotsioloogiliselt defineerida lõppude-lõpuks ainult ühe spetsiifilise *vahendi* kaudu, mis sellele, nagu üldse igale poliitilisele ühendusele omane on - füüsilise vägivalla kaudu. ... [Riik] on selline inimeste ühendus, mis teatud kindla territooriumi piires ... taotleb endale (ja edukalt) *legitiimse füüsilise vägivalla monopolit*. Sest kaasajale on eriomane see, et ... riiki peetakse ainsaks vägivalla kasutamise “õiguse” allikaks” [Max Weber. Poliitika kui elukutse ja kutsumus. Kogumikus: Kaasaegne poliitiline filosoofia. Valik esseid. Koostanud ja toimetanud Jüri Lipping. EYS Veljesto Kirjastus, 2002, lk. 2-3].

Riigi enda püsimise tagatisena ja ühtlasi inimesi (valitsetavaid) inimestele (valitsejatele) allutamise vahendina tõstab Weber esile kolm võimalikku mehhanismi: *traditsioonilise, karismaatilise ja ratsionaalse*. “Sarnaselt talle ajalooliselt eelnenud poliitiliste ühendustega – kirjutab Weber - on riik legitiimse (st legitiimseks peetava) vägivalla vahendite toetuv inimeste *domineerimissuhte* inimeste üle. Selleks, et see püsiks, peavad valitsetavad seega parajasti valitsevate poolt taotletavale autoriteedile *alistuma*. Millal ja miks nad seda teevad? ... Põhimõtteliselt on olemas ... kolm seesmist õigustust, st domineerimise *legitiimsusalust*. Esiteks “igavese eelse” autoriteet: iidse kehtivuse ja harjumusliku seadumuse kaudu ... pühitsetud *komme* – “traditsionaalne” domineerimine ... Edasi on selleks ebatavalise isikulise *jumala armuanni* (karisma) autoriteet ...- “karismaatiline” domineerimine ... Lõpuks on olemas domineerimine “legaalsuse” alusel, s.o. usu alusel legaalsete *määruste* ja ratsionaalselt loodud reeglitele rajatud asjakohase “kompetentsuse” kehtivusse, seega: seadumus täita kuulekalt määrustele vastavaid kohustusi – domineerimine, mida teostavad moodne “riigiteener” ning kõik need võimukandjad, kes temaga selles suhtes sarnanevad” [samas, lk.3-4].

Nagu näeme, on Weberi käsitluses kõik riigi(võimu) domineerimise mehhanismid ühiskondlikult organiseerunud inimkoosluse suhtes *välised*, see tä-

7. Õiguse määratlemise probleemist

hendab - allutatud inimestele otsese vägivallega või muul (pehmemal) viisil "kaela määritud". Ilmselt sellepärast õiguse defineerimisel Weber peabki apelleerima "spetsiaalselt seatud administratiivpersonalit" [riigi] sunnile, nägema viimases õiguse põhilist eristavat tunnust. Riik end jõuga ühiskonna turjale upitanud nähtusena peab ju evima mingit mõistlikku funktsiooni. Antud juhul siis *õiguse tegemist* korra loomise tähenduses, inimeste sundimises korrale.

Õigusteoorias laialdast tunnustust leidnud käsitlus (riigi) sunnist kui spetsiifilisest, väidetavalt vaid õigusele eriomasest määratlejast väärrib tähelepanu mitmel põhjusel. Kõigepealt muidugi sellepärast, et tegemist on õigusfilosoofilises plaanis omamoodi klassikalise seisukohaga. Kui aga vaadelda sunni probleemi regulatsioonisotsioloogilises kontekstis näeme otsekohe, et tegemist pole hoopiski mitte spetsiifilise, ainuüksi regulatsiooni õigusvormile iseloomuliku tunnusega. Tõepoolest, kõik regulatsiooni vormid, olgu irratsionaalsed või ratsionaalsed, formaliseerimata või formaliseeritud, on ühel või teisel viisil seotud sunniga.

Regulatsiooni mõte selles ju ongi, et suunata, hoida, *sundida* inimest (subjekti) sotsiaalselt normsele olemisele. Sellest aspektist on regulatsiooni kõik vormid, nagu öeldud, ühesugused. Teatavad erinevused tulevad ilmsiks siis, kui hakkame uurima, läbi missuguste kanalite või mehhanismide sund funktsionaalselt toimib. Laskumata üksikasjadesse, toome antud juhul (regulatiivse) sunni põhilise eristava tunnuse esile *ratsionaliseerituse* astme (määra). Irratsionaalseid formaliseerimata regulatsioonivorme iseloomustab olematu või madal ratsionaliseerituse aste, apelleerimine inimese enamasti irratsionaalsele, lahtimõtestamata sisetundele nagu seda on südametunnistus, kohusetunne vmt survetegurid. Märkigem siinkohal, et sellele momendile on juhtinud tähelepanu ka Weber. Ta kirjutab "Mingi korra legitiimsus võib olla garanteeritud ... puhtalt sisemiselt, ja nimelt: 1. puhtafektiivselt tundelise andumuse tulemuse-na ja 2. väärtusratsionaalselt usuga korra absoluutsesse kehtivusse, kuivõrd see kord väljendab ülimald kohustuslikke (kõlbelisi, esteetilisi vms) väärtusi" [Max Weber. Võimu ja religiooni sotsioloogiast. Vagabund, 2002, lk.51].

Ratsionaalsete, eriti veel ratsionaalsete formaliseeritud regulatsioonivormide sunnitegur, vastupidi, toimib kõrgel ratsionaliseerituse astmel, põhiliselt mõistusliku kaalutluse vormis, kusjuures kaalutluse orbiiti haaratakse mitte ainult vahetult isikulised momendid, vaid ka (või eriti) keskkonna tegurid, neist esmajoones subjektse identiteediruumiga, selle mõttelise konstrueerimisega seonduvad asjaolud.

Õeldu paremaks mõistmiseks meenutagem käsitlust regulatsioonivälja subjektsest konstrueerimisest, kus leidsime, et indiviidi (regulatiivne) kohan-

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

dumine sotsiaalse ruumi tingimustega ja viimaste *kohandamine* vastavaks subjektse identiteedi põhiste arusaamadele ning nõudmistele on funktsionaalselt kahetähenduslik protsess. Ühelt poolt loob inimene selles protsessis iseenese individuaalsust, subjektset eristust *teistest*, keskkonnast üldisemalt, teiselt poolt aga konstrueerib sedasama keskkonda (ruumi), uuendab, kohandab muutuvatele tingimustele kollektiivse ühiskondlik-kultuurilise olemise sümbolite, tähendusaste, väärtuste jm *regulatiivsete orientiiride* ruumilis-väljalist struktuuri.

Kõik see toimub mitte tuimalt-mehhaaniliselt, isetute marionettide massiliikumisena kellegi (riigi, seadusandja?) poolt kavandatud ja eesmärgistatud ning vastavalt juhitud projekti põhiselt, vaid isikulises, subjektset loovas kommunikatsioonis keskkonnaga, mille inimene sündides eest leiab. Enesemääratlemise ja –teostamise protsessi valikute vabaduses, koostoimes teiste samal määral vabade subjektidega punutakse sotsiaalse olemise regulatiivset suhetstruktuuri, kujundatakse olemise aktiivset dünaamilist vormi.

Järelikult sund regulatsiooni õigusvormis avaldub ja toimib samuti subjektse *enesesunnina*, kuid erinevalt regulatsiooni teistest vormidest läbi laiema väljalis-ruumilise struktuuri. Sellepärast pole vähimatki alust püüdlustel tuletada regulatsiooni seotusest sunniga õigustusi vägivaldale, ammuigi mitte pretensioonil nimetada legitiimset vägivalda õigust määratlevaks eritunnuseks. Seal, kus tuleb mängu vägivald, pole enam subjektset valikuvabadust, pole, järelikult, regulatsiooni selle sõna sotsiaalses tähenduses.

Olgu siinkohal rõhutatud, et õigust riikliku sunnivägivallaga olemuslikult seostavas teoreetilises konstruktsioonis peamiselt see asjaolu kutsubki esile vastuseisu, et siin püütakse ühitada kaht ühitamatut, tegelikult lausa vastandlikku nähtust. Need on, ühelt poolt, inimeste (tahte)vabaduse ja võrdsuse printsiibist tulenev võimalus *subjektset otsustada*, käitumuslikke valikuid teha, teiselt poolt aga (võimu) sund, subjektse *tahtevabaduse mahasurumine*, inimeste *vägivaldne allutamine* võimusubjekti tahtele. Säärast vastandlike nähtuste kokkusobitamist on võimatu põhjendada juba õiguse filosoofilise käsitluse raames, kõnelemata regulatsioonisotsioloogia teoreetilisest kontekstist.

Teatavasti probleemi õigusfilosoofilises käsitluses seatakse kaks eelnimetatud kvalitatiivset määratlejat lausa keksele kohale, vaadeldakse neid tingimatu eeldustena, milliste olemasolul üldse saab kõnelda õiguse võimalikkusest. Ollakse seisukohal, et õigus tegelikult püsibki ühiskondlikesse suhetesse kaasatud inimeste formaalsel *võrdsusel*, nende positsioonilisel võrdtähenduslikkusel sõltumata konkreetsest asendist sotsiaalsete suhete struktuuris (figuratsioonis) ja igäühe subjektset *tahtevabadusel* niivõrd, kui tunnustatakse ja austatakse

7. Õiguse määratlemise probleemist

teiste samasugust vabadust [vt. selle kohta ka **Nersesjants V.S.** Filosoofija prava. Moskva, 1998, lk.17-32].

Kui aktsepteerime seda seisukohta, kas on siis võimalik nimetada õiguseks reegleid, normatiivseid ettekirjutusi, mida riik kehtestab inimeste subjektse (tahte)vabaduse *vägivaldse mahasurumise* hinnaga, enamgi veel – nende subjektsuse faktilise mahasalgamise, likvideerimise teel? Ilmselt mitte. Pigem tuleb asuda seisukohale, et niisugusel juhul on tegemist mitte õigusega, vaid valitsusvõimu *sunnikorruga*, subjektsest vabadusest ilma jäetud indiviidide massi vägivaldse allutamiseга end suveräänselt ülimusliku subjektina positsioneerinud võimuaparaadi sunnirežiimile.

Neilt, kes ikkagi tahaksid nimetada riigivõimu vägivallaähvarduse toel legitimeeritud sunnikorda õiguseks ja väidavad, et mingit muud õigust ei ole, ei saagi olla, küsime siinkohal, kuidas tuleks määratleda, kuidas nimetada ammu enne riigi vägivllamonopoli tekkimist välja kujunenud, sotsiaalse elu korrastamisel toimunud ratsionaalseid formaliseeritud regulatsioonivorme, mis muuseas on elujõuliselt käibel tänapäevani mitte ainult loodusrahvaste nn primitiivsetes kultuurides, vaid suuresti ka arenenud, tsiviliseeritud ühiskondades. Küsime muuhulgas, kas näiteks muinas-Eesti maakondade regulaarsetel nõupidamistel, mis ilmselt nende tuntuse, sotsiaalse kaalukuse tõttu on leidnud äramärkimist Läti Henriku kroonikas, tehti *õigust* või lobiseti niisama tühjast-tähjast [vt. **Henriku Liivimaa kroonika**. Tõlkinud Richard Kleis; teaduslikult toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel. Kirjastus Olion, Tallinn, 1993, lk.125].

Kui lähtuda tõigast, et probleemsete olukordade ratsionaalne, *õigele ja õiglasele* tulemusele pretendeeriv lahendamine on tegelikult võimalik vaid *vabade*, formaalselt *võrdsete* inimeste kommunikatsioonis (dialoogis), pole mingit vajadust ega võimalust kaasata sellesse protsessi vägivalda. *Õiguse idee* lähtekoht pole ajalooliselt olnud ega ole tänagi vägivald, inimeste vägivaldne allutamine ettekirjutustele, mida nad muidu õigeks, antud oludes või situatsioonis mõistlikuks ja õiglaseks ei pea. Nagu muistegi, nii ka tänapäeval õigus tõukub ratsionaalselt kaalutletud vajadusest vägivalda ära hoida; arusaamisest, et vägivalla vältimine, ärahoidmine on ühelt poolt võimalik, teiselt poolt aga, sotsiaalse olemise jätkusuutlikkuse vaatevinklist, paratamatu. See seisukoht on muuseas leidnud aktsepteerimist kaasaegses riigiehituse praktikas, samuti uuemates riigiteooriates.

Vägivallariigist on kujunemas kodanikuühiskonna *poliitilise avalikkuse* põhine võimukord; teostumas on filosoof Kant'i sajanditetagune nägemus *õigusriigist*, kus “inimeste” arutlev publik konstitueerub “kodanike” publikuks seal,

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

kus arutatakse “ühisolu” asju, kus ... poliitiliselt toimiv avalikkus [muutub] liberaalse õigusriigi organisatsiooniprintsiibiks; ... kodanikuvabadused on tagatud üldiste seadustega; “inimeste” vabadusele vastab kodanike võrdsus seaduse ees. Seadusandlus ise on tagasiviidav “mõistusest pärinevale rahva tahetele”; sest seadused on empiiriliselt pärit arutleva publiku “avalikust üksmeelest”” [tsiteeritud: **Jürgen Habermas**. Avalikkuse struktuurimuutus. Urimused ühest kodanikuühiskonna kategooriast. Eessõnaga 1990. aasta uusväljaandele. Tõlkinud Andres Luure. Avatud Eesti Fond, 2001, lk164].

Õiguspositivismi võimukeskne, valdavalt regulatsiooni vormilisele küljele ja riigi vägivallamonopoli sunniähvardusele apelleeriv käsitlus õigusest ei sobi kuidagi kokku kaasaegse ühiskonna- ja riigiteooria seisukohtadega, sealhulgas kodanikuühiskonna kontseptsiooniga. Seda on hakanud mõistma mitte ainult filosoofid ja sotsioloogid, vaid ka juristid-õigusteoreetikud. Aulis Aarnio, mainekas Soome õigusteoreetik, kirjutab: “Kõnelda õigusest kui võimukorrast või kui puhtalt normisüsteemist on ... sügavalt ekslik. Sama võib öelda katseist selgitada õiguslikke nähtusi teatud ühiskondlike teguritega, olgu need siis näiteks tootmisviis või mõni ideoloogiline asjaolu. Need tegurid on äärmiselt keerulistes vastastikuse mõjutamise suhetes nii õigusega kui ka üksteisega ja ühtki neist ei saa tõsta teistest kõrgemale õiguslike nähtuste esmatähtsa või keske taustana. Niisiis katse seletada õiguse muutumist ainult majandusstruktuuris toimuvaga on niisama ühekülgne kui viidasta näiteks protestantlikule moraalile kui ainsale ühiskondlike suhteid reguleerivale asjaolule” [**Aulis Aarnio**. Õiguse tälgendamise teooria. Õigusteabe AS Juura, 1996, lk.22].

Aarnio seisukohaga kõlab hästi kokku sotsioloog Pitirim Sorokini käsitlus ühiskonna, teiste sotsiokultuuriliste nähtuste kui integreeritud süsteemide põhielementide (funktsioonide) vastastikusest sõltuvusest. Ühtki neist ei tohiks, leiab Sorokin, käsitada domineerivana, ühelegi neist ei ole õige omistada arengu (muutuse) otsustava teguri rolli [**Sorokin P.A.** Tšelovek. Tšivilizatsija. Obštšestvo. M., 1992, s. 188-189; vt. samuti **Franz Josef Radermacher**. Tasakaal või having. Ökosotsiaalne turumajandus kui üleilmse jätkusuutliku arengu võti. Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005].

Ainult säärases funktsionaalsete sõltuvuste dünaamiliselt tasakaalustatud ühiskonnas, inimeste subjektse enesemääratlemise põhises, jagatud funktsioonidest võrsunud sõltuvustele, koostöösuhetele ja solidaarsusele rajatud, teatavaid tähendusi/sümboleid ja kultuuriväärtusi *normse olemise* pidepunktidena tunnustavas iseregulatiivses sotsiaalses koosluses saab rääkida inimeste *vabadusest* ja *võrdsusest*. Teisisõnu, saab rääkida *õigusest* kui inimliku (sotsiaalse) olemise eriomasest moodusest.

7. Õiguse määratlemise probleemist

Määratlemaks õigust ratsionaalse formaliseeritud regulatsiooni vormina, peame, järelkult, tooma mängu vähemalt kolm aspekti, kolm tegurit. Kaks neist (*subjektne vabadus ja formaalne võrdsus*) on õiguse võimalikkust määravad *isikulised* eeldustegurid, kolmas aga regulatsiooni *toimemehhanismi* iseloomustav tunnus. Nagu eespool korduvalt öeldud, kujuneb ja realiseerub õigus inimeste sotsiaalse käitumise regulaatorina mitte vahetult, mitte läbi isikuliste survetegurite, vaid läbi sotsiaalse *olemise struktuurilis-organisatsiooniliste* tingimuste. Inimene, subjekt oma sotsiaalse enesemääratlemise, ühiselulise olemise ruumi, regulatsioonivälja subjektse konstrueerimise protsessis loob *õigust*, õige olemise võimalusi nimelt teataval viisil, süsteemselt tasakaalustatud struktuurilis-organisatsiooniliste tingimuste kaudu. Tema ratsionaalne kaalutlus, olemise normatiivsete vormide kujundamine, nende fikseerimine olgu suulises või märgilis/kirjalikus mälus seondub ennekõike ja peamiselt olemise (elukeskkonna) organisatsiooniliste tingimustega ning alles nende kaudu isikuliste käitumisvalikutega. Sellepärast puutuvat regulatsiooni õigusvormi subjektmesse konstrueerimisse on esiplaanil, kesksel kohal mitte (õigus) normid nende formaalses kogumis, vaid *õigusruum*.

Rõhutamaks õiguse kvalitatiivset terviklikkust ja süsteemsust on õigusruumi mõiste kasutusel ka juristikas, eriti õigusteoreetilistes käsitlustes. Paraku juristikas omistatakse õigusruumi mõistele valdavalt metafoorne sisu, vaadeldakse seda illustratiivses plaanis, iseloomustamaks õigusnormide kogumi, juriidiliste konstruktsioonide korrastatust või siis ruumilis-territoriaalset hõlmavust. Selline lähenemine on ootuspärane niivõrd, kui õiguses nähakse ai-nüksi või peamiselt vormilisi tunnuseid.

Kui aga paigutada õigusruumi mõiste laiemasse sotsiaalsesse konteksti, läh-tuda selle käsitlemisel õiguse sotsiaalsest sisust ja määratletusest, avaneb hoo-pis teine pilt. Siis näeme, kuidas juriidilise normi abstraktselt tühi, elutu kest täitub sotsiaalse materia elava sisuga, kuidas juriidiliste konstruktsioonide ja sotsiaalse tegelikkuse sümbioosis sünnib ühiskonnaelu värvikirevat, sageli et-teaimamatut voogu reguleeriv ja korrastav *elav õigus*. Niisuguse lähenemise korral haarab õigusruum nii teoreetilise mõistena kui ka tegelikkuse nähtu-sena ühelt poolt olemise juriidilisi konstruktsioone ja vorme, teiselt poolt aga ühiskonnaelu neid vaimseid ja materiaalseid struktuure, millistes õigus sünnib ja toimib.

Õiguse tihe olemuslik seos ühiskonnaelu struktuurilis-organisatsioonilise alusmuustriga, käsitlus õigusruumist kui sotsiaalse olemise spetsiifilisest moodusest, pakub muuhulgas võimaluse asetada (riigi) vägivallamonopol, laiemalt – ühiskonna poliitilise avalikkuse sunnimehhanism uude valgusesse.

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

Poliitiline avalikkus, olgu riigi või kodanikuühiskonna institutsioonide näol, on kutsutud ja seatud toimima sunnimehhanismina seal ja niivõrd, kui seda nõuab vajadus hoida funktsionaalset tasakaalu sotsiaalses tervikus, inimeste ühiselu subjektselt aluselt kujunevates sotsiaal-ruumilistes seostes. Sedalaadi tasakaalustav sund lähtub inimeste subjektsel *vabaduse* ja formaalse *võrduse* tunnustamise ja kaitsmise ideest. Iga üksiku inimese jaoks võimalus olla vaba seondub kohustusega tunnustada samal määral teiste vabadust, paratamatusega tunnustada kõigi formaalset *võrdsust* pretensioonivabadusele. Selles mõttes tohib öelda, et vabade inimeste ühiseluline kooslus ehk, teisisõnu, vaba ühiskond toimibki *õiguse sunni*, mitte *sunnioiguse* alusel.

8. Õigusruumi struktuur

Õiguse tihe läbipõimumine sotsiaalse olemise kõigi kihtide ja struktuuridega lubab muuhulgas väita, et ühena regulatsioonivormidest pole ta mitte kuidagi *erilisem* või *puhtam* kui ükskõik missugune eraldi võetud teine. Kõik, mis iseloomustab antud regulatsioonivälja, antud ühiskonda, kultuuriruumi tervikuna selle vaimses ja materiaalses mitmekesisuses, avaldub otse või kaude ka õiguse omadustes.

Põhiolemuselt vaimse nähtusena sünnib õigus vastavate ideede, kujutluste, uskumuste, filosoofiliste mõtiskluste jms näol ühiskonna regulatsioonivälja, kultuuriruumi subjektse konstrueerimise protsessis. Ka õiguse ruumiline toimimine on protsess, mis valdavalt avaldub ühiselu subjektide vaimse interaktsiooni, vastastikuse subjektse enesemääratlemise, lõimumisseoste kujundamise protseduurides. Sellepärast rääkides õigusruumist, kangastub mõttepildis teatav vaimne kontiinuum.

Samas peame tõdema, et õigusruumi vaimsus realiseerub inimeste praktilises tegevuses, on kehastatud ühiseluliste suhete kultuuriomastes tüüpides, tegevusmudelites ja protseduurides jms. Selles mõttes on õigusruumi näol tegemist olemise kultuuri objektiveeritud, osaliselt lausa materialiseeritud fenomeniga. Ühiskonna ajaloolis-kultuurilise arengu (tsiviliseerumise) protsessis, põlvkonnast põlvkonda vormitakse üha uusi, täiuslikumaid, efektiivsemaid õigusruumi objektiveeritud elemente, institutsioone ja struktuure. Sellepärast saame rääkida ka õigusruumi materiaalsest, objektiveeritud olemisvormist.

Kokkuvõtvalt võimegi öelda, et õigusruum eksisteerib ning toimib kahe suhteliselt iseseisva funktsiooniga konstruktsiooni – vaimse ja institutsioonilise infrastruktuuri - ühtsuses.

3.2.1. **Õigusruumi vaimse infrastruktuuri** kirjeldamisel pole vaja otsida mingeid erilisi, ainult õigusele omaseid tunnuseid või seoseid. Kuna õigusruumis avaldub spetsiifilises rakursis inimeste ühiskondlik kooselu, olemise kultuur, võime eeldada, et tema vaimses infrastruktuuris peegelduvadki nimelt kultuurile kui süsteemsele tervikule eriomased vaimsed aspektid või komponendid. Teisisõnu, rääkides õigusruumi vaimsest infrastruktuurist, saame pida silmas kõike seda vaimset, mis on kätketud *reaalse ühiskonna reaalsesse inimsuhetesse*; võime öelda, et just siin, inimsuhete tegelikkuses sünnib õiguse idee, usust õigluse võimalikkusesse kantud kujutlus õige olemise ja käitumise normatiivsetest piiridest; võrsub õiguse elav vaim, juhatamaks inimesi subjektse vabaduse ja võrdsuse vastastikuse tunnustamise vundamendile ehitatud õigusühiskonda, õigusriiki.

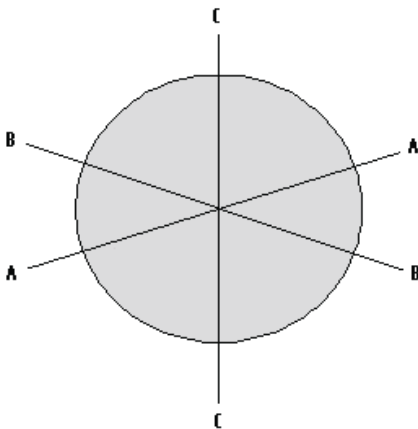
III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

Teatavasti õigusfilosoofilises, samuti õigussotsioloogilises erialakeeles on kasutusel mõisted *õigusteadvus*, *õiguskuultuur*, *rahvuslik-kultuuriline õigustraditsioon* jmt. Kõik nimetatud, samuti neile lähedased mõisted kirjeldavad tegelikult üht ja sama fenomeni - õigusruumi vaimset infrastruktuuri. Seda, tõsi küll, eri aspektidest, sageli ka eri tunnetustasanditel. Niivõrd aga, kui nendes mõistetes ühel või teisel viisil püütakse tunnetuslikult hõlmata *individuaalset* ja *kollektiivset teadvustamist*, kirjeldada õigusruumi vaimset retseptsiooni subjektse identiteedi(ruumi) eri tasanditel, võime antud juhul, mõneti üldistavat laadi käsitluse kontekstis (tinglikult) lugeda mõiste *õigusruumi vaimne infrastruktuur* sünonüümiks mõiste *õigusteadvus*.

Tingimusel, et mõiste *õigusteadvus* antud juhul laieneb mitte ainult individuaalsele tunnetustegevusele, vaid iseloomustab ka üldisemat nähtust - õigusruumi kultuurispetsiifiliselt kollektiivset retseptsiooni, - saame niisuguse mõistelise asendusega ühelt poolt soodsama lähtekoha meie käsitluse seisukohalt olulise *ratsionaalse* (teadvustatud, mõistusliku) aspekti esiletõstmiseks õigusruumi vaimses infrastruktuuris, teiselt poolt aga kontseptuaalselt mugavama positsiooni õigusruumi subjektse kujundamise ja toimimise probleemi(de) käsitlemiseks.

Õigusteadvuse kirjeldamisel/iseloomustamisel reaalsete inimsuhete vaimse mustri lõpmatus kirevuses on üsna lootusetu pretendeerida ammendavale detailirikkale kõikehõlmavusele. Sellepärast vähemalt esimeses lähendis on mõistlikum piirduda skemaatilise üldistusega. Nii ei ürita me antud juhul rohkemat katsust pakkuda välja üks võimalikest koordinaatsüsteemidest õigusteadvuse kirjeldamiseks selle eri aspektidest, näitajate hüpoteetilise kontiinuumi eri lõigetel.

Õigusteadvuse karakteristikute koordinaatsüsteem

- A-A - emotsionaalne/intellektuaalne;
- B-B - amorfne/struktureeritud;
- C-C - desintegreeritud/integreeritud

Joonis 2

Õigusteadvuse (õigusruumi vaimse infrastruktuuri) näitajate koordinaatsüsteemi kujundamisel on oluline silmas pidada, et tegemist on *dünaamilise* kontiinumiga, situatsiooniga, kus igal eraldi võetud näitajal, samuti nende kogumil puudub konstantne (punkt)väärtus, staatiline seisundikvaliteet. Küll aga saab rääkida nii üksiknäitajate kui ka nende kogumi *variatiivsest*, suhtelisest määratletusest teatavate (hüpoteetiliste) piirväärtustega markeeritud ruumis. Sõltuvalt olude, tingimuste või vaatenurga muutumisest muutuvad pidevalt ka vaadeldava näitajate kontiinumi hetkeseisus „möödetavad“ punkt-väärtused.

Antud juhul piirdume õigusteadvuse iseloomustamisel kolme piirväärtuste paari kaudu määratletud koordinaatteljega, mis muidugi ei tähenda, et sellega ongi hõlmatud vaadeldava näitajate kontiinumi kõik võimalikud teljed-karakteristikud. Nagu öeldud, tegemist on skemaatilise käsitlusega, illustreerimaks teatavat kontseptuaalset vaadet õigusteadvusele.

Telg A-A: emotsionaalne/intellektuaalne. Üsna levinud, et mitte öelda domineerivas kujutluses on õigus läbinisti intellektuaalne nähtus, sotsiaalse olemise sfäär, mida määrava vektorina kirjeldab mõistuslik-loogiline ratsionaalsus. Arvatakse, et õiguslik tunnetus, õigusteadvus on midagi niisugust, kuhu ei tohi kuuluda, mida ei tohi risustada inimhinge hämarad tungid, religioossed või kõlbelised hinnangud, rassilised eelistused, mammona ja võimuiha, lühidalt – kõik see, mis tegelikult iseloomustab reaalse inimese vaimsust.

Kas ameti tõttu või muude asjaolude sunnil õiguse problemaatikaga lähemalt kokku puutuvad isikud näivad uskuvat, et õigus on puhtast teadmisest, kristallselgest loogikast sündinud normide ning nende rakendamise süsteem. Küllap sellepärast sageli omistataksegi õiguse teenritele – juristidele – vastavaid omadusi; arvatakse, et tegemist on inimestega, kelle mõistust, sõnu ja tegusid valitseb range loogika.

Mõistuse produktina püütakse õigust käsitada ka õigusteaduses, eriti selle positivistlikes koolkondades. Kutsutakse üles ehitama ja kaitsma õiguse (juriidilist) süsteemi tema puhtas iseolemises. Mugavat võimalust selleks nähakse vaid *vormiratsionaalsus*, keskendumises formaalsele loogikale rajatud abstraktsetele juriidilistele konstruktsioonidele. Nimelt neid, mitte ühiskonnaelu läbitunnetatud tegelikkust, esitletakse õigusteadvuse ainumõeldava sisuna, reaalsusena, mis on kutsutud ja seatud valitsema, ratsionaalselt korrastama inimeste väidetavalt musta, räpaselt maist argielu.

Kuid sedalaadi arusaamine õiguse puhtusest ja ratsionaalsusest lausa sunib küsima, kust leiab õigus, täpsemalt küll õigusena esitletavad juriidilised

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

konstruktsioonid oma lähtepunkti, oma *baasnormi* või *alusidee*, millest loogikareeglite abil saaks tuletada kogu õigusruumi täitva normisüsteemi. Ehk teisisõnu, mis peaks olema see puhas *teadmine*, mida samavõrd puhas õiguslik intellekt loogikareeglitest lähtuvalt inimeste kogu elutegevust hõlmavaks ning korrastavaks normisüsteemiks vormida saaks? Ega ometi mingi eriline, jumaliku ilmutuse laadne postulaat, mida Õpetatud jurist, Seadusandja, Kohtunik valgustatud preestrina vaimupimedale pööblile vahendab?

Paraku tuleb konstateerida, et selgeid vastuseid neile küsimustele nn puhta õiguse apologetikast ei leia. Ilmselt sellepärast on siin vastuseta jäänud ka küsimus õiguse olemusest. Ühelt poolt korrektselt asjakohase teooria puudumine, teiselt poolt aga (või nimelt sellest tingituna) subjektivistlik klammerdumine abstraktsesse vormiratsionaalsusesse on juhtinud vastava õiguskäsitluse tervikuna dogmaatika radadele. Dogmaatilisel elukaage on selletõttu ka arusaamine (käsitlus) õigusruumi vaimsest infrastruktuurist, mida nähakse vaid intellektuaalses võtmes, puhta (abstraktse) loogika prisma.

Elukaage ennekõike selles mõttes, et siin irdutakse elust enesest, vaadatakse mööda elavast inimesest tema subjektse enesemääratlemise ja eneseteostamise käitumuslik-regulatiivsete valikute reaalses protsessis. See protsess aga, nagu teame, ei ammendu hoopiski mitte vaid mõistuslik-ratsionaalsetes hinnangutes, formaalse loogika põhistes toimingutes. Vastupidi, siin osaleb inimtunnetuse, subjektse maailmanägemise palett selle kõigis tonaalsustes alates ähmastest aistingutest ja lõpetades kõrgintellektuaalselt vormipuhta loogilise analüütikaga. Samas ei ole mingit alust kinnitada, nagu etendaksid nimelt tunnetuse intellektuaalsemad vormid inimese subjektse olemises, sealhulgas regulatiivses enesemääratlemises otsustavat rolli. Pigem lubavad asjakohaste uuringute tulemused kinnitada, et just inimeste sotsiaalses suhtluses, järelkult ka regulatiivse tähendusega otsustustes-valikutes mängib vägagi otsustavat rolli emotsioon, inimese tundemaailm.

„Meie psüühika koosneb kahest osast, – kirjutab Daniel Goleman – üks mõtleb ja teine tunneb. Need kaks põhimõtteliselt erinevat teadmise viisi kujundavad koos meie vaimset elu. Üks, meie ratsionaalne mõistus, on arusaamise tee, millest me oleme tavaliselt teadlikud: teadvuses rohkem esil, kaalutleb, suudab arutleda ja mõtiskleda, Kuid selle kõrval on teine teadmise süsteem: impulsiivne ja võimas, kuigi kohati ebaloogiline – meie emotsionaalne mõtlemine. ... Tunded on otsuste tegemisel hädavajalikud; nad näitavad kätte õige suuna, kus kuiva loogikat kõige paremini ära kasutada“ [Daniel Goleman. Emotsionaalne intelligentsus. Miks võib EQ olla tõhusam kui IQ. OÜ Väike Vanker, lk.23; 45].

Puutuvalt vahetult inimestevahelise suhtlemise oskusesse või, teisisõnu subjektse eneseregulatsiooni võimekusse, suutlikkusesse teha *õigeid* käitumuslikke valikuid, peab Goleman vajalikuks rõhutada: „Oskus juhtida teise inimese tundeid on suhtlemiskunstis kesksel kohal. Selle inimestevahelise suhtlemise oskuse ilmutamiseks peab ... kõigepealt saavutama teatud enesekontrollioskuse, elementaarse võime omaenda viha ja kurvastust, oma impulsse ja erutust maha suruda. ... Teisele inimesele häälestumine nõuab teatud rahu iseeneses. ... Kellegi teise tunnete mõjutamine – suhtlemise peen kunst – [eeldab] küpsust kahe teise emotsionaalse oskuse, enesevalitsuse ja empaatia vallas. Sellel baasil arenevadki sotsiaalsed oskused. Need on sotsiaalse pädevuse osaoskused, mis aitavad inimestega edukamalt suhelda; vajakajäämised selles valdkonnas viivad saamatusele seltsielus või korduvate suhtlemiskatastroofideni“ [**Daniel Goleman**, osund. teos, lk.138-139; vt. samuti **Daniel Goleman**. Sotsiaalne intelligentsus. Tarkus suhetes. OÜ Väike Vanker,2007,lk. 114 jj].

Õiguse tunnetamise ja subjektse väljaelamise kirev palett kajastub täiel määral ka õigusruumi vaimses infrastruktuuris, sealhulgas eriti õiguse esitamise vormirikkuses. Siin näeme väga erinevaid, nii sisult kui ka vormilt omamõõlusi narratiive, nagu seda on, ühelt poolt, argiteadvuse tasandil vormitud, sageli üsna jämedakoelised, hajusalt sidustatud kujutelmad õigest või õiguspärasest, teiselt poolt aga rafineeritult loogilised õigusideoloogilised, õigusfilosoofilised, õigusteoreetilised käsitlused. Vähe sellest, igaüks nimetatuid jaguneb omakorda kitsamate vormitunnuste alusel ja nii kujunebki õigusruumi kirev, kvalitatiivses ja vormilises mõttes multidimensiooniline vaimsus.

Õeldu selgitamiseks osundagem Aulis Aarniole, kes ainuüksi õiguse teoreetilise tunnetamise ja esitamise tasandil on leidnud olevat vajaliku eristada vähemalt nelja allstruktuuri. Need on, esiteks, (normi) *tehniline teadmine*; teiseks *mõistmise 1. tasand*, kus tegeldakse normisüsteemiga, kujundatakse normide süstemaatilist tervikut; kolmandaks *mõistmise 2. tasand*, kus püütakse selgusele jõuda õiguse allikates; ja lõpuks *mõistmise 3. tasand*, õigussotsioloogilise uurimise ja selgitamise valdkond. Sellel tasandil luuakse sotsioloogilist õigusteadust, mille raames tuuakse õigusteooriasse põhiteadmised ühiskonnast [Vt. **Aulis Aarnio**, osund. teos, lk.46-47].

Telg B-B: amorfne/struktureeritud. Teadupärast määratlus *amorfne* iseloomustab midagi niisugust, millel puudub struktuur, mis esineb vormitu massina. Vaimseid, loomuomaselt suuremal või vähemal määral korrastatud nähtusi, sealhulgas õigusteadvust, õiguse vaimset infrastruktuuri võiksime, järelikult, hinnata amorfseks üksnes tinglikult, abstraktse piirväärtusena. Samasuguse piirväärtusena tuleb antud juhul käsitada ka amorfse vastandmäärat-

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

lust. Täielik (absoluutne) korrastatus, lõpuni viidud struktuursus oleks sama-väärne nähtuse tardumisega (mõttelisse) ideaalolekusse, tähendaks struktuuridünaamika lõppu.

Tingituna asjaolust, et õigusteadvus kujuneb ning funktsioneerib mitte autonoomses eraldatuses, vaid tihedalt lõimununa ühiskonna (kultuuri) vaimse infrastruktuuri üldisesse konteksti, on ta ka oma struktuuriliste karakteristike lõikes suuresti määratud ühiskonna organisatsioonilis-struktuurilisest seisundist. Sellest, kui amorfne või, vastupidi, struktuurselt korrastatud on ühiskond, sõltub lõppastmes ka õigusteadvuse struktuurse korrastatuse määr, õigusruumi vaimse infrastruktuuri ehitus.

Organisatsioonilis-struktuurilises mõttes nõrgalt sidustatud sotsiaalses koosluses, massis selle sõna otseses mõttes, ei saa reeglina olla ühtset, kooslust tervikuna iseloomustavat vaimsust, kõnelemata teataval viisil struktureeritud, korrastatud vaimsusel. Samas organisatsiooniliselt korrastatud, selgel struktuurilisel alusel toimivas koosluses iseloomustab struktuuriline korrastatus ka vaimseid vorme, sealhulgas õigusteadvust. Vaadeldavas seoses oluline on märkida, et samuti nagu ühiskonna (kultuuri) vaimsed nähtused üldiselt, nii ka õigusteadvus, õigusruumi vaimne infrastruktuur kujuneb, struktureerub ja toimib *objektiivselt*; seda ei saa meelevaldselt, näiteks võimuse subjekti tahteavalduse sunnil muuta, ümber struktureerida, „paremaks“, võimule meelepärasemaks teha.

Teatavasti ühiskonna organisatsioonilis-struktuurine määratletus on pidevas muutumises. Sõltuvalt keskkonnatingimuste muutumisest teisenevad inimeste ühiselu moodused. Lagunevad vanad, tulevad asemele uued, muutunud tingimustele enam vastavad olemise organisatsioonilised vormid. Näib valitsevat isegi teatav seaduspärasus, püsiv suundumus ühiskonna sedalaadi struktuuridünaamika pidevale kiirenemisele. Paraku intensiivselt kulgevad struktuursed muutused ühiskonnas kätkevad muuhulgas võimalust korrastatuse vähenemiseks nii ühiskonnaelu organisatsioonilises infrastruktuuris kui ka olemise vaimsetes kihistustes, sealhulgas õigusteadvuses.

Kirjeldades ühiskonna struktuurset muutumist 20. sajandil, on Ulrich Beck, mainekas Saksa sotsiaalteadlane, kirjutanud: „...ühiskond, mis ei toimi enam sotsiaalselt tajutavates klassikategooriates, on *otsimas uut sotsiaalset struktuuri* ning teda ei saa lõputult kunstlikult tagasi suruda klassi kategooria alla, ilma et see tooks kaasa tegelikkuse ja asjakohasuse ohtlikku kaotust. Kihistumine on selles mõttes *liberaliseerunud* klassimõiste, *hüvastjätuseisundis* klassimõiste, üleminekumõiste, mille käte vahel klasside sotsiaalne reaalsus juba ähmastub.

...

Sõjajärgne areng heoluriigi suunas on sotsiaalsed klassid individualiseerimisprotsesside käigus detraditsionaliseerinud ja lagundanud. ... Sotsiaalsed klassierinevused kaotavad oma identiteedi, mis avaldub elamismaailmades, ning koos nendega tuhmub arusaam, nagu oleks olemas sotsiaalne mobiilsus selles mõttes, et indiviidid liiguvad ühest tajutavast suurest grupist teise – kuni 20. sajandini välja on see idee ju olnud suure identiteetiloova jõuga teema. ... Individualiseerunud ühiskonnas valmistatakse ette pinda uutele, kirevatele, seniseid skematiseeringuid lõhkuvatele konfliktidele, ideoloogiatele ja liitudele“ [Ulrich Beck. Riskiühiskond. Teel uue modernsuse poole. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005, lk-d. 113, 114, 127].

Tõepoolest, hädugas, struktuuriliste seoste aspektist amorfses sotsiaalses koosluses (ruumis) on inimestel raske end subjektset määratleda, leida iseenda identiteeti. Seal aga, kus pole subjektset enesemääratlemist, ei saa olla ka sotsiaalse olemise, ühiseluliste suhete väärtus-normatiivset mõtestamist, ei saa tekkida arusaamist normselt õigest olemisest.

Telg C-C: desintegreeritud/integreeritud. Struktuurne määratletus küll osundab vaadeldava nähtuse süsteemsusele, teatavale sisemisele korrastatud ühtsusele (integreeritusele), kuid samas jätab lahtiseks küsimuse integratsiooni määrast või astmest. Ometi just see aitaks mõista ja hinnata, kui tugeva, püsikindla või, vastupidi, kui nõrga süsteemiga tegemist on. Näiteks kui võrdleksime vaimse infrastruktuuri lõikes kaht vaieldamatult struktuurset kooslust, Euroopa Liitu ja Eesti Vabariiki, peaksime vägagi tõenäoselt konstateerima, et esimene nimetatust on vaimses plaanis hoopis lõdvemalt sidustatud, vähem integreeritud kui teine.

Igasuguse sotsiaalse nähtuse, sealhulgas õigusteadvuse, õigusruumi vaimse infrastruktuuri integratsiooni määr on oluline näitaja peamiselt selles mõttes, et lubab hinnata nähtusega seotud inimeste, ruumi kujundavate subjektide valmidust koostööks, prognoosida võimalikke vastasseise ja konflikte. Mida lõdvemad on vaimsed sidemed, mida vähem tajutakse ja hinnatakse vaimset ühtekuuluvust näiteks teatavate kultuurisümbolite, väärtusnormatiivsete standardite vms tunnustamise vormis, seda vähem on oodata vastastikust mõistmist ja koostöövalmidust ning seda tõenäosemalt lahvatavad vastasseisud ja konfliktid. Ning vastupidi, mitmekülgset sidustatud, ühiseid kultuurisümboliteid väärtustavas vaimses ruumis ollakse reeglina koostööaltimad, vastastikku hoolivamad, mistõttu väheneb vastasseisude ja konfliktide täenäosus.

Õigusruumi vaimse infrastruktuuri iseloomustamisel etendab integratsiooni määr, järelikult, olulist rolli. Killustatus, eri subjektsete vaadete, eri õiguslike maailmapiltide puht mehhaaniline kõrvutiolemine, koeksistents indikeerib

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

õigusruumi kvalitatiivsest puudulikkusest, arenematuses isegi juhul, kui selle iga eraldi võetud osis on kürgel tasemel välja kujunenud. Näiteks puutuvalt individuaalsesse õigusteadvusesse oleks ennatlik rääkida selle kõrgeastmest vaid üksikute eraldi vaadeldud/hinnatud komponentide (aspektide), olgu kognitiivsel, emotsionaalsel või muul mõeldaval tasandil. Täpselt samuti ei saa kultuuriruumi kollektiivse õigustunnetuse puhul kõnelda selle kõrgeastmest dist juhul, kui puudub eri subjektsete vaadete integreeritud terviklikkus.

Kaasaegses ühiskonnas pole ilmselt põhjust loota õigusruumi vaimse infrastruktuuri integratsiooni iseeneselikule, automaatsele kasvule. Tegelikud arengutrendid, sealhulgas need, millistele on osundanud Ulrich Beck ja mitmed teised tema mõttekaaslased, lubavad pigem prognoosida õigusruumi integratsiooni nõrgenemist. Niisuguses arengus hakkab ühiskonna õiguslike vaadete, ootuste, ideaalide jmt struktuurne sidustus hajuma, õigusruum kui tervik lagunema. Tulemuseks on subjektsete õiguslike maailmapiltide tasalülitamine, õigusruumi üha süvenev hägusus, amorfsus.

3.2.2. Õigusruumi institutsiooniline infrastruktuur. Nagu eespool juba öeldud, realiseerub õigusruumi vaimsus inimeste ühiseluliste koosluste praktilises tegevuses, kehastub (objektiveerub) sotsiaalsete suhete kultuuriomastes figuratsioonides, tegevusmudelites, protseduurides. Lisagem nüüd, et mitte ainult tegevuses, vaid kindlasti ka (või veelgi enam) selle tegevusega loodud mitmesugustes, enam või vähem materiaalsetes vormides, näiteks suulistes või kirjalikes tekstides, rajatistes, asutustes, professionides. Kõike seda kogumis võimegi üldistavalt nimetada õigusruumi institutsiooniliseks infrastruktuuriks [Sotsiaalse institutsiooni olemuse ja määratlemise kohta lähemalt vt. näiteks: **Ivar Aimre**. Sotsioloogia. Teine, täiendatud trükk. Tallinn, Sisekaitseakadeemia, 2005, lk. 96-98].

Küll harva, kuid mõnikord siiski pälvivad õigusteadlaste tähelepanu *õigusasutused*. Enamasti tegelevad õpetatud juristid/teadlased õigusdogmaatikaga, uurivad ja kommenteerivad kehtivat seadusandlust, õigusnorme, nende süsteemi, õiguse allikaid, muud vahetult õiguse *normatiivsesse* olemisse puutuvat. Ka siis, kui leitakse aega või tarvidust uurida mõningaid õigusasutuse probleeme, piirduakse enamasti kohtu kui õiguse *kohaldamisega* tegeleva asutuse käsitlemisega.

Kuid siingi torkab silma teatav ebalus. Näiteks arutlustes kohtu õigustmõistva tegevuse üle keskendutakse enamasti *kohtuniku persoonile*, olgu tema subjektiivse tõlgendusvabaduse piiride küsimuses seaduse kohtulikul rakendamisel, seoses kohtulahendit põhjendava õigusliku argumentatsiooni küsimustega, või teiste sedalaadi, kohtuniku isikuga ühel või teisel viisil seotud

probleemidega. Niisuguses lähenemises sisuliselt *isikustatakse* kohus ja vaadatakse praktiliselt mööda kohtu problemaatikast *õigusruumi* institutsioonilise infrastruktuuri kontekstis [Lähemalt selle kohta vt. näiteks **Aulis Aarnio**, osund. teos, lk.144 jj].

Ometi vastav probleemaatika on täiesti olemas ja aktuaalne nii teoreetilises plaanis kui ka kohtutegevuse praktilise korraldamise/juhtimise kontekstis. Mõelgem näiteks Eesti juristkonnas aastaid kestnud diskussioonile kohtu (riikliku) haldamise küsimuses. Kas kohus iseseisva võimuharuna peab end ka institutsioonilises plaanis, kohtuasutus(t)ena ise haldama või tohiks sellega tegelda mõni täitevvõimu asutus, näiteks justiitsministeerium?

Vastus antud küsimusele sõltub paljuski sellest, kuidas määratleda kohtuasutuse asendit ja funktsioone õigusruumis, selhulgas eriti riigivõimu korralduse ja teostamise süsteemis. Kas tegemist on lihtsalt õigusemõistmise – ühe õigusliku protseduuri - nõ välise, formaalse kestaga, mis säärasena ise ei ole õigus? Või on kohtuasutusel kui niisugusel, mitte vaid personifitseerituna kohtuniku isikus, sisuline funktsioon *õiguse tegemises*, õigusruumi institutsioonilises infrastruktuuris? Põhimõtteliselt sama küsimus, ehkki mõnevõrra teises rakursis, tõusetub mitmete teistegi institutsioonide/asutuste suhtes, kus moel või teisel tegeldakse õiguse „materialiseerimisega“. Nimetagem siinkohal näiteks seadusandlikku kogu (parlament), valitsusasutusi, kohaliku omavalitsuse asutusi jt.

Teatav ebakindlus antud küsimuses valitseb mitte ainult juristide-dogmaatikute, vaid ka sotsioloogiliselt orienteeritud õigusteadlaste hulgas. Näiteks Prantsuse nimekas õigusteadlane Jean Carbonnier oma raamatus Juriidiline sotsioloogia (1978) käsitab õiguse sotsioloogilise uurimise ainaena põhiliselt ikkagi õigusnorme ja –instituute, nende süsteemi tekkimise, toimimise ja muutumise probleeme; õigusasutusi puudutab ta vaid riivamisi ja siiski peamiselt nähtustena, mis *kaasnevad* õigusega, st. ei kuulu vahetult õiguse struktuuri [Lähemalt vt. **Ž. Karbonje**. Juriditšeskaja sotsiologija. BGK im.I.A. Boudena de Kurtene, 1988, sealt eriti ptk.2].

Teisalt näiteks Venemaa õigusteaduse antud valdkonna juht-teoreetikud Vladimir Kudrjajtsev ja Vladimir Kazimirtšuk ei kõhkle paigutamast õigusasutusi õiguse sotsioloogilise uurimise ainevalda. Siiski tuleb öelda, et ka nemad jätaavad lahtiseks küsimuse õigusasutuste kuulumisest või mittekuulumisest õiguse struktuuri selles mõttes, nagu meie seda antud juhul teeme [Lähemalt vt. Kudrjajtsev V.N., Kazimirtšuk V.P. Sovremennaja sotsiologija prava. Utšebnik dlja juriditšeskih fakuljtetov i institutov. Moskva, Jurist, 1995, sealt eriti ptk.6].

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

Probleemi sisust vaikimisi ülelibisemine äratav tähelepanu, eriti õiguse sotsioloogilise uurimise kontekstis. Tõepoolest, kuigi esmases lähendis võib õiguse sotsioloogilist uurimist käsitada vaid abistava lisandina, jätkuna õigusdogmaatikale, mis lubaks vastavalt eeldada ka ainevaldkonna kattumist, siis süvenenumal lähenemisel selgub, et asi pole hoopiski mitte nii. Isegi juhul, kui õiguse sotsioloog võtab uurida õigusnormide ja –instituutide süsteemi, teeb ta seda kardinaalselt erinevalt juristist-õigusdogmaatikust. Kui viimase jaoks normisüsteem eksisteerib ja pakub uurimusklikku huvi nõ *puhtas iseolemises*, siis õiguse sotsioloogi jaoks huvipakkuvad on mitte normid iseeneses, vaid nende praktilis-regulatiivses toimimise protsessis. Tingituna vaatenurga spetsiifikast näeb õiguse sotsioloog õiguse kõiki avaldumisvorme ja funktsioone reaalsete inimsuhete, reaalse ühiskonna struktuuriprotsesside ja dünaamika kontekstis. Rõhutamaks seda asjaolu, on saanud tavaks öelda, et õiguse sotsioloog uurib *elavat* õigust.

Siinkohal meenutagem eespool seoses õiguse määratlemisega öeldut. Märkisime siis, et ratsionaalse formaliseeritud regulatsioonivormina on õigus organisatsiooni- ehk struktuuripõhine. Sellepärast tema funktsionaalne rakendus ja toimimismehhanism erinevalt näiteks moraalist ei seondu vahetult inimese subjektsete omaduste ja hinnangutega, nagu seda võime näha moraali puhul. Õigus sünnib ja teostab end inimsuhete organisatsioonilistes struktuurides, erinevalt positsioneeritud isikute, eri subjektide suhetevõrgustikes; küll subjektidel alusel kujunenud, kuid igast eraldi võetud subjektist sotsiaalses mõttes üldisema tähendusega identiteediruumides.

Kõik see, mida üldistavalt nimetame ühiskondliku olemise organisatsiooniliseks struktuuriks, pole midagi muud, kui sotsiaalse koosluse elulistest vajadustest välja kasvanud, nende vajaduste rahuldamiseks ja ühtlasi koosluse jätkusuutlikkuse tagamiseks ellu kutsutud institutsioonide ning asutuste süsteem. Kindlasti pole siin tegemist mingi staatilise moodustisega. Vastavalt sellele, kuidas muutuvad sotsiaalse ühisele tingimused, peavad muutuma, *kohanduma* uute tingimustega ka selle organisatsioonilised struktuurid ja viimaste osised – sotsiaalsed institutsioonid.

Kuna õigus ühena regulatsioonivormidest toimib muuhulgas ka kohandumisfunktsioonis, st. aitab viia olemise organisatsioonilised vormid kooskõlla olemise muutunud tingimustega, tohib väita, et just need organisatsioonilised vormid, need institutsioonid ja asutused, läbi milliste tegevuse õigus vahetult toimib, etendavad ühiskonna permanentse kohandumise protsessis, sotsiaalsete struktuuriprotsesside dünaamikas üsna keskset, süsteemikujundavat rolli. Pole raske taibata, et antud juhul peame silmas nimelt õigusasutusi ja nende rolli elava õiguse kandjatena.

Seega määratlust *elav õigus* ei saa käsitada vaid metafoorina, samuti mitte kriteeriumina, eristamaks *kehtivat* õigusnormistikku iganenud, kehtivuse kaotanud ja selles mõttes *surnud* õigusest. Õigus elab siis ja niivõrd, kui ta kehastunud elava ühiskonna organisatsioonilistes vormides, institutsioonides ja asutustes, mis igaüks eraldi ja kõik koos toimivad inimeste sotsiaalse ühiselu ruumi karkassina.

Järelikult küsimus, kas õigusasutused kuuluvad õiguse struktuuri või mitte, pole õiguse sotsioloogi vaatevinklist adekvaatne. Mitte *kuuluvussuhtega* pole siin tegemist, vaid *olemissuhtega*. Sellepärast korrektsem oleks küsida, kas õigusasutused *on* või *ei ole* õigus. Ometi ka niisugune küsimuseasetus ei luba oodata lõpuni adekvaatset vastust. Tõepoolest, ka juhul, kui käsitada õigusasutusi õigusruumi institutsioonilise infrastruktuuri osistena, tõusetub küsimus, missuguseid asutusi ühiskonna organisatsioonilise struktuuri lõpmatult mitmekesisest asutuste hulgast tohib nimetada õigusasutusteks, kuhu tuleks seada piir nende ja muude asutuste vahel. Enamgi veel, tuleb selgusele jõuda ka selles, mis määral, missugustes funktsioonides kehastub õigus ühiskonna õigusasutuste süsteemi välises organisatsioonilise struktuuris.

Muidugi ei saa siin ja praegu jõuda selgusele kõigis vaadeldava probleemiga seotud küsimustes. Sellepärast püüame vaid markeerida probleemvaldkonna põhikontuuri, et siis veidi konkreetsemalt-piiritletumalt iseloomustada õigusruumi institutsioonilise infrastruktuuri mõningaid aspekte. Põhjalikumaks käsitluseks pole esialgu võimalust, kuna puuduvad vastavad empiirilised uuringud. Täpsem probleemiasetus ja analüüs, mis lubaks hakata vastama püstitatud küsimustele, saab võimalikuks siis, kui asjakohaste alusuuringutega on saadud usaldusväärne kirjeldus tegelikkusest.

Õigusruumi institutsioonilise infrastruktuuri probleemi lähteid tuleb otsida enam-vähem samast ajastust, mil inimkond oma arengus jõudis õiguse mõisteni. Muidugi võib arvata, et päris alguses oli lihtsalt *õige olemise* subjektiivselt individuaalne läbielamine, millest lähtuvalt igaüks ise püüdis õigust sõnastada ja talle käepärasel viisil jalule seada. Puudusid laiema kandvusega, näiteks inimeste ühiselulisele kooslusele eriomased õiguse formuleerimise ja kehtestamise vahendid ning protseduurid.

Need kujunesid välja koos elutingimuste muutumisega. Kaitsmaks ühenduses rahvastiku kasvuga teravnenud elatusvahendite nappuses kogukonna (suguharu, hõimu) jätkusuutlikkust, tuli ka konfliktide, õiguslike vaidluste lahendamisel üha enam seada esiplaanile kogukonna kui terviku huvid. Nii hakkaski kujunema vastav institutsiooniline struktuur olgu *persoonide* (ilmalik või vaimne liider õigusemõistja ülesannetes) näol või *kollektiivses vormis* toime-

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

tavate institutsioonidena - sugukonna, hõimu vanematekogu, rahvakoosolek vmt [Vt. selle kohta ka **Heikki Ylikangas**. Miks õigus muutub? Seadus ja õigus ajaloolise arengu osana. Tõlkinud Jaan Isotamm. Lisa: Peeter Järvelaid. Õiguse muutumine Eestis. *Fontes Iuris*, Tartu, 1993, lk. 7 jj].

Seega on alust arvata, et nimelt õigusemõistmise (kohtulikust) protseduurist kujunesid ajapikku välja ühelt poolt vastavad menetlusviisid ja õigustavad, teiselt poolt aga õigusemõistmist, *õiguse tegemist* teenindavad institutsioonilised vormid. Samuti võib arvata, et kohtuinstitsioon ka väga alguses arengufaasis pidi hoolitsema mitmete õigusemõistmisega *seotud* kõrvalprobleemide lahendamise eest. Näiteks kahjutekitaja (süüdistatava) kinnipidamine ja valvamine, süüasjas tõendite kogumine, otsuse täideviimine. Sedalaadi ülesannete täitmiseks hakati kasutama vastavate spetsialistide (kohtuteenrite, timukate, vangivalvurite jne) abi. Nii kujuneski õigusemõistmise algfunktsioonist õigusvõimu teostav ja teenindav institutsioonide ning asutuste süsteem, kuhu tänapäeval kuuluvad politsei- ja kohtueelse uurimise asutused, karistusasutused, mitmesugused õigusabi teenust pakkuvad asutused, kohtutäituri ja kriminaalhooldaja teenistus, muud kohtu õigustmõistva tegevusega otse või kaude seotud asutused, teenistused ning institutsioonid.

Vaid mõnisada aastat tagasi aset leidnud põhimõttelise tähtsusega muutused avaliku võimu korralduse alustes, võimude lahususe idee ellurakendamine tõi kaasa suuri muutusi ka õigusasutuste süsteemis. Seni ühtse, valitseva suverääni isikus personifitseeritud (riigi)võimu jagunemine kolmeks autonoomseks võimuharuks – seadusandlikuks, täitev- ja kohtuvõimuks - kutsus ühlasi ellu neid võimuharusid teenindavad asutused.

Suure Prantsuse revolutsiooni ajastul sündinud idee *õigusriigist* nägi ette kõigi võimuharude, riigi kõigi institutsioonide ja asutuste allutamist õigusele kui ülimuslikule valitsejale. Tegelikult pandi sellega alus õiguse kui inimeste subjektse eneseregulatsiooni fenomeni totaalsele riigistamisele, allutamisele riigibürokraatiale. Õiguse idee rüütati, piltlikult öeldes riigibürokraatia juriidilise instrumentaariumi kõikehõlmavasse, kõikjaleulatuvasse, iga üksiku riigialamanelutegevust piasiasjadeni kontrollivasse ja mõjutavasse kesta. Teisisõnu, õigusriigi ülla loosungid varjus ehitati tegelikult üles totaalne riik.

„...17. ja 18. sajandil, - iseloomustab seda arengut riikluse juriidilise doktriini aspektist Michel Foucault - tekkis üks oluline nähtus: ilmus – või peaks ütlema leiutati – uus võimumehhaanika, millel olid väga eripärased protseduurid, täiesti uued instrumendid ja hoopis teistsugune aparatuur. ... See uus võimutüüp, mida ei saa enam väljendada suveräänsuse mõistete kaudu, on minu meelest üks kodanliku ühiskonna väljapaistvamaid leiutusi. Ta on üks

tööstuskapitalismi ja sellega seotud ühiskonnatüübi kehtestamise põhilisi instrumente. See mittesuverääne võim ... on distsiplinaarne, suveräänsusteooria mõistetes kirjeldamatu ja õigustamatu võim, mis oleks normaaljuhul pidanud viima selle suveräänsusteooria vägeva juriidilise süsteemi kadumiseni. Ent tegelikult pole suveräänsusteooria jätkanud eksisteerimist mitte ainult õiguse ideoloogiana, vaid ka nende juriidiliste koodekiste korrastava printsiibina, mida 19. sajandi Euroopa üldjoontes Napoleoni koodeksitest lähtudes endale soetas. Miks jäi suveräänsusteooria ideoloogiana ja suurte juriidiliste koodeksite korraldava printsiibina püsima?

Ma arvan, et sellel on kaks põhjust. Ühelt poolt oli suveräänsusteooria 18. sajandil ja veel ka 19. sajandil monarhia ja kõigi distsiplinaarühiskonna arengut nurjata võivate takistuste pideva kriitika vahendiks. Kuid teisalt võimaldas suveräänsusteooria ja selle põhinev juriidilise koodeksi korraldus asetada distsiplinaarsete mehhanismide peale õigussüsteem, mis maskeeris tema võtteid, kustutas kõik selle, millel võis olla pistmist domineerimise ja domineerimistehnikatega. ... Teisisõnu võimaldasid juriidilised süsteemid, olgu siis teooriate või koodeksite kujul, suveräänsuse demokratiseerimist, avaliku võimu kehtestamist kollektiivse suveräänsuse pinnalt – ning seda samal ajal ja määral, kui see suveräänsuse demokratiseerimine leidis end põhjalikult koormatuna distsiplinaarsetest sunnimehhanismidest. ...

Seega on meie kaasaegseid ühiskondi 19. sajandist alates kuni tänapäevani iseloomustanud ühelt poolt avalikul õigusel põhinev seadusandlus, diskursus ja organisatsioon, mille liigendavaks printsiibiks on ühiskonnaterviku suveräänsus ja iga indiviidi suveräänsuse delegeerimine riigile, ning teisalt samal ajal distsiplinaarse sunduse tihe võrgustik, mis tegelikult selle ühiskondiku keha sidusust kindlustab“ [**Michel Foucault**. Kaks loengut. Kogumikus: Kaasaegne poliitiline filosoofia. Valik esseid. Koostanud ja toimetanud Jüri Lipping. EYS Veljesto Kirjastus, Tartu, 2002, lk. 304 – 305; vt. samuti **Jürgen Habermas**. Avalikkuse struktuurimuutus. Uurimused ühest kodanikuühiskonna kategooriast. Eessõnaga 1990.a. uusväljaandele. Tõlkinud Andres Luure. Kunst, 2001, sealt eriti ptk.6: Avalikkuse poliitiline struktuurimuutus].

Kokkuvõtvalt saame õigusruumi institutsioonilise infrastruktuuri arengu- loo paigutada kahe mõttelise piirseisundi vahelisse alasse. Ühelt poolt piiritleb seda protsessi kaugesse eelajaloolisse aga jäänud olustik, mil õigusruum alles hakkas institutsionaliseeruma. Võib arvata, et õigusruumi institutsionaliseerumise protsessi algfaasis olid protsessi kujundavateks teguriteks ennekõike *personid* ja (õigusemõistmise) *protseduurid*. Teiselt poolt, kaasaegses kehtestatud seaduste põhises õigusriigis, kujundab õigusruumi isnitutsioonilist

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

infrastruktuuri riigibürokraatia, mis õiguse sildi all produtseerib ja kehtestab juriidilisi tekste.

Muidugi pole välistatud, et teatavatel tingimustel leiavad riigibürokraatia produtseeritud juristikas kajastamist ühiskonnas, sotsiaalsete koosluste inimesuhete väljas kujunenud arusaamised õigest, õiguspärasest. Kuid põhjusel, et juriidiline seadusloome kujundatakse riigi *võimukoridorides*, peamiselt võimu hoidvate ja teostavate huvigruppide (poliitiliste parteide) ning neid sponsooreeriva tehnilis-majandusliku eliidi kokkulepete pinnalt [sellest lähemalt vt. **Ulrich Beck**. Riskiühiskond. Teel uue modrensuse poole. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005, ptk.VIII], on tõenäosus juristika ja õiguse sisuliseks kattumiseks üsna väike.

See, mida juriidilises kestas serveeritakse õigusena, kipub enamasti olema ühiskonnaliikmete põhiosa normsetest arusaamadest ja regulatiivsetest ootustest võõrandunud ebaõigus ehk, rahvalikus kõnepruugis JOKK-õigus. Sellepärast ühiskonnaelu tegelikkuses järgitakse vastavaid ettekirjutisi ja regulatsioone valikuliselt, seal ja niivõrd, kus see on kasu(m)lik, või siis tõesti ainuüksi sunniähvrduse surve. Nii peamegi antud kontekstis nõustuma Max Weberiga, kes määratles õigust riigi vägivallamonopolile tugineva sunnikorrana. Siiski täpsustagem, et määratlus on meie arvates lõpuni korrektne tingimusel, kui asendada selles sõna *õigus* sõnaga *juristika*.

9. Õiguse kehtestamine

Miks õigus toimib? Miks inimesed kuuletuvad õiguse kutsele, lahendavad oma igapäevaelu probleeme, klarivad rahumeelselt, suurema tüli ja kõrvalise abita suhteid naabritega; korraldavad oma elu ja tegemisi nii, et sellega ei kitsendata teiste võimalusi, teiste *õigust* elada neile meelepärasel viisil? Või teisalt – miks õigus mõnikord ei toimi? Miks ta ühtäkki nagu haihtub, viib inimsuhetest rahu ja korra, avab väravad vastastikusele hoolimatusele, ärapanemise jõhk-rale hasardile?

Muidugi peab siinkohal täpsustama, et need küsimused puudutavad mitte ainult sotsiaalse regulatsiooni õigusvormi, vaid regulatsioonivälja tervikuna. Sellegipoolest valdavalt esitatakse neid just õiguse kohta. Isegi sedavõrd valdavalt, et paljud õigusteoreetikudki kalduvad nägema õiguses kui mitte ainsat, siis igaljuhul domineerivat, määrava tähtsusega normisüsteemi. Enamgi veel äratub tähelepanu, et sellise normisüsteemina paigutatakse õigus *ühiskonna-ülesesse* sfääri, riigi meelevalda. Miks? Nähtavasti eeldusel, et nimelt riik oma seadusandlikus funktsioonis on ühiskonda, inimsuhteid valitsev ja korraldav ülimuslik subjekt; siit järeldatakse, et peamiselt sellest, missugune on riigi võimekus sundida inimesi seaduskuulekusele sõltub ka see, kas üldse ja mis määral seaduskord (õigus) toimib või ei toimi.

Niisugune riigispetsiifiline õiguse esiletõstmine, tema kuulutamise riigivõimu prerogatiivseks valitsemisinstrumendiks on nähtavasti tingitud ka asjaolust, et tegemist arvatakse olevat puhtalt ratsionaalse kaalutluse protsessis kujundatud ja toimiva regulatsioonivormiga. Inimindiivid aga, nagu teada, pole oma tegemistes kaugeltki mitte alati ratsionaalne. Küll on seda riik oma väidetavalt läbinisti ratsionaalse bürokraatiamasinaga, mistõttu ilmselt arvatasegi, et vaid riik suudab teha õigust nõutaval ratsionaalsuse tasemel. Teisisõnu, leitakse et ühiskonnaelu ratsionaalne korraldamine, reguleerimine ja juhtimine on loomuosaselt riigi pärusmaa.

Paraku ignoreeritakse sedalaadi lähteideoloogias, siit johtuvates teoreetilistes käsitlustes ja juriidilistes konstruktsioonides *ühiskonna* subjektsust, iseorganiseerumise ja isereguleerumise võimekust; eiratakse sotsiaalse süsteemi kui niisuguse võimalikkust. Kui antud kontekstis üldse räägitakse ühiskonnast, peetakse silmas mitte eriomaselt süsteemset nähtust, vaid lihtsalt teatavat inimhulka, sisemise struktuuri ja korrata amorfset massi.

Teisisõnu, vaadatakse mööda silmanähtavast tõsiasiast, et ühiselulistesse suhetevõrgustikesse kaasatud *inimesed ise* teevad enamasti arukaid valikuid, käituvad suhetes teistega oma subjektse identiteediruumi kontekstis kujune-

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

nud arusaamise järgi normselt *õigesti*. Mitte mingi väline sund, vaid isiksuse- line ja kollektiivne subjektsus, kultuurisümbolitena omaks võetud või elupu- huselt kujundatud identiteediruumi väärtusnormatiivne määratletus suunab inimesi seisma hea selle eest, et säilitada ning tugevdada sotsiaalsete suhete võrgustikuna üles ehitatud ja toimivat olemise ruumi inimliku (sotsiaalse) va- baduse ainsa mõeldava ruumina.

Sunniõiguse kontseptsioon, nagu öeldud, tõstab pjedestaalile riigi kui ühis- elulise inimkoosluse suhtes ülimusliku suveräänse subjekti, esitleb riiki õigete valikute juriidilis-normatiivse defineerijana, õiguskorra loojana ja kehtestaja- na. Riik kuulutatakse vägivalda monopoli valdajaks selle nimel, et omistada tal- le võimekus kehtestada regulatsiooni objektis – arutus, isepäiselt ettearvatu käitumisega indiviidide massis - seadustega sätestatud, vägivaldaahvardusega tagatud sunnikord. Muidugi jäetkse siingi inimestele teatav individuaalne va- likuvabadus. Vastasel korral ei saaks ju kõnelda süüst ja vastutusest. Kuid seda ainult vabadusena kuuletuda, alluda võimu sunnikorrale.

Kui põhjendatud ja elujõuline või, vastupidi, raskesti põhjendatav antud kontseptsioon kaasaegse ühiskonnateooria kontekstis on, seda oleme käsitle- nud eespool. Nüüd aga peatugem *õiguse* sunni probleemil; uurigem, kuidas kehtestub, hakkab vastava vaimse ja institutsioonilise infrastruktuuri ühtsuses elama ja toimima inimeste ühiselulistest kooslustes subjektse enesemääratlemi- se ja eneseteostamise põhiselt, inimeste endi arukates valikutes sündinud õigus.

On ju üldiselt teada, et sajad, tuhanded, miljonid inimesed elavad, toime- tavad omi asju *õiguspäraselt*, kaaskodanike õigus- ja õiglustunnet riivamata. Ja seda kõike sügavas teadmatuses kehtivatest seadustest! Nähtavasti siit, es- mapilgul vastuolulisest situatsioonist tuleb hakata otsima vastust küsimusele õiguse kehtestamise ning toimimise kohta.

Tõepoolest, valdav enamus ühiskonnaliikmetest, astudes suhetesse teis- tega, määratledes nende suhete kontekstis iseenda subjektset individuaalsust, kaitstes subjektse iseolemise *õigust*, kehtestavad (loovad) just seda, mida hari- likult nimetatakse *avalikuks õiguskorraks*. Oma ratsionaalses vaates ja hinnan- gutes kaaskodanike käitumisele, ühiselulisele korraldusele laiemalt, tuginetak- se mitte kehtivate seaduste sätetele, vaid subjektsele arusaamisele *õigest ole- misest*, iga ühiskonnaliikme loomuomasele pretensioonile olla see, kellena end sotsiaalsete suhete mitmekihilises figuratsioonide põimingus on määratletud.

Järelikult mitte hirm võimu karistava käe ees, vaid end subjektselt mäa- ratlenud, endale ühiskonnas koha leidnud, oma kaasatust ühiselulisse suhete- võrgustikku väärtustava kodaniku eneseteadvus takistab petmast või paljaks

varastamast naabreid, kutsub päevast-päeva kohusetundlikult tegema oma kutsetööd, hoolitsema perekonna, järeltuleva põlve, sootsiumi heaolu ja jätkusuutlikkuse eest. Kas peaksime siit järeldama, et inimeste niisugusel alusel kulgev igapäevaelu on *õiguse väline*, et õigus jääb kõigest sellest väljapoole? Hoopiski mitte. Nimelt õigus siin valitsebki; ja seda üldisemalt, seda järjekindlamalt, mida vähem inimesed peavad otsima abi ning juhatust riigi kehtestatud seaduste kirjatähest.

Püsikindlalt hästitoimiv õiguskord on avalikkuse, ühiskonnaelu suhetesse kaasatud subjektide isetekkeline sotsiaalne fenomen, mida riigi sunnivõim oma kirjutatud seaduste süsteemiga, piltlikult öeldes, õiguskorra piirialadel täiendavalt garanteerib, suunates selleks kohaste vahenditega, sealhulgas karistusahvardusega rikkujad tagasi õige, normse olemise radadele. Sellepärast õigustundlik, see tähendab sotsiaalse ruumi suhetesse kaasatud, end suhetes teistega kindlalt positsioneerinud ühiskonnaliige ei tarvitsegi juriidilisi seadusi kuigivõrd põhjalikult tunda. Piisab, kui ta usaldab oma riiki ja seadusandjat, on kindel selles, riik kõigis oma ettevõtmistes, ennekõike seadusandluses läh-
tub ühiskonna huvidest ja vajadustest, kaitseb inimeste iseolemise, iseotsustamise õiguse ning vabaduse ruumi.

Seega sotsiaalne kord, õige olemise moodus, mida end ühiskonna liikmena määratlenud isik tunnetab õiguskorrana, on tegelikkuses realiseeritud teatavate subjektsete positsioonide (identiteetide) põhiselt kujunevate suhete, rollijaotuste, väärtustamiste, normatiivsete ootuste jmt ruumilises kontiinumis. Selles mõttes on õiguskord ühiskonnaelu, sotsiaalse ruumi objektiivne karakteristik, nähtus, mida pole vaja, mida ei saa välja mõelda, ühiskonnaelu üleselt kunstlikult konstrueerida.

Niivõrd aga, kui end subjektina määratlenud inimene on ühtlasi *iseenese* objekt, on põhjust öelda, et määratledes ja teostades ennast subjektina konstrueerib inimene sotsiaalsest ruumi, ühiskonda iseenda subjektse olemise *objektiveeritud* vormina. Konstrueerib, kehtestab, järelikult ka ruumi seda struktuurset kvaliteeti, mida nimetame õiguskorraks.

Õiguskorra kehtestamise protsess, sarnaselt sotsiaalse elu teiste protsessidega, on kirjeldatav nii reaalaraja kui ka ajaloolise aja dimensioonis. Antud juhul pole tarvidust üksikasjalikumalt iseloomustada selle protsessi võimalikke iseärasusi eri ajadimensioonides. Sellepärast tõstame esile vaid niisugused vaadeldavale protsessile iseloomulikud momendid (protseduurid), mis meie arvates toimivad sõltumatult ajadimensiooni spetsiifikast. Need on, esiteks, *ratsionaliseerimine*, teiseks *formaliseerimine* ja, kolmandaks, *institutsionaliseerimine*. Vaadelgem nüüd lähemalt, mida nimetaud protseduuridena silmas peetakse.

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

Ratsionaliseerimine. Juba päris väikesed lapsed, liivakasti eas mudilased tunnetavad iseenda *õigust millelegi*, on valmis oma õiguse kaitseks küünte ja hammastega välja astuma. Millest see räägib? Ega ometi sellest, et mudilased tunnevad juriidilisi seadusi? Päris kindlasti mitte; küll aga hakkavad nad just selles eas seoses *mina*-teadvuse kujunemisega tunnetama õigust subjektse isolemise tingimusena. Laps teadvustab iseennast kui subjekti, hakkab tajuma oma subjektsest eristumisest tulenevaid suhteid teistega.

Analüüsiv/mõtestav vaade ümbritsevale (teistele), samuti iseenda mõtteline asetamine teiste vaatepunkti, nende (kujuteldavate) arusaamde/ootuste valgusesse, lühidalt – subjektse olemise ruumiliste seoste ja tingimuste mõtestamine, ratsionaliseerimine, ongi õiguse kehtestamise esimene samm, *õige olemise* sotsiaalse sisu ja tähenduse mõistmisele viiv protseduur.

Samas juba öeldu põhjal on selge, et õiguse tunnetamine olgu või väite-na '*mul on õigus*' põhineb selgel teadmisel, mitte näiteks usul või abstraktsel dogmal. Vaid siis, kui subjekt on jõudnud arusaamisele oma kohast antud konkreetsetes sotsiaalsete suhete figuratsioonis, kui ta mõistab ja aktsepteerib selle kohaga seonduvaid funktsioone ning rollikohustusi, saab aru, mida on tal oodata teistelt suhetefiguratsiooni kaasatud subjektidelt, nagu ka sellest, mida teised ootavad temalt, omandab väide '*mul on õigus*' reaalse sotsiaalse sisu.

Ratsionaliseerimise kui õiguse kehtestamise protseduuri funktsionaalse eesmärgina ei saa, järelikult, käsitada ühe või teise subjekti egoistliku huvi maksmapanemist, subjektiivse huvi kui üldkohustusliku tegevusjuhise jõulist pealesurumist teistele. Just vastupidi, tegemist on protseduuriga, kus ratsionaalses kaalutluses ületatakse kitsas egotsentristlik vaade, määratletakse oma subjektse huvid, subjektse enesemääratluse põhised õigused ja kohustused üldisema tähendusega, teatava sotsiaalse kandvusega suhete konfiguratsioonis.

Nii juhatab ratsionaalne kaalutus *õige* äratundmiseni üldise huvi, antud suhetefiguratsiooni kui terviku tasandil. Kuid see, mis on õige kõigi suhetefiguratsiooni kaasatud subjektide seisukohalt, on ühtlasi ka *õiglane*. Selles mõttes tohib öelda, et õiglus on õiguse vägagi objektiivne mõõt, mitte lihtsalt subjektiivne ideaalkujutelm, kättesaamatu sinilind.

Formaliseerimine on õiguse kehtestamise protseduur, kus võetakse kokku situatsiooni ratsionaliseerimise tulemused, et nende põhjal *kujundada õige olemise reegel*, suuliselt või kirjalikult formaliseeritud tegevusjuhend. Näiteks käitumismudel mingis suhtes omavahel seotud subjektidele nende õiguste ja kohustuste realiseerimiseks. Kuna sotsiaalsed suhted ja seosed on tavaliselt mitmetähenduslikud, võib ühe ja sama olukorra õiguslik formaliseerimine

leida väljundi mitmes võrdväärsetes käitumismudelid. Sellepärast ei tohiks käsitleda formaliseerimist ülemäära jäiga protseduurina. Tingituna olustikulisest või subjektsetest iseärasustest, muudest tähtsust omavatest asjaoludest, on mõistlik otsida situatsiooni formaliseerimisel pehmemaid, teatava varieeruvusega mudeleid.

Teisisõnu, ratsionaliseerimise väljundtulemuse kujundamisel, õigusliku lahendi formaliseerimisel/formuleerimisel tuleb silmas pidada mitte niivõrd *abstraktset ideed* õigest või õiguspärasest, vaid tegelikkust nii, nagu see kajastub antud konkreetsetes probleemolukorras. Sellepärast tuleb siin hoolikalt juhinduda asjaosaliste, huvitatud poolte esitatud (ratsionaalsest) argumentatsioonist. Kui kaalukas üks või teine argument parasjagu on, sõltub ühelt poolt selle (sisulisest) kandvusest antud probleemolukorra üldises kontekstis, teiselt poolt aga adekvaatsusest argumenti esitanud subjekti spetsiifiliste karakteristikute ja suhete taustsüsteemis.

Teatavasti kultuuriruumi, inimeste ühiseluliste sotsiaalsete koosluste elujõu, jätkusuutlikkuse allikaks on subjektne individuaalsus. Pole välistatud, et nimelt subjektne individuaalsus, inimeste suutlikkus ja tung *eristuda* teistest, olla omanäoline, suurendab ühiskonna struktuuriprotsesside variatiivsust, millega seoses kasvab nii individuaalne kui ka sotsiaalse süsteemi üldine kohanemisvõime. Kindlasti tohib aga öelda, et individuaalne mitemekesisus rikastab ühiskonda, avab tema arengule uusi avaramaid perspektiive. Nimetatud asjaolusid on vaja pidada silmas ka õiguslike lahendite formuleerimisel.

Individuaalsed erinevused, nagu märgib Bourdieu, „kujutavad endast erinevaid klassifikatsiooniskeeme, erinevaid rühmitamisprintsippe, erinevaid tajuja eristusprintsippe, maitse-eelistuste printsippe. Nende abil eristatakse head ja kurja, õiget ja valet, peent ja labast jne, ent need eristused ei ole kõigile ühesugused. Nii näiteks võib üks ja seesama käitumine või hüve olla ühe silmis peen, teise meelest peenutsemine või hooplemine ja kolmanda jaoks maitselagedus“ [**Pierre Bourdieu**. *Praktilised põhjused*. Teoteooriast. Tänapäev, 2003, lk.25].

Sellepärast õiguse formuleerimisel ei tohi individuaalsust tuua ohvriks üldisemat laadi, näiteks kogukonna, kultuuriruumi kui terviku huvidele ja väärtustele. Õigus on õiglane mitte niivõrd universaalses ühetaolisuses, vaid peamiselt individuaalsete erisuste ühisosa kaudu. Kahtlemata seab see asjaolu õiguse formuleerimise keeruliste valikute ette. Tõesti, vaja on ühitada kaks esmapilgul ühitamatut printsipi: ühetaolisuse (*kõigile ühe mõõduga*) nõue erilise arvestamise (*igaihele tema individuaalsuse järgi*) nõudega. Rõhutagem, et üldise huvides ei tohi tallata maha üksikut, kuid sama vähe tohib üksiku egoismile allutada üldist huvi.

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

Hõlmamaks sotsiaalse subjektsuse alusel kujunenud kultuuriruumi kohati vastandlike huvide ja eesmärkide keerulist põimingut ühe õiguskorraga nii, et õiglus jõuaks igapäheeni, tuleb leida õiguse formuleerimiseks/formaliseerimiseks sobiv meetod.

Eri kultuurides, erinevates oludes elavate rahvaste juures, eri sotsiaal-majanduslikes süsteemides on aegade jooksul läbi proovitud hulganisti enam või vähem erinevaid mooduseid õiglase õiguse tegemiseks. Lääne tsivilisatsiooni areaalis on säärase otsingute tulemusel jõutud kahe põhilise meetodini. Need on *seadusõigus* mandrieuroopa õigusruumis ja *pretsedendiõigus* anglo-ameerika õigusruumis. Mõlemal meetodil on nii häid omadusi kui ka puudusi.

Seadusõiguse positiivseks küljeks on tema süsteemikindlus olgu normilooma või üldise õiguskorra kehtestamise mõttes. Samas on tegemist rõhutatult formaalse, et mitte öelda tegelikkusest võõrandunud meetodiga, mis pealegi kaldub sumbuma dogmaatilise normisüsteemata inerts. Pretsedendiõigus tundub esampilgul olevat arhailiselt sobimatu tänapäeva kõrgelt arenenud ühiskonda. Lähemal vaatlemisel aga selgub, et tegemist on meetodiga, mis lubab paindlikult ja samas tegelikkust arvestavalt reageerida nii iga üksikisiku kui ka laiemate ühiskondlike huvide õiguslikult tähtsatele ootustele. Sellepärast on võimalik, et kaasaegses globaliseerivas ühiskonnas sellele eriomase dünamismi ja subjektikesksusega tõuseb nimelt pretsedendiõigus valitsevaks õiguse tegemise meetodiks. Kui mitte puhtal kujul, siis täiendatult seadusõiguse mõningate positiivsete külgedega.

Institutsionaliseerimine on õiguse kehtestamise protseduur, millega (probleemse olukorra) ratsionaliseerimise ja formaliseerimise teel leitud õige olemise, õige toimimise moodus, regulatiivse probleemi õiguslik lahend, piltlikult öeldes, sulandatakse ühiskondliku olemise vaimsesse ja materiaalsesse struktuuri. Läbi institutsionaliseerimise protseduuri omandavad algselt hetkelise ja lokaalse iseloomuga õiguslikud lahendid õigusruumis püsivama väärtuse.

Muidugi pole alust arvata, et kõik õigusliku käitumise viisid ja mudelid, mida inimesed elutegevuse praktikas, konkreetsete probleemolukordade lahendamisel avastanud on, osutuvad kasutamiskõlbulikeks ka üldisemas plaanis. Samuti pole mõeldav, et siin ja praegu rakendust leidnud õiguslik lahend levib tuulekiirusel üle terve õigusruumi. Pigem tuleb asuda seisukohale, et vaid väike osa lahenditest, mis ühel või teisel konkreetset juhul mõistlikuks on osutunud, väärtustuvad õigusruumi püsielementidena. Et see juhtuks, peab iga üksik lahend läbima pika ja põhjaliku kontrolli sotsiaalses praktikas.

Samuti nagu ühiskonnaelus laiemalt, nii ka õigusruumi kontekstis institutsionaliseerimine tegelikult ongi eriomaselt ajalooline ja säärasena isetekkeline, objektiivne protsess. Ehkki põhimõtteliselt saab rääkida ka eesmärgipäraselt kavandatud ja teostatud institutsionaliseerimisest, (õigusvaldkonnas näiteks teatava juriidilise regulatsiooni kehtestamiseks vastava institutsiooni ellukutsumine), näeme pikemas ajaloolises tagasivaates siiski, et sedalaadi subjektiivselt eesmärgistatud ja läbi viidud institutsionaliseerimine osutub enamasti ikkagi vaid momendiks, suhteliselt juhuslikku laadi episoodiks õigusruumi institutsioonilise infrastruktuuri objektiivses arenguloos.

Sellepärast leppigem sellega, et õiguse institutsionaliseerimine on protsess, mille käigus põlvkondade õiguskogemuse maagimägedest sõelutakse välja ning talletatakse (õigus)kultuuri varasalves vähesed tõeliselt väärtuslikud terad. See on protsess, mille kõige olulisemaks nähtavaks tulemiks ongi õiguskultuur sellele iseloomulike ideede, põhimõtete, väärtuste ning traditsioonidega, õiguse mõtlemise kategooriatega, regulatsiooni instrumentaariumiga, lühidalt – kõige sellega, mida võib lugeda kultuuri õiguslikku tähendust omavateks elementideks.

Kindlasti kõige mastaapsemaks ja samas üheks olulisemaks õiguse institutsiooniliseks vormiks on ühiskonna organisatsiooniline korraldus, inimsuhete figuratsioonid nende struktuurses korra- ja seisustatuses. Tõepoolest, õiguse eelduseks on inimeste (sotsiaalne) suhestatus. Kui poleks neid suhteid, kui inimesed eksisteeriksid vaid mehhaanilises koosolemisel, bioloogiliselt määratletud isendite karjana, ei saaks kõnelda subjektsest enesemääratlemisest (sotsiaalsest identiteedist), samuti mitte *õige olemise* tunnetamisest. Mitte arusaamine õigest ja valest, vaid bioloogilised instinktid juhiks niisuguses olukorras indiviidide käitumist.

Sellepärast olemegi pidanud vajalikuks rõhutada küll silmanähtavat, kuid sageli väheoluliseks peetavat asjaolu ja nimelt: õigus sünnib, toimib ning kestab inimsuhetes, ühiseluliste koosluste sidusstruktuurides, kultuuriruumi terviklikkust kandvates tähendustes ja sümbolites; õigus on olemas seal ja niivõrd, kus ja kuivõrd ta on lõimunud sotsiaalsete suhete figuratsioonidesse, kultuuri elavasse kangasse.

Antud kontekstis, kuid vaadatuna teisest rakursist väärib esile tõstmist õiguse fundamentaalne ülesanne – kaitsta iseenda olemise tingimusi, sotsiaalset kooslust, ühiskonda. Küll metafoorselt, kuid siiski asja olemust avavalt võime sellepärast öelda, et institutsionaliseerimise protsessis, institutsionaliseeritud püsivormide kujul ehitab õigus kaitserajatisi teda toitvale allikale – ühiskonnale.

Õiguse efektiivsuse probleemist. Ühenduses õiguse kehtestamisega tõuseb efektiivsuse probleem, seda eriti juhul, kui tegemist on õigusega juriidilise seadusandluse kehtastuses. Võib ju küllalt sageli kuulda nurisemist, et seadused ei ole piisvalt arusaadavad; et kohtu õigusemõistmine jätab soovida, et jne., jne. Teisalt pole seadusandlusega vahetult seotud poliitikud ja institutsioonid ka ise tihtipeale kindlad selles, kas nende tegevus ühiskonnaelu õiguslikul reguleerimisel on ikka nõutaval määral tulemuslik, efektiivne. Nende mure on ilmselt põhjustatud teadmisest, et õigus riigi poliitilise juhtkonna käituses on esmajoones võmuinstrument, mistõttu ka inimeste ja institutsioonide tegevuse regulaatorina hinnatakse teda valdavalt poliitilise juhtimise ülesannete kontekstis. Järelikult küsimus õiguse efektiivsusest teiseneb siin üsna ühemõtteliselt valitsemise efektiivsuse probleemiks.

Vaatamata laialdasele ja mitmekülgsel huvile pole ometi leitud sobivat lähenemisnurka õiguse efektiivsuse hindamiseks. Puuduvad nii selleks vajalikud kriteeriumid kui ka hindamise meetodika. Niiöelda iseenese tarkusest, puht praktilise kogemuse najal üritatakse õiguse efektiivsust hinnata üksikute seadusesätete või õigusaktide toimimise/mittetoimimise rakursis. Paraku jõutakse siingi õige ruttu ummikseisu. Pole ju mingeid selgelt äratuntavaid, ühemõttelisi märke, mis lubaksid öelda, kas vaadeldav seadusesäte (õigusnorm) või õigusakt toimib või mitte, kõnelemata juba sellest, kui laialdaselt (massiliselt) ta toimib. Mida öelda näiteks karistusseadustiku toimimise kohta? Missuguste näitajate alusel tohiks öelda, et see toimib saja protsendiliselt? Või ei toimi üldse? Kas kuriteoasjade suur arv on räägib karistusseadustiku toimimisest või, vastupidi, mittetoimimisest?

Siinkohal võibki öelda, et probleem kehtestatud (seadus)õiguse efektiivsusest on kaasaegses ühiskonnas eriti aktuaalne nimelt puutuvalt karistusõigusesse. Kuritegevus kasvab jõudsalt, tungib üha intensiivsemalt aladele, ühiskonnaelu sfääridesse, kus seda varem praktiliselt ei tuntud. Organiseeritud professionaalne kuritegevus, mis veel hiljuti püüdis varjuda nn allilma hämarusse, toimetab nüüd kriminaalse ettevõtlusena üsna avalikult, et mitte öelda lausa käsikäes legaalse ettevõtlusega. Distsipliin ja kord laguneb avalikus ruumis üldisemalt (alkoholi ja narkootikumide massiline levik ning sellega seotud kuritegevuse kasv), kuid eriti liikluses, kus ohvrite arvu põhjal otsustades näib olevat puhkenud lausa sõda.

Mis lahti on? Miks karistusseadustik enam (või piisaval määral) ei toimi? Kas sellepärast, et karistused on liiga leebed, nagu arvavad mõned tipp-poliitikud? Või lonkab seaduste täitmise/järelevalve alane (politsei)töö?

Selgeid vastuseid neile küsimustele ei ole. Küll aga on hulganisti tähelepanekuid, kogemusepõhiseid, sageli vastuolulisi arvamused, sekka ka üksi-

kuid spetsialistide-ekspertide seisukohavõtte. Nende üldine suunitlus kaldub siiski osundama vajadusele lahendada sotsiaalseid, see tähendab – ühiskonnaelu sotsiaal-majanduslikest oludest esile kutsutud probleeme, - sotsiaalpoliitika tasandil ja vahenditega, mitte karistusliku politseitöö meetmetega.

Küll mitte nii dramaatiliselt kui kriminaalseadusandluses, kerkivad samalaadilised küsimused ka seoses tsiviilseadustikega. Teatavas mõttes on siin küsimus õiguse toimimisest ja efektiivsusest ehk aktuaalsemgi. Olgu või sellepärast, et vastava seadusandluse maht, õigusaktide ja üksiknormide kogumassiiv on kordi suurem kriminaalseadusandluse normimassiivist. Mida rohkem norme, mida keerulisema struktuuriga normisüsteem, seda raskem hinnata nii iga eraldi võetud normi kui ka normisüsteemi tervikuna nende efektiivsuse aspektist.

Seadusandja ise näib olevat veendunud, et efektiivsuse probleem õigusloome antud valdkonnas on lahendatav seadusandluse kõikehõlmavuse abil. Vähemalt tohib nii arvata, kui pidada silmas poliitikute-seadusandjate asjakohaseid väljaütlemisi. Räägitakse ju vajadusest õiguslikult reguleerida ühiskonnaelu kõik valdkonnad, inimeste sotsiaalse eneseavaldamise kõik vähegi olulised vormid ja ilmingud. Seda nähtavasti usus, et nimelt nii jõutakse õiguslikus regulatsioonis soovitud efektiivse täiuslikkuseni.

Tegelikult aga viib see tee ummikusse. Üleregulatsioon, üle teatava piiri kasvanud normide mass ise muutub destrukttiivseks, korda lammutavaks teguriks. Inimesed kes, piltlikult öeldes, on asetatud seaduste džunglisse, loobuvad üldse otsimast sealte vajalikke õiguslikke lahendeid.

Kuna õiguse efektiivsuse hindamine konkreetsete normide ja normisüsteemide tasandil on problemaatiline, pakutakse alternatiivina välja hindamist õiguskorra seisundi põhjal. Seda, tõsi küll, mitte vahetult, vaid läbi õigusasutuste, neist ennekõike kohtu tegevuse kaudu, samuti elanikkonna õigusliku tegevuse näitajate vahendusel [Lähemalt vt. **Kalman Kuljtšar** /Kalman Kulcsar/. Osnovõ sotsiologij prava. Moskva, Progress, 1981, lk. 235-247].

Kuid siingi kerkivad esile, nõuavad vastust mitmed küsitavused, lahendust mitmed probleemid. Näiteks probleem, kuidas eristada, „puhastada“ uurimiseks välja ühiselulise olemise keerukast, eri valdkondade vastastikku läbipõimunud struktuurist õiguskord kui niisugune. Tõepoolest, kui räägitakse majanduskorrast, õiguskorrast, poliitilisest korrast jne., mida siis tegelikult silmas peetakse? Kas mitut erinevat nähtust või ühe ja sama nähtuse eri aspekte? Sõltuvalt vastusest sellele küsimusele tuleb üles ehitada ka (õiguse efektiivsuse) uurimise meetodika.

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

Lõpetuseks ongi kohane rõhutada, et õigus pole *nähtus iseeneses*, inimese sotsiaalse olemise kontekstis teistest nähtustest ja protsessidest selgelt eristuv, iseenese aluselt määratletav ja uuritav fenomen. Reaalselt on õigus kultuuri üks aspektidest, inimese sotsiaalse enesmääramise ja olemise vorm või tingimus, mida sõltuvalt vaatenurgast saab väga erinevalt käsitleda ja uurida. Järelikult selleks, et üldse küsida õiguse efektiivsuse järele, on kõigepealt vaja võimalikult täpselt määratleda probleemi vaatenurk.

Vähe sellest, vaatenurga konkretiseerimine aitab küll piiritleda õiguse efektiivsuse uurimise probleemvaldkonda, kuid ei võta uurijalt kohustust uurida õigust selle tegelikes seostes inimese sotsiaalse olemise teiste külgede ja nähtustega. Ei ole võimalik jõuda arusaamisele olemise vormist või tingimusest, jättes kõrvale olemise sisulised aspektid. Järelikult õiguse efektiivsuse probleemi võti on sotsiaalse olemise, sotsiaalse süsteemi ehituse ja toimimise asjaoludes.

Kuivõrd viimased on tihedalt ja väga otseselt seotud inimese subjektse enesemääramise ja enesekehtestamisega olgu indiviidi, grupi, kogukonna või muul subjektse identiteedi tasandil, on õiguse efektiivsus muuhulgas ka, või koguni esmajoones, inimese subjektse olemise probleem. Mehhaanilises inimhulgas, kus pole *veel* kujunenud või mingil põhjusel on *juba* lagunenud subjektse identiteedi põhine suhete ja seostes struktuurne korrastatus (nn sotsiaalne kapital), pole olemas õigust sotsiaalse nähtusena, järelikult pole mõtet küsida ka õiguse efektiivsuse järele. Parimal juhul on vaid juriidilise seaduskorra vormi teostatud, riigi vägivaldmonopoli toel kehtestatud kontroll massi üle. Võibolla siit leiame lõngaotsa, mis juhatab kätte vastuse küsimusele, miks õigus mõnikord ei toimi?

10. Õiguslik sotsialiseerumine

Sotsialiseerumist käsitatakse inimese *ühiskonnastumise* protsessina, kusjuures selle põhisisu nähakse peamiselt õppimises ja õpetamises. Ühtlasi leitakse, et tegemist pole mitte ainult lapsi, kasvavat põlvkonda puudutava fenomeniga. Kõrvuti lapsealiste sihipärase õpetamisega kõneldakse ka täiskasvanu(te) sotsialiseerumisest. Seega ollakse seisukohal, et tegemist on elukestva protsessiga, kus inimene ühelt poolt omandab ühiskonnas aktsepteeritud elulaadi ja tavad, teiselt poolt arendab välja oma identiteedi antud ühiskonna liikmena [vt. **Beth B. Hess, Elizabeth W. Markson, Peter J. Stein**. Sotsioloogia. Külim, 2000, lk. 69; samuti **Ivar Aimre**. Sotsioloogia. Sisekaitseakadeemia, 2005, lk. 126 jj].

Sotsialiseerumise üldkontseptsiooni mõjutusel on antud teema jõudnud ka õiguslike nähtuste ja probleemide käsitlusse. Õpetuses kuritegevusest - kriminoloogias - hakati sotsialiseerumisest kui olulisest probleemist rääkima juba 20. sajandi keskpaiku ühenduses kriminaalsuse isikuliste tegurite uurimisega. Hiljem laienes vastav problemaatika põhiliselt õigussotsioloogia raames teistelegi õigusvaldkondadele.

Seoses indiviidi kriminaalse aktiivsuse uurimisega, selgitamaks isiku kaotust õigusvastasele käitumisele, tõusis kriminoloogias tähelepanu keskmesse seaduserikkujate *õigusteadvus*. Pandi alus kontseptsioonile, mis käsitleb õiguserikkumiste ja kuritegude toimepanemise kui mitte peamise, siis igaljuhul olulise põhjusena indiviidi defektset õigusteadvust. Siit omakorda tõukus idee õigusteadvuse sihipärase uurimise, kujundamise ja korrigeerimise vajadusest; sai kontseptuaalse põhistuse õiguskasvatuse, *õigusliku sotsialiseerimise* teoreetiliste probleemide uurimine eesmärgiga rakendada tulemusi kasvatustöö praktikas [Sellest lähemalt vt. Noorte õigusliku sotsialiseerumise uurimine üleminekul riigisotsialismist vabaturumajandusse. Materjale kordusuuringust. Koostajad: Lembit Auväärt, Hans Dsiss, Silvia Kaugia, Paul Kenkmann, Eduard Raska. Tartu, 1999, lk.11-20; samuti **Eduard Raska**. Noorte õiguskasvatuse kriminoloogilisi aspekte. – Looming, 1974, nr. 12, lk. 2086-2094].

Õigusliku sotsialiseerumisena vaadeldakse enamasti isiksuse neid arenguliine, millistes kujuneb individuaalne õigusteadvus, sealhulgas inimese arusaamine oma asendist sotsiaal-õiguslike suhete struktuuris, selle asendiga seonduvatest (ühiselulistest) rollidest, subjektselt normatiivsetest õigustest ning kohustustest. Samas leitakse, et nii sotsialiseerivate tegurite kui ka protsessi väljundite (tulemite) seisukohalt on õigusliku sotsialiseerumise näol tegemist ühega inimese ühiskonnastumise eri aspektidest, millele vaid tinglikult saab omistada iseseisva tähenduse [V.N. Kudrjajtsev, V.P. Kazimirtšuk. Sovremennaja sotsiologija prava. Moskva, Jurist, 1995, lk. 105 jj].

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

Rõhutatult indiviidi keskne lähenemine probleemiasetusele ja -käsitlemisele, mis sageli iseloomustab sotsialiseerumise kontseptuaalsete üldprobleemide, eriti aga õigusliku sotsialiseerumise spetsiifiliste aspektide uurimist, seab inimese ühiskonnastumise kontseptsiooni kui niisugune teoreetiliselt nõrgale alusele. Juba lähteseisukohtade formuleerimise tasandil, veelgi enam aga sotsialiseerumise etappide (isiku ealiste arengufaaside) ja sotsialiseerivate tegurite (agentide) käsitlemisel järjekindlalt esile tulev vastandus *ühiskonnastuva* indiviidi ja *sotsialiseeriva* ühiskonna suhetes moonutab sotsialiseerumisprotsessi olemust, loob sellest petlikult ühekiilse kuvandi.

Niisuguse käsitluse kontekstis asetatakse individid ühiskonnas, piltlikult öeldes, kontvõõra rolli, kus arvestatav iseotsustamise ja –tegemise õigus praktiliselt puudub. Indiviidilt oodatakse (nõutakse) ühiskonnas kehtivate käitumisnormide selgeksõppimist, suutlikkust orienteeruda sotsiaalse struktuuri suhetevõrgustikus ja, mis kõige tähtsam, kuuletumist. Lühidalt, saada selliseks ja olla niisugune, nagu on teised, nagu ühiskonnas valitsevad tõekspidamised, kombad ning reeglid seda ette kirjutavad. Võimalusi arendada välja oma individuaalsus, eristuda suhetes teistega subjektselt omanäolisena ja vastavalt sellele ka käituda, avaneb antud lähenemise kontekstis väga piiratud.

Vahetult õigusliku sotsialiseerumise probleemi käsitlustes avalduvad sedalaadi vaated kalduvuses seada protsessis juhtkohale *õigusteadmisi* levitav/õpetav valgustustegevus. Leitakse, et indiviidi õiguslik sotsialiseerumine seisnebki peamiselt teadmiste omandamises ühiskonnas kehtivast õiguskorrast ning seda sätestavast juriidilisest normisüsteemist. Kooskõlas niisuguse arusaamisega loetakse õiguslikult sotsialiseerunuks individid, kes tunneb kehtivat seadusandlust, austab kehtivat korda ja siit tulenevalt käitub ka ise õiguspäraselt. Omal moel kinnitavad öeldut õiguskasvatuse, sealhulgas õigusõppearendamist nõudvad üleskutsed, mis harilikult muutuvad eriti tungivaks siis, kui õiguskord käest ära kipub minema.

Kõrvuti üsna laialt levinud käsitusega sotsialiseerumist kui teadmiste, kogemuste ja oskuste akumuliseerimisest, leiab vastavast erialakirjandusest ka sellest erinevat lähenemist probleemile. Näiteks sotsiaalpsühholoogia interaktsionistliku koolkonna maineka esindaja Tamotsu Shibutani arvates viljakam on vaadelda sotsialiseerumist keskkonda lülitumise, adapteerumise rakursis. Niisuguses lähenemises on sotsialiseerumine käsitatav katkematu *kommunikatsiooniprotsessina*, mille käigus uustulnuk /gruppi, organiseeritud sotsiaalsesse kooslusse lülituv indiviid/ *kujundab võimekust osaleda* grupis, kultuurikoosluses, ühiskonnas. Selleks omandab ta valikuliselt, so *subjektsel alusel*, mitte mehhaaniliselt, antud kultuurikoosluses tunnustatud käitumismudeleid.

Lülitumise käigus indiviid pidevalt korrigeerib oma vaateid ning käitumist, kuni lõpuks saavutab piisava võimekuse näha ette koosluse teiste liikmete reaktsioone, samuti oskuse nendega kohanduda. [lähemalt vt. T. Šibutani. Sotsialnaja psihhologija. Moskva, Progress, 1969, lk. 384jj; /Tamotsu Shibutani. Society and Personality. An Interactionist Approach to Social Psychology. Prentice-Hall, INC. Englewood Clifff, N.J.]

Nagu näeme, pakub Shibutani märksa paindlikuma ja samas indiviidi ning ühiskonna suhete dialektika seisukohalt adekvaatsema käsitluse sotsialiseerumise/ühiskonnastumise protsessist. Tema kontseptsioonis sotsialiseerumine ei ole toimetajate valdavalt ühesuunaline liikumine ühiskonnalt indiviidile, vaid pigem mõlemapoolne toimimine, protsess, milles indiviid *kohandub* ühiskonna tingimustele ja samas lähtuvalt iseenda subjektse olemise vajadustest otsib võimalusi nende tingimuste *kohandamiseks*, muutmiseks.

Rääkida indiviidi ühiskonnastumisest on õige ja põhjendatud niivõrd, kui peetakse silmas tema *kaasamist* sotsiaalse ühiselu suhetefiguratsioonidesse; kuid sama põhjendatud on kõnelda ühiskonna *inimesestumisest*, inimeste ühiskondliku kooselu vormide ja tingimuste permanentsest muutumisest sõltuvalt arengutest inimese subjektse enesemääratlemise ja eneseteostamise sisus ning vormides. Nimetatud kahe mõjuliini käsitlemine võrdväärsetena, tegelikult ühe ja sama protsessi võrdselt tähtsate aspektidena, on mitte ainult võimalik, vaid lausa vajalik. Vastasel korral oleks raske seletada ühiskonna dünamismi olgu siis kvalitatiivses plaanis, üldiste arengusuundumuste mõttes, või nõ liikumapanevate jõudude mõttes, sotsiaalseid arenguid esile kutsuvate ja surveavate tegurite vaatevinklist.

Rõhutagem siinkohal, et tegelik, elav ühiskond ongi inimene tema sotsiaalse olemise, subjektse enesemääratlemise kõiksuses, paratamatuses ja lõputus muutumises. Väljununa bioloogilise määratletuse üsna rangelt piiritletud ruumist, avanes inimesele võimalus hakata põhimõtteliselt uuel, sotsiaalselt, aluselt väsimatu demiurgina looma olemise materiaalseid ja vaimseid struktuure, konstrueerima iseenda kui uue liigi sotsiaal-ruumilist *mina*. Lõpmatult areneva inimese sotsiaalse olemise vormina ei saa ühiskond kunagi valmis, ei tardu mingisse lõplikku seisundisse, surumaks järgnevaid põlvkondi olemise etteantult muutumatusse raami.

Nii võimegi öelda, et sotsialiseerub, ühiskonnastub mitte indiviid kui *objektne ühik*, ka mitte ühiskond indiviidi suhtes välise, eraldi seisva *suprasubjektse* nähtusena, vaid nimelt end sotsiaalsetes suhetes, kommunikatsioonivõrgustikes, *olemise ühiskondlikus vormis* määratlev inimene. Sellepärast on igati seaduspärane, et pidevalt muutuvast individuaalses elutegevuses, olemise

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

tingimuste ja nende isikuliselt subjektse mõtestamise dünaamikas sünnivad ikka ja jälle uues sotsiaalses kvaliteedis isiksused nende elutegevuse uuetes ruumilis-organisatsioonilistes vormides ning arenguliinides.

Sotsialiseerumisprotsessi üldisest hoovusest ei saa kuidagi kõrvale jääda, mingil teisel alusel või moel kulgeda õiguslik sotsialiseerumine. Mõistmaks õigusliku sotsialiseerumise tähendust ja sisu, tuleb seda samuti vaadelda inimese subjektse enesemääramise ja eneseteostamise kontekstis, pidades seejuures konkretiseeriva momendina silmas õiguse spetsiifikat sotsiaalse regulatsiooni välja elemendina.

Eespool, määratledes õigust ratsionaalse formaliseeritud regulatsiooni vormina, tõime selle põhilise eristava tunnuseks esile regulatsiooni *toimemehhanismi* iseärasuse. Juhtisime tähelepanu asjaolule, et õigus inimeste sotsiaalse käitumise regulaatorina kujuneb ja toimib mitte vahetult läbi isikuliste tegurite, nagu see on iseloomulik teistele regulatsioonivormidele, vaid peamiselt sotsiaalse *olemise struktuurilis-organisatsiooniliste* tingimuste kaudu. Sellepärast puutuvalt õiguslikku olemisse ja viimase subjektssesse konstrueerimisse on esiplaanil, kesksel kohal mitte *indiviidi käitumise* (õigus)normatiivsed regulatsioonid nende formaalses süsteemsuses, vaid sotsiaalsete suhte teatavas korrastatuses realiseerunud *õigusruum*.

Teisisõnu, inimese ratsionaalne kaalutlus, *õige* olemise normatiivsete vormide kujundamine, nende fikseerimine olgu suulises või märgilis/kirjalikus mälus, subjektne enesemääramine ja eneseteostamine õigusruumis seonduvad ennekõike ja peamiselt olemise (elukeskonna) organisatsiooniliste tingimustega ning alles nende kaudu isikuliste käitumisvalikutega, sealhulgas viimaseid ühel või teisel viisil suunavate/tingivate normatiivsete tõekspidamiste ning ettekirjutustega.

Siit tulenevalt saame õiguslikku sotsialiseerumist iseloomustada kommunikatiivse protsessina, milles inimene valdavalt ratsionaalse kaalutluse põhiselt kohandub sotsiaalse ruumi struktuurilis-organisatsiooniliste tingimustega, loob ise (konstrueerib subjektisel alusel) nendega kooskõlalise (adekvaatse) suhetevõrgustiku, lülitumaks subjektina ühiselu tegevustesse ja määratlemaks oma (subjektseid) õigusi ning kohustusi nimetatud suhetes ja tegevustes.

Seega sisulises plaanis on õiguslik sotsialiseerumine vaadeldav subjektse kujunemise ning kehtestamisena olemise normatiivsuse ratsionaalselt tunnetatud tasandil. Selles protsessis kujuneb subjektse identiteedita olemisest identiteedi põhine olemine; kujuneb sotsiaalse teovõimega, oma õigusi ja kohustusi mõistev ning järgiv normiteadlik isikus; formeerub subjektse alu-

selt õigusruumi suhetevõrgustik ühiskonna funktsionaalse organisatsiooniliskonstruktuurilise allstruktuurina.

Tingituna asjaolust, et subjektne enesemääratlemine teatavas (õigus)ruumilises süsteemis on harilikult mitmetasandiline (vastavalt esmase, teise ja identiteedi astmele), ei pruugi sellega seoses kujunevad suhted, tähendused ja väärtus-normatiivsed ootused/hoiakud olla selgelt ja lõplikult piiritletavad. Näiteks see, mis ühest rakursist vaadatuna on *mina*, võib teises vaatenurgas osutada *meie*'ks. Teisalt seoses mitmetasandilise identiteediga tõusetuvad probleemid nii õigusruumilise subjektsuse ulatuvusest kui ka prioriteetidest, näiteks teljel *individuaalne – kollektiivne*.

Teataval määral on neid probleeme püütud esile tuua ja käsitleda indiviidi subjektse enesemääratlemise ja sotsialiseerumise eri aspektide (aluste) põhiselt. Harilikult eristatakse kahte alust, millistest lähtuvalt individ ühiskonnastub. Need on, esiteks *staatatus*, subjektne positsioon (asend) sotsiaalse koosluse suhetevõrgustikus ja, teiseks *funktsioon(id)*, ülesanded ja rollid, mida ühiskonnastunud individ täidab. Sotsialiseerumise nimetatud alused võivad, kui ei pruugi olla omavahel seotud, mõnikord isegi vastastikku tingitud. Samuti on võimalik, et nii staatuse kui ka funktsiooni aspektist on individ mitmeselt määratletav. Tal võib olla üheaegselt mitu erinevat staatust ja palju funktsioone ning rolle.

Õigusliku sotsialiseerumise staatuselise aspekt. Määratlused *staatatus*, *positsioon*, *asend* sotsiaalset kooslust iseloomustavate mõistetena seonduvad ennekõike viimase organistasioonilise ülesehituse ja struktuuriga. Nad osundavad sellele, et sotsiaalne kooslus, olgu tegemist väikese grupiga, perekonnaga, (töö)kollektiiviga, ühiskonna kui rahvuslik-kultuurilise tervikuga, pole lihtsalt teatavate (osa)ühikute amorfne mass, vaid kujutab endast organiseeritud, struktureeritud, korrastatud terviksüsteemi. Iga ühik paikneb selles süsteemis talle eriomasel kohal – staatuses või positsioonis, - mistõttu uustulnuk saab koosluse tegelikuks liikmeks mitte pelgalt oma füüsilise olemasolu kaudu, vaid üksnes niivõrd, kui ta suudab hõivata (saavutada) selles koosluse kui terviksüsteemi eksisteerimise ja toimimise seisukohalt vajaliku positsiooni, omandab koosluses aktsepteeritava, tunnustatud staatuse.

Sotsiaalseid kooslusi kui *süsteeme* on uuritud ajaloolise aja mõõtmes suhteliselt lühikest aega, mistõttu antud valdkonnas ennatlik on rääkida silmapaistvatest saavutustest. Alles 19. sajandi keskpaiku seoses sotsioloogia tekkimise ning intensiivse arenguga hakati tõsisemalt uurima ka (inimese) ühiskondliku olemise organisatsioonilisi aspekte.

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

Tingituna suhteliselt hilisest alustamisest võrreldes näiteks loodusteadustega, pole ühiskonna empiirilise uurimisega tänaseks jõutud oluliselt kaugemale selle *komponendilise* struktuuri kirjeldamisest. Küll on viimastel kümnenditel tehtud märkimisväärseid edusamme teoreetilises sotsioloogias. On loodud kontseptuaalsed alused ühiskonna kui spetsiifilise *sotsiaalse süsteemi* olemuse ning toimimise uurimiseks. Paraku põhjusel, et empiiriline sotsioloogia on ühiskonna teoreetilise analüüsi arengutemperost maha jäänud, saab vastavaid kontseptuaalseid aluseid hinnata peamiselt hüpoteetilises plaanis, mitte empiiriliselt kontrollitud ja tõestatud teooriatena.

Sotsiaalses praktikas on ajalooliselt kujunenud valdavalt võimuhete põhiselt organiseeritud ja korrastatud hierarhilise konfiguratsiooniga kooslused. Riigivõimu ja -valitsemise (domineerimise) suhete hierarhia on ühiskonnaelu tegelikkuses realiseeritud vertikaalselt kihistunud konstruktsioonina, mille tipus paikneb valitsev eliit, keskosas ühiskonna nn keskkihid ja allosas vastavalt põhjakiht enam või vähem asotsiaalsete indiviidide kogumina.

Nagu kaasaegne ühiskonnateooria kinnitada lubab, pole ühiskonna säärane organisatsiooniline vorm sotsiaalsele olemisele loomuomane; see ei ole tekkinud inimeste vaba subjektse enesemääratlemise protsessis, vaid kujutab endast jõupositsioonilt konstrueeritud moodustist. Selles mõttes ühiskonna hierarhilist struktuuri pole õige käsitada eriomaselt *sotsiaalse* nähtusena, nagu seda sageli esitletakse ja kirjeldatakse empiirilises sotsioloogias. Pigem tohiks öelda, et tegemist on loomariigis tuntud organisatsioonilise vormi kunstliku ülekandmisega (projektsiooniga) sotsiaalsesse keskkonda.

Tõepoolest, domineeriva võimueliidiga tipnev, kooskõlalisel võimu- ja valitsemisuhete hierarhiaga kihistunud ühiskond meenutab vägagi näiteks primaatide karja, kus juhtpositsiooni hoiab jõuliselt võimukas isend, keskosas toimetab karja nn produktiivosa, äärealadel või põhjas aga redutavad tõrjutud marginaalsed tegelased. Rõhutagem antud seoses siiski sõna “meenutab”, kriipsutamaks alla tõsisasja, et paralleel primaatide karja ja inimühiskonna võimupõhise hierarhia vahel ongi illustreeriv, mitte sisuline.

Primaatide karja organisatsioon on ja peabki olema rajatud bioloogilisele alusele, optimeeritud lähtuvalt karja bioloogilise taastootmise ja jätkusuutlikkuse võimekusest. Inimkooslus sotsiaalsel alusel kujunenud liigina peab jätkusuutlikkuse tagamiseks leidma, arendama välja mooduse eriomaselt sotsiaalse olemise optimeerimiseks. Siin ei saa mehhaaniliselt kopeerida bioloogilise süsteemi struktuure ja toimimismehhanisme, vaid tuleb end teostada subjektisel alusel isetekkeliselt kujunevate struktuuride süsteemses organisatsioonis.

Sotsiaalse olemise elementaarsel tasandil, näiteks väikestes mitteformaalsetes gruppides, perekonnas, teistes piiratud ulatuvusega suhtluskooslustes näemegi isetekkelisi ja samas eriomaselt sotsiaalseid organisatsioonilisi struktuure. Paraku ei ole need kaugeltki mitte hierarhilise konfiguratsiooniga, valitsemis- ja alluvussuhetele rajatud struktuurid, vaid koostöö- ja partnerlussuhete põhised *sfäärilise põhikontuuriga* süsteemid.

Niisugusel alusel, läbi osalejate subjektse enesemääratlemise kujunenud/ kujundatud suhete organisatsioonilises struktuuris on igal osalejal süsteemi kui terviku kontekstis määratletud staatus, mis läbi antud staatusega seonduvate funktsioonide ja rollide on sidustatud teiste osalejate vastava staatusega. Ükski staatus eraldi võetuna ei ole tähendust omav, ammugi mitte ülimuslikult elitaarne või, vastupidi, alaväärtuslikult marginaalne.

Teatavasti on kombeks rääkida perekonnast kui ühiskonna algrakukestest. Sellesse kujundisse on kätketud oluline tähelepanek ka seoses ühiskonna staatuselise organisatsiooniga. Pidades perekonda ühiskonna algrakukeseks, omamoodi miniühiskonnaks või ühiskonna toimivaks (elavaks) mudeliks, peetakse ilmselt silmas ka seda, et perekonnale iseloomulik staatuline organisatsioon ongi *olemuslikult sotsiaalne*, mitte näiteks bioloogiline. Teisisõnu leitakse, et perekond tema selgelt sotsiaalse sisuga staatustele, rollijaotustele, koostööle ja solidaarsusele rajatud kooslusena kujutab endast ühiskonnaelu organisatsioonilist mudelit, mille eeskujul võiks ehitada üles suuremaid ühiselulisi (sotsiaalseid) kooslusi kuni ühiskonnatervikuni välja.

Ometi tegelikkuses pole seda juhtunud. Inimeste ühiselulise olemise organisatsioonilised struktuurid on läbi ajaloo kujunenud mitte perekondliku solidaarsuse ja koostöö eeskujul; valdavalt on neid *kujundatud* toore jõu positsioonilt, olgu siis tegemist sõjalise, majandusliku või poliitilise võimu (üleoleku) maksmapanemisega. Väärrib märkimist, et mingi elitaarse rühmituse jõuline enesekehtestamine ühiskonda valitsevas ülimuslik/elitaarses positsioonis on reeglina kutsunud esile vajaduse seda aktsiooni põhjendada ja õigustust. Nii on sajandeid otsitud põhjendusi riigile, loodud eri kontseptuaalsetelt aluselt teooriaid, õigustamaks riigi vägivaldsust.

Selles tegevuses on leidnud endale märkimisväärselt laia rakenduse juristid, kes sageli üsna sarnaselt usuteenritega aitavad rüütada võimu vägivaldla seaduslikkuse õilistavasse toogasse. “Õigussüsteem ja justiitsvaldkond, - kirjutab Foucault – on domineerimissuhete ja erivormiliste allutamistehnikate pidevateks kandjateks. Õigust ei tule minu arvates vaadelda mitte legitiimsuse kehtestamise vaatenurgast, vaid nende allutamisprotseduuride taustal, mida ta rakendab“ [Michel Foucault, osund. teos, lk.298]. Küllap sellepärast juris-

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

tide vennaskond võimu allutamistehnikatele juriidilise vormi sepistajatena, võimuvägivalla brutaalsust maskeeriva õigusliku katteloori meistritena ongi pälvunud valitsejate heatahtlikkuse. Mõnikord isegi sel määral, et on tohtinud iseennastki arvata valitseva eliidi hulka.

Sotsioloogia üks rajajaid Emile Durkheim nägi ühiskonna süsteemse teraviklikkuse ja struktuurse korrastatuse allikat, sisemist tõukejõudu ühiskondlikus tööjaotuses. Ta leidis, et sotsiaalse koosluse elujõud ja jätkusuutlikkus tuleneb ühelt poolt ülesannete (funktsioonide) jaotamisest, teiselt poolt aga koostöö ladususest eri funktsioonides rakendunud inimrühmade vahel. Põl-luharimine, karjaksavatus, käsitöö, kauplemine jne said tema arvates muutuda tõeliselt efektiivseks, sotsiaalse koosluse üha kasvavaid nõudeid rahuldavaks nimelt tänu ühiskondliku tööjaotuse „leiutamisele“. Kuna funktsionaalne spetsialiseerumine seadis inimkoosluse eri rühmad vastastikusesse sõltuvusse, siis suhete harmooniline tasakaal, erinevate asendite ja funktsioonide võrdne tunnustamine pidigi Durkheimi arvates kujunema parimaks jätkusuutliku edasikestmise mooduseks igapähe eraldi ning kõigile ühiselt [Lähemalt vt. **Durkheim, E.** Metod sotsiologij. Sotsiologija. Jejo predmet, metod, prednaznatšenije. Kanon, 1995, lk. 6 jj].

Durkheimi ühiskonnamudel, teoreetiline käsitlus ühiskonna organisatsioonilisest struktuurist ja selle kujunemise tõukejõududest ei sarnane põrmugi elitaarse kõrgkihi võimuhierarhia põhiselt kujundatud kihilisele struktuurile. Pigem meenutab see tõesti perekonda, kus iga liige saab end tunda seda kindlamalt, mida tasakaalustatum ja tugevam koostöövaim peres valitseb. Perekond kui süsteem, kõrgema astme identiteediga subjekt, sünnib ja toimib läbi pere liikmete individuaalsuse; samas pere liikme individuaalne subjektsus on määratletud seda selgemalt ja jõulisemalt, mida selgepiirilisem ja tugevam on perekonna organisatsioonilise struktuuri suhetevõrgustik.

Vaadete lahknevus ühiskonna organisatsioonilise struktuuri käsitlemisel ei saa jätta mõjustamata vaateid õiguse rollile ühiskonnaelu korrastamisel ja siit edasi käsitlusi õigusliku sotsialiseerumise olemusest.

Nagu öeldud, ühiskonna hierarhilise mudeli kontekstis nähakse peamise sotsiaalset ühiselu organiseeriva ja korrastava tegurina valitsusvõimu. Siit ka vastav lähenemine õigusele kui võimu instrumendile. Leitakse, et rahu ja kord ühiskonnas kehtestatakse valitsusvõimu tahte ning tegevusega vastavalt vormistatud instrumentariumis – juriidiliste seadustikes – sätestatud õiguskorrana.

Kuna ühiskond kihistub sõltuvalt indiviidide asendist võimusuhte hierarhias, võib arvata, et neile, kes võimutipule lähemal, tundub ka kehtiv õiguskord

olevat omasem ning õiglasem. Ja vastupidi, mida madalamal positsioonil võimuhete hierarhias ollakse, seda enam õiguskorda võõristatakse, seda vähem õiglaseks peetakse. Siit ka vajadus spetsiifilise, õigusteadmistele ja karistushirmule orienteeritud õigusliku sotsialiseerimise järele. Õiguskord tuleb sellele allutatud ühiskonna kihtidele olgu või teadmiste tasandil selgeks teha, veenda kahtlejaid kehtestatud seaduste järgimise vajalikkuses, toetada õpetussõnu ja veenmist karistusähvardusega, sundimaks inimesi allumisele.

Ja tõesti, kui vähegi jälgida institutsioone ja asutusi, mis on seatud valvama õiguskorra järele, hoolitsema seadustest kinnipidamise eest, ei saa mitte märgata nende usku õiguspropaganda vajalikusse. Ikka ja jälle kutsutakse üles intensiivistama õiguskasvatust, levitama eriti alaealiste ja noorte hulgas õigusteavet, häälestama neid positiivsele suhtumisele kehtivate seaduste suhtes. Tõstmaks seadustes sätestatu autoriteeti elanikkonna silmis, nõutakse nii järelevalve ja kontrolli tugevdamist (täiendavaid ressursse selleks) kui ka karmimaid karistusi seaduserikkujatele. Säärase tegevuse, sedalaadi ülesannetes ja eesmärkides käsitatava õiguskasvatuse lähteideeks tundubki olevat kujutlus ühiskonnast kui arutust inimkarjast, keda õpetussõnade ja karistushirmuga kuulekusele manitseda saab.

Jaotatud funktsioonide põhise, subjektse enesemääratluse alusel kujuneva ja toimiva ühiskonnamudeli staatuseline struktuur on ülalvaadeldust ühelt poolt keerulisem, teisel poolt aga efektiivsem olgu või selles mõttes, et kannab endas ühiskonna iseregulatsiooniks vajalikke algeid. Siin eeldatakse, et vabas arengus struktureeruv ühiskond toimib iseregulatiivse süsteemina, mis on realiseeritud subjektide vaheliste loomulike seoste ja suhete organisatsioonilistes võrgustikes.

Niisugusele ühiskonnale iseloomulikud on horisontaalsuhted end ühiskonna liikmena (subjektselt) määratlenud indiviidide vahel. Subjektse enesemääratlusega vahetult seotud on ka ühiskonna staatuseline struktuur. Kuna subjektsuse põhiliseks (määravaks) aluseks on asend ühiskondlikus tööjaotuses, ei saa siin põhimõtteliselt olla kõrgemaid ja madalamaid, elitaarseid ja põlastusväärseid staatusi. Kõik staatused, asendid ühiskondlikus tööjaotuses on võrdväärsetl tähtsad ja tunnustatud juba ainuüksi sellepärast, et ühiskond vajab neid, tagamaks oma jätkusuutlikku eksisteerimist.

Asjaolu, et mõned ühiskonna toimimiseks vajalikest funktsioonidest on keerulisemad, suuremaid teadmisi nõudvad ning vastavalt ka kõrgemalt hüvitatavad, ei tõsta neid, samuti mitte nende funktsioonide täitjaid staatuseliselt kõrgemale, ei loo elitaarsust, ammugi mitte ei anna (valitsus)võimu suhetes teiste, lihtsamates funktsioonides rakendust leidnud ühiskonnaliikmetega. Kui

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

üldse vaadeldava mudeli kontekstis rääkida staatuste võrdlevast järjestamisest, saaks seda teha subjektse identiteedi tasandite (esmane, teisene jne) lõikes.

Õiguse formuleerimine ja kehtestamine säärases ühiskonnas toimub samuti subjektse enesemääratlemise põhiselt. Ühelt poolt defineerivad lähtuvalt subjektisuse vastavast tasandist või liigist tulenevaid õigusi ja kohustusi teatavate ühiseluliste koosluste liikmed, end subjektina määratlenud iniviidid. Teiselt poolt määratleb end subjektse olemise kõrgeima identiteedi tasemel ühiskond, olemise sotsiaalne ruum, pakkudes sellena oma liikmetele tähendussüsteemide, väärtus-normatiivsete hinnangute, teiste kultuurisümbolite vormis orientiire subjektiselt vabaks enestestamiseks.

Õeldu kontekstis õiguslik sotsialiseerumine, vaadatuna indiviidi, ühiskonna liikme positsioonilt, tähendab subjektse võimekuse kujunemist kohandamiseks kultuuriruumiga, kitsamalt – õigusruumiga. Ühiskonna seisukohalt aga võiks õigusliku sotsialiseerumisena käsitada süsteemi suutlikkust leida õiguslikult ratsionaalseid mooduseid adekvaatseks reageerimiseks ja kohandamiseks muutuvate tingimustega, sealhulgas eriti oma liikmete õiguspärase ootuste ja nõudmistega. Sellega ühiskond võimaldaks subjektse enestestamise vabadust kõigile oma liikmetele sõltumata nende asendist staatuselises struktuuris, kaitseks eri staatuses subjektide õigust olla võrdne erinevuses.

Õigusliku sotsialiseerumise funktsionaalne aspekt. Küsimus olemise mõttest või ülesandest on kahtlemata üks neist, mis ikka ja jälle üles kerkib, nii filosoofe kui ka lihtsa füüsilise tööga oma igapäevast leiba teenivaid inimesi vaevab. On ju tegemist selgelt eksistentsiaalse probleemiga, mis tõusetub iga inimese jaoks eraldi, kuid paraku ka mitmesuguste ühiseluliste koosluste, olemise kollektiivsete vormide tasandil.

Juba sajandeid arutletakse selle üle, mis on riigi ülesanne, milleks on riik kohustatud inimese suhtes ja milles seisnevad inimese kohustused riigi ees. Päril selgeks pole vaieldud küsimus inimese ja ühiskonna, ka mitte ühiskonna ja riigi seostest. Leidmaks vastust sedalaadi küsimustele, tuleb olgu või hüpoteetilises plaanis kujundada seisukoht probleemil, kas sotsiaalse olemise mõte (funktsioon) ammendub, leiab lõpliku sisu inimese individuaalses elutegevuses või tuleb seda otsida ühiskonnast, kollektiivses vormis toimiva sotsiaalsest süsteemist. Ehk teisisõnu, mis on inimese elu mõtte ja ülesande seisukohalt primaarne, kas iniviid oma individuaalses või ühiskond selle kollektiivses subjektisuses?

Nagu öeldud, vastused neile küsimustele sõltuvad suuresti sellest, missugune on arusaamine inimese ühiskondlikust olemisest laiemalt, seostest individuaalse ja kollektiivse vahel. Ühenduses õigusliku sotsialiseerumise staa-

tuselise aspekti käsitlemisega püüdsime näidata, kuidas sõltuvalt ühiskonna, inimese sotsiaalse olemise kollektiivse vormi käsitlusviisist, kujuneb ka vaade õigusliku sotsialiseerumise vastavale probleemistikule. Rakendades sama analüütilist võtet õigusliku sotsialiseerumise funktsionaalse aspekti käsitlemisele, jõuame analoogilisele järeldusele.

Tõepoolest, võimusuhte hierarhiale rajatud ühiseluline kooslus (riik või riigi sarnane institutsioon) teenib võimu, on allutatud võimu huvidele ning eesmärkidele juba selletõttu, et tema olemasolu läte ja garant on antud koosluse suveräänne subjekt, realiseerituna vastavas võimusuhte süsteemis. Kuna sedalaadi koosluses domineerivad (vertikaalsed) alluvus- ja allutamissuhted, väärtustatakse ning hüvitatakse siin peamiselt (võimu)kuulekust. Iseotsustamine, indiviidi vabadus määratleda olemise individuaalset eesmärki on rangelt reglementeeritud võimu teostava valitseva eliidi tahtega.

Sellepärast indiviidi õigusliku sotsialiseerumise funktsioon antud mudeli kontekstis seisneb talle võimaldatud staatuse ja rollide omaksvõtus, rollikäitumist sätestava juriidilise regulatsiooni selgeksõppimises või vähemalt verbaalses tunnustamises. Kollektiivse subjektsuse tasandil saab õigusliku sotsialiseerumisenä tinglikult käsitada võimukorra juriidilist enesekehtestamist ja realiseerimist vastavate eesmärkide formuleerimise ning regulatsioonide andmise/süsteematiseerimise vormis.

Inimese vaimne ja funktsionaalne allutamine välisele, end tema suhtes ülimuslikku positsiooni asetanud võimukorrale ei sobi kuidagi kokku vabaduse ideega, inimese *loomuliku õigusega* olla vabalt otsustav ja tegutsev subjekt teiste samal määral vabade subjektide hulgas.

„Iga täiskasvanud inimene, - kirjutab Judith N. Shklar - peaks saama ilma hirmu või eestkosteta langetada nii palju tagajärjekaid otsuseid oma elu nii paljude külgede kohta, kui sobib kokku kõigi täiskasvanud inimeste samasuguse vabadusega. ... See on poliitiline arusaam, sest vabadust alati pärssivat hirmu ja eestkostet tekitavad üldreeglina valitsusvõimud, nii formaalsed kui mitteformaalsed. Ja kuigi ühiskondlikul rõhumisel on palju allikaid, pole ühelgi neist seda hukutavat mõju, mis on moodsa riigi võimukandjatel, kelle käsutuses on füüsilise võimu ja veenmisjõu ainulaadsed ressursid“ [**Judith N. Shklar**. Hirmuliberalism. - Kaasaegne poliitiline filosoofia. Valik esseid. Koostanud ja toimetanud Jüri Lipping. EYS Veljesto kirjastus, 2002, lk. 308].

Lähenedes inimese subjektse vabaduse kui sotsiaalse olemise ühe alusprintsipi põhiselt õigusliku sotsialiseerumise funktsiooni probleemile, tõuseb samuti esiplanile indiviid. Kuid nüüd mitte enam tema subjektsuse usurpeeri-

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

nud võimule allutatud manipuleeritava objektina, vaid nimelt subjektse enesemääratlemise ja eneseteostamise protsessi peategelasena.

Tõepoolest, indiviidi arusaamine oma õigustest ja kohustustest suhetes teistega, tema *õigussubjektsus* kujuneb siis ja niivõrd, kui leiab aset tema subjektne lülitumine (kaasamine) sotsiaalsete suhete figuratsioonidesse, tema saamine ühiskonna liikmeks, kodanikuks avaliku võimu ainsa ja tegeliku subjektina.

Kuna indiviidi(de) vaba subjektse enesemääratlemise protsessis konstrueeritakse ühiskonda, sotsiaalse olemise ruumilisi vorme, nende hulgas ka õigusruumi, saab öelda, et kollektiivse olemise vaatevinklist õigusliku sotsialiseerumise põhifunktsioon ongi olemise ruumiliste vormide kohandamine ja uuendamine vastavalt subjektsetl läbitunnetatud *õige olemise* vajadustele. Seismaks vastu võõrandunud võimu omavolile, sealhulgas riigi juriidilisse vormi rüütatud vägivallale, peab indiviidide massist saama oma vabaduse põhiseid õigusi ja kohustusi mõistvate, realiseerivate ning kaitsvate *kodanike* ühiskond, peab subjektsetl alusel kujunema ning hakkama eriomaselt *kodanikuühiskonna* fenomenina toimima *tegelik* õiguskord.

„Meie ja ühiskonna kohus, - rõhutab Shklar - on hoolitseda selle eest, et meie elu, vabadusi, omandit ja kõike sellesse puutuvat kaitstaks. Sel otstarbel on meil kohustus rajada avalikke kaitseasutusi ning õigus nõuda, et need annaksid meile võimaluse esitada nõudeid igäihe ja kõigi vastu“.

Shklar peab vajalikuks hoiatada võimukandjate tegevusega seotud ohtude eest. Ta kirjutab: „Karta tuleb igasugust võimukandjate või nende asemike seadusevälist, salajast ja volitamata tegevust. Ning sellise tegevuse takistamiseks tuleb poliitilist võimu pidevalt jagada ja hajutada. Sellest seisukohast ei seisne vabatahtlike ühenduste tähtsus mitte rahulduses, mida nende liikmed võivad ühissetevõtmistest ammutada, vaid nende võimes kujuneda ühiskondlikku võimu ja mõjujõu olulisteks kandjateks, kes suudavad kontrollida või vähemalt mõjutada teiste, olgu vabatahtlike või valitsusorganisatsioonide otsuseid“ [**Judith N. Shklar**, osundatud töö, lk-d.313, 318].

End subjektsetl määratlenud inimeste kollektiivne olemine kodanikuühiskonna vormis on, järelikult, sotsiaalse ühiselu uus moodus. Õiguslike toimingu- ja institutsioonide kaudu peab siin saama teoks see, millest filosoofid ja ühiskonnateoreetikud sajandeid on rääkinud. Nimelt avaliku võimu ja sellest johtuva vabaduse *teha õigust* andmine tagasi selle tegelikule subjektile – ühiskonda kaasatud inimesele. Puutuvalt end seni avaliku võimu ülimusliku (suveräänse) subjektina positsioneerinud riigisse tähendab öeldu, et ka teda ootab ühiselu õigusliku sotsialiseerumise protsessis ees asetumine õigesse funktsioo-

ni. Tuleb loobuda ambitsioonist *valitseda* inimmasse ja hakata teenindama ning kaitsma kodanikuühiskonna õiguslikku toimimist.

Õigusteadvuse probleemist. Õigusteadvus tunnetusliku fenomenina on vaadeldav ennekõike ja peamiselt *indiviidi* vaimsuse kontekstis. Selles mõttes saab näiteks kõnelda õigusteadvuse asendist ja funktsioonist teadvuse struktuuris; õigusteadvuse sisulisest ja vormilisest määratlemisest; õigusteadvuse arenguastmest ning selle hindamise kriteeriumitest; õigusteadvuse kujunemise/kujundamise protsessist; õigusteadvuse mõjust indiviidi käitumisele ja sotsiaalsetele hoiakutele jne. Antud ühiskonnas, vaadeldavas kultuuriumis domineerivate ideoloogiate, maailmavaatelite ideede ja suundumuste kontekstis on muidugi võimalik rääkida ka *ühiskondlikust* õigusteadvusest, kuid seda pigem tingliku, üldistava abstraktsiooni tähenduses, mitte karakteristikuna, mis iseloomustab sotsiaalse koosluse spetsiifiliselt kollektiivset teadvust.

Nagu eespool selgitatud, on õigusteadvuse probleemistik vahetult seotud (õigusliku) sotsialiseerumise küsimustega. Vastavates teoreetilis-uurimuslikes käsitlustes ja ilmselt nende mõjul ka õiguskaitse praktikas hinnatakse õigusliku sotsialiseerumise tulemuslikkust läbi õigusteadvuse prisma. Asutakse seisukohal, et tulemusliku, kordaläinud õigusliku sotsialiseerumise põhiliseks näitajaks on arenenud õigusteadvus. Viimast omakorda arvatakse iseloomustavat inimese tegelik käitumine. Nii peetakse arenenud õigusteadvuse tunnuseks õiguskäitumist, seevastu sagedasi õiguserikkumisi, allumatust kehtivale õiguskorrale peetakse kindlaks märgiks õigusteadvuse defektsusest.

Kuna õigusteadvuse defektsust, nagu öeldud, peetakse signaaliks puudustest õiguslikus sotsialiseerumises on, järelikult, vaja võtta meetmeid nende kõrvaldamiseks. Vastavalt õigusteadvuse defektsuse iseloomule ja määrale kas täiendava õiguskasvatuse vormis või lausa õigusliku resotsialiseerimise tervikprotsessi kujul.

Kirjeldatule ligilähedaselt ongi viimastel kümnenditel käsitletud õigusteadvuse problemaatikat. On viidud läbi õigusteadvuse ja õiguskasvatuse uuringuid; loodud teoreetilisi kontseptsioone, iseloomustamaks õigusteadvuse (hüpoteetilist) struktuuri ja seda kujundavaid tegureid; on püütud vastavaid teoreetilisi kontseptsioone ning empiiriliste uuringute andmeid kasutada õiguskasvatuse (õigusliku sotsialiseerimise ja resotsialiseerimise) praktikas.

Kehtestatud õiguse positivistlik doktriin teatavasti eraldab normse olemise ratsionaalse mõtestamise ja defineerimise ehk lühidalt, õigusloome inimeste sotsiaalse ühiselu praktikast ning annab selle täielikult Seadusandja isikus toimiva avaliku võimu meelevald. Ühenduses sellega omistatakse õigusteadvu-

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

sele põhiliselt õigustegelikkust *peegeldav ja transformeeriv* funktsioon. Õigustegelikkuse vastavate juriidiliste seaduste, normisüsteemide, institutsioonide ja asutuste kujul loob avalik võim. Inimeste hooleks jääb vaid õppida orienteeruma loodud õigustegelikkuses; *siseneda* sellesse vastavate teadmiste omandamise, suhtumiste, hoiakute ning siit edasi õiguspärase käitumise mudelite kujundamise kaudu; transformeerida kehtestatud õigustegelikkus iseenda subjektiivse teadvuse kujunditesse.

Kooskõlas vaadeldava käsitlusega eristatakse õigusteadvuse struktuuris kolme põhielementi. Need on: (a) õiguslikud teadmised, (b) emotsioonid ja suhtumised puutuvalt õigustegelikkuse nähtustesse ning (c) valmisolek õiguspäraseks käitumiseks. Mõnevõrra laiendatud kujul esitatakse sedasama struktuurimudelit järgmiselt: õiguslikud teadmised – ettekujutused õigusest – suhtumine kehtivasse õigusesse – õigusele esitatavad nõudmised – suhtumine õiguslike ettekirjutuste täitmisel [Lähemalt vt. **Silvia Kaugia**. Õigusteadvus: olemus, kujunemine, toimimine. Artiklite kogumikus: Õigus ühiskonnas. Koostanud Silvia Kaugia. Tartu, 2006, lk.77 jj.; samuti tema Õigusteadvuse taseme tõstmine kriminaalpoliitika elemendina. Artiklite kogumikus: Vaateid õiguspoliitikale. Koostanud ja toimetanud Silvia Kaugia. Avatar Holding OÜ, 2008.lk. 111 jj.; **Lembit Auväärt, Hans Dsiss, Silvia Kaugia**. Noortegruppide õigusteadvuse iseloomustus. Kogumikus: Õigus. Psühholoogia. Sotsioloogia. Õppematerjale II. Koostanud Lembit Auväärt. Tartu, 2001. lk.215 jj].

Õigusteadvuse struktuuri mudel, milles seatakse esiplaanile õiguslikud teadmised, on teoreetilises plaanis tõlgendatav katsena omistada nimelt teadmistele, kehtiva õiguse tundmisele domineeriv roll inimese õiguspärase käitumise kindlustamisel. Seda ühelt poolt. Teiselt poolt aga võib seda asjaolu käsitleda õiguslike teadmiste rolli tähtsustamisena selles mõttes, et neis nähakse õigusteadvuse struktuuri teiste elementide (suhtumine õigusesse, valmisolek õiguspäraseks käitumiseks) põhilist kujundajat.

Ka õiguskorra kaitsmise praktikas, samuti õiguskasvatuses kaldutakse õiguslikes teadmistes nägema tegurit, millest põhiliselt oleneb inimese käitumine. Tihti peale samastataksegi õiguskasvatus, inimeste motiveerimine õiguskasvatusele kehtiva seadusandluse õpetamisega.

Paraku vastavad empiirilised uuringud seda seisukohta ei kinnita. Vähe-malt noorte puhul mitte. Seaduserikkumisi toimepannud noorte õiguslikud teadmised on enamasti märksa ulatuslikumad ja süsteemsemad, kui on seda õiguskasvatusele noorte vastavad teadmised. See fakt iseenesest ei ole üllatav. Tõepoolest, pidades silmas kehtiva õiguskorra ettekirjutustest hälbivate noorte elukogemust, nende kokkupuuteid ja kommunikatsiooni ühelt poolt hälviku-

test eakaaslastega, tihtipeale ka kriminaalse kogemusega seltskonna täiskasvanud esindajatega, teiselt poolt aga politsei, teiste õiguskaitse teenistuste töötajatega, oleks lausa kummaline, kui nad ei teaks midagi seadustest, sealhulgas vahetult nende elu ning käitumist puudutavatest õigusnormidest. Küll aga ärataks tähelepanu see, kui igati õiguskuulekad noored orienteeruksid suuremate raskusteta näiteks karistusseadustikus.

Asajaolu, et õiguslikud teadmised seadusesätete tundmise mõttes ei hoia inimest tagasi õiguserikkumise toimepanemisest, ei kujunda indiviidi teadvuses positiivset suhtumist kehtivasse õiguskorda, ei motiveeri teda õiguskuulekusele, kutsub mõtlema selle üle, kas nende näol ikka on tegemist õigusteadvuse nõ juhtelemendiga. Enamgi veel, sunnib kriitiliselt läbi vaatama ja ümber hindama õigusteadvuse vastava käsitluse kontseptuaalseid aluseid.

Selle teglikult silmaga nähtava tõsiasja tunnistamine, et valdav enamus inimestest käitub igas mõttes normaalselt, ei pane toime õiguserikkumisi ja kuritegusid hoopiski mitte tingituna nende suurtest õiguslastest teadmistest, vaid mingitel muudel kaalutlustel, muude olgu emotsionaalsete või intellektuaalsete tegurite survele, ei tähenda veel, koos selle tõdemusega tuleks üldse loobuda õigusteadmiste käsitamisest õigusteadvuse struktuuri elemendina. Vastupidi, niivõrd kui inimteadvus hõlmab, sisaldab endas väga laia spektrit tunnetuslike elemente alates nn alateadvuse sügavusse peidetud intuiitivset-irratsionaalset laadi elementidega ja lõpetades tegelikkuse ratsionaalse tunnetusega, on teadmistel ka õigusteadvuse struktuuris kindel koht. Küsimus on vaid selles, *mis* teadmistel või, teisisõnu, teadmistel *millest*?

Vastamine sellele põhimõttelise tähtsusega küsimusele nõuab eraldi käsitlemist. Esialgu piirdugem vaid sellega, et osundame vastava kontseptuaalse käsitluse lähtekohale. Kõige üldisemalt on selleks vaade ühiskonnale kui semiootilisel alusel kujunevale ning toimivale *isetekkelisele* kommunikatiivsele süsteemile. Säärase süsteemi kõik struktuurid ja eluavaldused, sealhulgas korda ja dünaamilist tasakaalu hoidvad protsessid, tõukuvad süsteemi sisestest teguritest ja on selles mõttes iseregulatiivsed. Samal alusel kujuneb ja toimib ka ühiskonna õigusruum ennekõike selle vaimse infrastruktuuri tasandil, kuid olulisel määral ka institutsioonilises vormis.

Siit edasi on juba lihtne mõista, et (indiviidi) õigusteadvuse struktuuri kõik elemendid, sealhulgas teadmine õigusest, peavad ühel või teisel viisil seonduma ühiskonna *isetekkelise* õigusruumiga. Nad peavad, kõigepealt, suunama (aitama kaasata) indiviidi ühiseluliste sotsiaalsete suhete figuratsioonidesse, kus *õigus*, arusaamine õigest olemisest võib sündida; edasi peavad nad juhatama indiviidi kultuuriruumi või, kitsamalt, õigusruumi nende sümbolite, märgi- ja

III SOTSIAALSE REGULATSIOONI ÕIGUSVORM

tähendussüsteemide juurde, millistes on talletatud antud kultuurile eriomased väärtusideaalid ja normsed standardid; lõpuks peavad nad aitama indiviidil mõista ja konkreetset olustikus (situatsioonis) ratsionaalselt rakendada ühiskonna kultuurimälu talletatud, et *teha õigust* oma tegelikus käitumisest.

Võttes lühidalt kokku õigusliku sotsialiseerumise ja selle isikulise tulemi - õigusteadvuse – käsitluse, rõhutaksime peamist. Nimelt seda, et antud protsessis tuleb kontsentreeritult ilmsiks õiguse sotsiaalne olemus. Toimivas, elavas õiguses ei ole midagi niisugust, mida poleks ühiskonnas, kultuuriruumis tervikuna; samas ühiskond teatavas mõttes elava organismina kujuneb ja toimib *õige* subjektse tunnetamise ja elluviimise alusel, elab ja areneb *õigusühiskonnana*.

11. Seadusriigist õigusühiskonda

Läbi aegade on filosoofid mõtisklenud riigi olemuse ja missiooni üle. Enamasti on nende mõtted kandunud ka riigi ülesannetele seoses inimeste ühiskondliku kooselu korraldamisega. On otsitud vastust küsimusele, mida õieti tähendab (riigi) valitsemine; mida tohib endale lubada ja milleks on kohustatud valitseja; kas üldse ja mis määral valitseja vastutab oma alamate heaolu ning turvalisuse eest. Küsimuste rida võib lõputult jätkata. Võib isegi öelda, et igal ajastul tõusetuvad omad, antud ajastule iseloomulike olude ja maailmavaateliste tõekspidamiste kohased küsimused.

“Õiglase valitsemisvormi otsinguid võib vaevalt kunagi lõpetatuks pidada, - kirjutab Ilmar Tammelo. – Iga ajalooline olukord esitab poliitilisele õiglusele erilisi nõudmisi ja vajab oludele ja nõuetele vastavaid riiklikke institutsioone. Tsiivilisatsiooni suurte pöördepunktide ajal, millest ühte me praegu läbi elame, tuleb kandvad poliitilised ideed uuesti kaalumisele võtta ja vajaduse korral uuetega asendada.”[Ilmar Tammelo. Õigluse filosoofiast. Kogumikus: Õigus ja hool. Koostajad: Raul Narits ja Marju Luts. Ilmamaa, 2001, lk.58].

Meie konkreetse teema vaatevinklist, puutuvalt riigi ülesannetesse inimeste ühiskondliku kooselu korraldamisel, saame kõnelda ajalooliselt üsna selgest arenguliinist. Näeme, kuidas läbi aja seoses ühiskonnaelu majanduslike ja sotsiaalsete tingimuste muutumisega on muutunud nii valitsusvõimu enesekehtestamise argumendid, suhted rahvaga, kui ka valitsemise vorm(id) ja ülesanded. Arenguliinis põhiliselt naturaalmajandusele rajatud, kinnismaise rahvastikuga feodalismist läbi rahvusriiklikult piiritletud/korraldatud kapitalistliku kaubatootmise tänasesse globaalselt avatud turumajandusega tarbimisühiskonda eristuvad igale ajastule iseloomulikud võimusuhted ja valitsemise korraldamise põhimõtted. Suure lihtsustamise hinnaga saame seda arengut kirjeldada, ühelt poolt, liikumisena riigikesksuselt ühiskonnakesksusele, teiselt poolt aga võimu, valitsemise ülesannete pideva laienemise ning ühtlasi sotsiaalsemaks muutumise protsessina.

Vägivallaga vägivalda vastu. Euroopa kultuuriruumis võime selle arenguliini filosoofilis-teoreetilise *mõtestamise* protsessi algusesse paigutada renessansiajastu omamoodi kurikuulsaks saanud, kuid oma poliitilis-filosoofilistelt vaadetelt vägagi tänapäevase poliitiku, diplomaadi ja kirjaniku Niccolo Machiavelli (1469-1527). Poliitikafilosoofina otsis ta ratsionaalseid argumente, õigustamaks valitseja (riigi) kui inimeste vahelise (ühiskondliku) rahu ning korra arhitekti piiramatu võimu.

Protsessi lõppu aga paigutuvad tänapäeva radikaalselt neoliberaalsed riigiteoreetikud ja poliitikud, kelle nägemuses riik on pigem ühiskonna arengut pidurdav jõud, mitte edasiviiv tegur, mistõttu tuleks ta ajaloo prügikasti saata. Või vähemalt kärpida riigi tegevusvaldkondi ja võimu määarani, mis ei ulatu takistama globaalse turumajanduse vabadust.

Omamoodi murdepunktiks riigifilosoofilises mõtlemises, põhimõtteliselt uue idee sissetoojaks sai Thomas Hobbes (1588-1679), filosoof ja riigiteoreetik, kes, nagu mäletame, põhjendas riigi olemasolu ja vajalikkust lähtuvalt *ühiskondliku lepingu* ideest, inimeste ja Valitseja vahelisest kokkuleppest. Vastavalt lepingule inimesed loovutavad osa oma loomulikest õigustest Valitsejale, viimane aga võtab *kohustuse* kaitsta inimesi, kindlustada neile avalik rahu ning turvalisus. Suutmaks täita seda kohustust, peab Valitseja Hobbes'i aravates olema piiramatu võimuga suverään. Tal peab olema sõjaline jõud ja õigus selle ülalpidamiseks oma alamaid maksustada. Enamgi veel, avastamaks ja surumaks eos maha alamate kõikvõimalikke salasepitsusi võimu vastu, peab Valitseja kontrollima inimeste meelsust, nende vaimuelu.

Ühiskondliku lepingu sedalaadi põhiseisukohad näivad kinnitavat, et nii oma filosoofilistelt kui ka riigiteoreetilistelt vaadetelt oli Hobbes puhas makjavellist, Niccoló Machiavelli mõttekaaslane. Teatavasti oma peateoses *Valitseja* (1513) leidis ka Machiavelli, et loomult paheliste inimeste massis avaliku korda luua ja hoida suudab vaid piiramatu isikuvõimuga Valitseja, kellele peavad olema lubatud kõik vahendid. Valitseja tahtevabadust vahendite valikul tema seatud eesmärkideni jõudmiseks, võimu ja avaliku korra kindlustamiseks ei tohi kitsendada ei moraalsetel ega muudel kaalutlustel.

Ometi ei rääkinud Machiavelli midagi valitseja lepingust rahvaga. Tõepoolest, milleks valitsejale leping nendega, keda ta piiramatu võimuga *juba* niigi valitseb? Kui üldse, siis tuleb kõigile teadmiseks raamatusse raiuda vaid poliitilised õigustused võimu vägivallale. Ja tõesti, riigi kujunemise ja toimimise verine tegelikkus ei luba isegi mitte tingimisi kõnelda võimukandja, Valitseja, lepingulistest kohustustest rahva ees.

Kõrgelt haritud, laialdaste huvide ja silmaringiga inimesena Machiavelli kahtlemata tundis riikluse ajalugu samuti, nagu ta oli hästi kursis oma kaasaegse Itaalia võimuvõitluse telgitagustega. Sellepärast oma raamatutes ei üritanudki ta tegelikkust varjata või ilustada. Vastupidi, ta õigustas võimu just sellisena, nagu see tegelikult oli, otsis võimu enamasti eemaletõukavalt rämpasele tegelikkusele ratsionaalseid poliitilisi argumente.

Seda enam äratab tähelepanu Hobbes oma vaevalt poolteist sajandit hiljem väljakäidud riigiteoreetiliste ideedega. Kas tohime arvata, et midu teravpilguline, avara mõtlemisega filosoof ei näinud või ei mõistnud riigivõimu tegelikkust? Küllap nägi ja mõistis. Elas ta ju aastakümneid kestnud laastavate ususõdade ajastul. Ilmselt see asjaolu ajendaski teda mõtlema rahust, inimeste õigusest elada turvalises ühiskonnas, võimalustest, mis avanevad ühiskonna ees õiglase, näoga ühiskonna poole pööratud, valdavalt ühiskonna huvides korraldatud valitsemise all. Küllap mõistis ta sedagi, et lakkamatu vägivalla ja sõja tegelikud õhutajad on nimelt võimukandjad, mitte nende tahte alla surutud rahvad. Järelikult sai Hobbs'i puhul küsimus olla vaid tõe väljaütlemise viisis, selles, kuidas leida sobiv vormel, manitsemaks võimukandjaid hoolivusele, rahva eluliste huvidega arvestamisele. Aeg oli karm. Ka kõige leebem kriitika Valitseja aadressil võis viia tapalavale.

Ühiskondlik leping kui rahva tunnustus Valitseja võimutäiusele ja ühtlasi kui alandlik palve rakendada osake piiramatust võimust inimeste murede leevendamisele, avaliku korra ja rahu hoidmisele, pakkus suurepärase väljapääsu delikaatselt olukorrast. Ühiskondliku lepingu põhine riigiteooria andis, ühelt poolt, Valitseja niigi piiramatule võimutäiusele justnagu rahva tahtest lähtuva legitiimsuse, teiselt poolt aga aetas võimu teostamise eesmärgid vähemalt osaliselt väljapoole Valitseja egoistlike huvide kitsukest ringi.

Nii löi Hobbes'i riigiteooria korrektse aluse valitsemisvõimu vägivallale, põhjendades seda ühiskonna huvidega, ja samas andis valitseja tegevusele selgelt sotsiaalse sisu ja eesmärgi. Kui Machiavelli käsitluses riigil on ainult üks formaalne eesmärk: *kaitsta iseenda olemasolu*, kindlustada võimu, siis Hobbes aetas sellele eesmärgi laia ühiskondlikku konteksti.

Erinevalt Machiavelli ajastust, mil Valitseja täielikult vastandus valitsetavale rahvale ja nagu isepäine karjane võis käituda oma karjaga just nii, nagu talle parasjagu meeldis või õige tundus olevat, elas Hobbes kiiresti laieneva kaubatootmise, oma esimesi võrseid ajava kapitalismi ajastus. Majanduslik võim hakkas üha selgemalt feodaalide kui absolutistliku kuningavõimu peamiste toetajate käest ära libisema ja linnadesse, kaubatootjate ning kaupmeeste kätte koonduma.

Kindlustamiseks tegevusvabadust ja arenguvõimalusi, pidi uus majanduslik eliit leidma endale koha ka võimustruktuuris. Küll ettevaatlikult, kuid siiski piisava selgusega osundaski Hobbes muutunud olukorrale ja siit johtuvale vajadusele siduda Valitseja teatavate kohustustega rahva ees.

Seda olulist momenti Hobbes'i riigiteoorias arendas edasi John Locke (1632-1704), filosoof ja poliitik, kes nii oma teoreetilistes töodes kui ka prak-

tilises poliitilises tegevuses põhjendas vajadust piirata monarhi absolutismi, et rakendada riik täielikult ühiskonna teenistusse. Tagamaks kodanikele kaitse võimu omavoli eest, andmaks neile majandusliku vabaduse ja julgeoleku, kutsus Locke üles allutama absolutistlik Valitseja rahvaesindajate parlamentaarsele kontrollile, kehtestama konstitutsioonilist monarhiat. Suuresti Locke'i ideede ja teoreetiliste seisukohtade põhjal sündis Inglismaal juba 17. sajandi lõpus moodne parlamentarism.

Vägivallariigist demokraatlikku seadusriiki. Võiks arvata, et parlamentaarne valitsemine on läbinisti ja täielikult pühendunud ühiskonna teenimisele, hoolitsemisele rahva heaolu ja turvalisuse eest. Enamgi veel, võiks arvata, et parlamentarism sisuliselt tähendabki igasuguse lõhe kadumist valitsuse (riigi) ja rahva vahelt, et siin on tegemist sõna otseses mõttes rahva *omavalitsusega*, demokraatiaga. Seda eriti tänapäeval, kus “demokraatiat ülistatakse ... poliitilistes peokõnedes, mis enamasti on lühisõnalised, või olgu siis, et räägitakse demokraatiast ideaalses tähenduses, mitte niivõrd demokraatiast tegelikkuses. ... Kui me vaatleme täpsemalt, mis demokraatias oli ja on, siis ei jää meil märkamata, kui kaugel ta on igas mõttes õiglasest ja mõistlikust valitsemisvormist [Ilmar Tammelo, osundatud töö, lk. 59].

Teatavasti demokraatlikus riigikorralduses rahvas ise on kuulutatud kõrgeima võimu kandjaks, suverääniks selle sõna kõige täielikumal mõttes. Tuginedes filosoof Kanti mõtteavaldustele, kirjutab selle kohta Habermas: “Kõik õiguslikud kohustused, mis tagavad kodanikuvabaduse riigi sees ja maailmakodaniku rahu riikidevahelistes suhetes, moodustavad kokku täiuslikult õiglase korra idee. Sundi ei saa siis enam rakendada ei isikliku isandavõimu ega vägivaldse enesekehtestamise kujul, vaid ainult nii, et “üksnes mõistus on jõud”. Õigusühed, mis ise on kasvanud ainsaks isandavõimuks, mida Kant kujutleb igaiühe vabadusena üldiste seaduste järgi kookõlas oleva vastastikuse sunni võimalikkusena, pärinevad praktilisest mõistusest.” [Jürgen Habermas. Avalikkuse struktuurimuutus. Uurimused ühest kodanikuühiskonna kategooriast. Eessõnaga 1990. aasta uusväljaandele. Tõlkinud Andres Luure. Kunst, 2001. lk.160-161.

Paraku seesama kõrgeim võim teostub siingi riigi kui ühiskonda valitseva ülimusliku võimu- ja valitsemismehhanismi kaudu. Sellepärast rahva suveräänne võimutäius ka kõige demokraatlikumates riikides on enamasti realiseeritud vaid *õiguses* (mõnikord ka kohustuses) *valida* oma esindajad riigi kui *tegeliku võimusubjekti*, kui suveräänse võimu tegeliku valdaja ning teostaja valitsemisorganitesse.

Riik aga, nagu muistegi, kaitseb kiivalt oma suveräänset iseolemist ja vabadust võimu teostamiseks. Õelduga seoses väärrib tähelepanu, et võimuhoobade juurde

pääsenud rahvaesindajad unustavad sageli õige ruttu oma *ühiskondliku* identiteedi, samuti valijate mandaadi ning muutuvad nn *riigiinimesteks*, ühiskonnast distantseerunud inimgrupiks, kes ise tavatsevad end nimetada poliitiliseks eliidiks, mõnikord ka riigimeesteks. Riigi seaduste vormis väljendatud tahtega ehk, teisisõnu, nendesamade riigimeeste äranägemisel seatakse paika reeglid ning protseduurid, mis lubavad võimuhoobade juurde vaid *õigeid inimesi* ja sätestavad võimu teostamiseks korra, mis eelistavalt seab esiplaanile *riigi*(inimeste) huvid ning alles seejärel, võimalust mööda, ühiskonna eesmärgid.

Sama kiiva tähelepanuga jälgib riik rahva organisatsioonilist omaalgatust, näiteks ametiühingulist liikumist, usuühinguid, kodanikeühiskonna muid ühendusi ja liikumisi. Riigile ei taha lubada sõltumatult tema tahtest, omaenda huvide ja eesmärkide alusel organiseeruvat ühiskonda. Niisuguses ühiskonnas näeb riik ohtu oma suveräänsele võimutäiusele olgu või sellepärast, et organiseeritusega kaasneb nii või teisiti isetegemise ja iseotsustamise tahe, mis omakorda võib viia ühiskonna tahte vastandamisele riigi tahte.

Sedalaadi pidev hool riigi iseolemise kindlustamiseks kõneleb sellest, et ka demokraatlik valitsemiskord pole suutnud või ei tahtnud likvideerida lõhet riigi ja ühiskonna vahel. Nagu läbi ajaloo riik on olnud sõna otseses mõttes *valitsev* süsteem, inimmassi, ühiskonda oma tahte allutav, inimeste elu ja surma üle otsustav võimurasin, nii on ta seda kaasaegse demokraatia ajastulgi.

“Riigi kui olemuslikult poliitilise ühtsuse juurde kuulub *jus belli*, st reaalne võimalus vajaduse korral omaenese otsuse põhjal vaenlane määratleda ja tema vastu võidelda. – kirjutab 20. sajandi Saksa riigiteoreetik Schmitt – “Riik kui määrav poliitiline ühtsus on enda kätte koondanud tohutu võimutäiuse: võimaluse pidada sõda ning sellega avalikult otsustada inimeste elu üle. Sest *jus belli* sellist korraldust sisaldabki; ta otsustab kahekordsele võimalikkusele: nõuda oma rahva liikmetelt valmidust surra ja valmidust tappa” [Carl Schmitt. Poliitilise mõiste. – Kaasaegne poliitiline filosoofia. Valik esseid. Koostanud ja toimetanud Jüri Lipping. EYS Veljesto Kirjastus, lk.57].

Demokraatia tegelikkus sünnitab ja õhutab rahva rahulolematust. Nii räägitakse üha häälekamalt võimu võõrandumisest, heidetakse valitsusele ette selle liialt isepäist tegutsemist, mis ei arvesta rahva tahte ning ootustega. Võimu võõrandumise, valitseva eliidi iseenda egoistlikesse eesmärkidesse ja ambitsioonidesse kapseldumise tunnusmärgiks on lokkav korruptsioon. See osundab muuhulgas võimalusele, et valitsemine on muundumas teatavale ringkonnale kasumlikuks äriprojektiks. Sedasama näivad kinnitavat pettused, sageli lausa vägivallaaktsioonid valimiste läbiviimisel, kindlustamaks kord võimuhoobade juurde pääsenutele võimul püsimise iga hinna eest.

Võõrandunud võimu defineerib ebamääraselt, rahvale arusaamatult riigi huvisid ja eesmärke, tegeleb enamasti saladuse looriga varjatult küsimustega, mis ühiskonnale vähe korda lähevad või ei ole ühiskonna huvides, muutudes seejuures aina küünilisemaks ja amoraalsemaks.

Tulenevalt tohututest muutustest ühiskonnaelu sotsiaalmajanduslikes tingimustes, ennekõike sõltuvalt tehnoloogilisest progressist ja globaalse vabaturuhete tekkimisest, on kaasaegse ühiskonna liige ühtpidi küll vabam, oma tegemistes riigivõimust sõltumatum, kui oli seda näiteks sunnismaine feodaalajastu talupoeg; ehk siis linnakodanik, käsitöeline, manufaktuuri- või vabrikutöeline kapitalismi koidikul. Teisalt aga ahistavad kaasaegse ühiskonna liikme vabadust niisugused, temast mittesõltuvad olemise tingimused ja probleemid, nagu seda on valdavalt palgatööga seotud elatusallikad, elukondliku olme iseärasused tulenevalt lugematust hulgast seda tagavatest tehnoloogilistest rajatistest ja võrkudest, muud tsivilisatsiooni hüved, mille äralangemisel inimese elu poleks enam sotsiaalselt täisväärtuslik.

Sellepärast veel üsna hiljuti peeti loomulikuks, lausa enesestmõistetavaks, et demokraatlik riik kui ennekõike ja peamiselt rahvavõimule rajatud sotsiaalselt eesmärgistatud nähtus, kui ühiskonna kollektiivse subjektsuse kehastus, hoolitseb oma kodanike eluliselt tähtsate ühishuvide eest. Oldi seisukohal, et riik peab kaitsma neid samal määral, nagu ta võimaldab igale kodanikule vaba enesteostamise tingimused piirides, mis ei ahista teiste samasugust vabadust.

Siinkohal rõhutagem, et kodanike eluliselt tähtsate ühishuvide sfäär tänapäeval on oluliselt laiem sajanditetaguse aja inimeste ühishuvide ringist. Kui kunagi tõesti sai leppida väga vähesega, mistõttu valitsejalt oodati peamiselt rahu ning avaliku korra tagamist, siis tänapäeva palgatööst ja tehnovõrkudest sõltuvusse seatud inimeste ühishuvid, nende sotsiaalse turvalisuse tagatised hõlmavad juba väga suurt osa ühiskonna jätkusuutliku arenemise põhitingimustest. Sealhulgas eriti neid, mis puudutavad energia- ja kommunikatsioonivõrgustikke, ühiskonnaelu kultuurilis-vaimset, hariduslikku taastootmist, rahvatervise ja meditsiiniabi korraldust, avaliku korra ning turvalisuse institutsioonilisi tagatisi, kuid kindlasti ka, või ehk isegi esmajoones elatusallikate institutsioonilist kaitset kui elutegevuse eeldust ja peamist tingimust.

Pole raske taibata, et ükskõik missuguse ühiskonnaelu nimetatud põhitingimustest äralangemine või kokkukuivamine, seab tõsisesse ohtu vähegi inimväärse elu võimaluse. Mõelgem näiteks suurlinnale, kus ühtäkki kaob elektrivarustus, jäävad tilgatumaks veekraanid, ei liigu ühistransport. Kui tund või paar saaks olukorda käsitada põnevalt ekstreemse seiklusena, siis edasikestmisel pöördub seiklus katastroofiks. Või mõelgem, mis hakkab juhtuma siis, kui

lakkaks toimimast haridussüsteem, kui variseks kokku meditsiiniabi võrgustik. Sellele, mis juhtub töökohtade kadumisel, ei taha keegi kuigi meelsasti mõelda. Enamasti tähendab see igapäevasest leivast ja kindlast peavarjust ilmajäämist.

Demokraatiast sotsiaalriiklikku õigusühiskonda. Et kõike seda ei juhtuks, et ka moodsas ühiskonnas võiks inimene tunda ennast kindlalt ning turvaliselt, oodatakse riigilt kindlaid ja usaldusväärseid tagatiseid. Nõutakse vajalike institutsioonide loomist ja pidevat arendamist. Hoolitsemist selle eest, et oleks kindlustatud inimeste eluliselt tähtsate ühishuvide ning vajaduste rahuldamine vähemalt niisugusel tasemel, mida eeldab inimväärikus. Samas peetakse enesestmõistetavaks riigi hoolt selle eest, et need vajadused leiaksid rahuldamist tööpooldest kogu ühiskonna, mitte vaid üksikute gruppide või kihtide ulatuses.

Praktikas said need riigiehituslikud põhimõtted heaoluriigi (või –ühiskonna) vormis suuresti tegelikkuseks paljudes Euroopa demokraatlikes riikides Teise maailmasõja järgsel perioodil. Kuid mitte täielikult ja mitte viisil, mis taganuks ühiskonna elujõulise jätkusuutlikkuse pikemaks ajaks. Riigi kontrolli all toimuv hüvede võrdsustav ümberjagamine hakkas heaoluühiskonda üha enam transformeerima *hoolekandeühiskonnaks*. Viimane aga kipub neelama ressursse ja teenuseid rohkem, kui ollakse suutelised neid looma. Seda eriti vananeva elanikkonnaga Euroopas. Sellepärast ongi sedalaadi heaoluriigid tänaseks raskustesse sattunud ja sunnitud otsima uusi lahendusi, uusi strateegiaid ühiskonnaelu korraldamiseks ning arendamiseks.

See on vajalik seda enam, et vabaturusuhete intensiivne globaliseerumine peamiselt suurte riikideüleste finants- ja ettevõtluskorporatsioonide eestvedamisel tõrjub riiki tema seniselt positsioonilt ja koos sellega kärbib võimalusi heaoluühiskonna saavutuste hoidmiseks endisel viisil. Riik on loovutamas kontrolli mitmete ühiskondliku heaolu kindlustamise seisukohalt tähtsate valdkondade üle globaalse haardega, igasuguseid rahvuslikke ja inimlikke huvisid eiravatele äriühendustele.

Sellega seoses kirjutab David C. Korten: “Korporatsioon on oma hoolikalt kujundatud imidži ja paljude kenade ja eetiliste töötajatega üksnes juriidiline dokument, mille kehaks on tema tegevusluba ja vereks raha. Oma sisult on ta tulnukas, millel on vaid üks eesmärk – toota raha enda toitmiseks ja paljundamiseks. Üksikisikud on asendatavad. Tal on vaid üks tõeline kiindumus: finantsturud, mis on isegi rohkem raha loomine, kui korporatsioon ise. ...

Inimühiskond on juba pikka aega seisnud küsimuse ees, kas võim tuleks anda rikastele või vaestele. Nüüd on meie ees erinev ja pahaendelisem küsimus, mis oma tagajärgrde õigesti tõlgendamisel peaks ühendama rikkad ja vaesed

ühise eesmärgi nimel. Kas võim kuulub inimestele sõltumata nende rahalisest olukorrast, või kunstlikule korporatiivsele organile? ... Kontrolli tagasi-
saamiseks oma tuleviku eest ja inimühiskonna olemasolu tasakaalustamiseks
planeedi nõudmistega tuleb meil tagasi saada korporatsioonidele loovutatud
võim”[**David Korten**. Maailm suurfirmade haardes. Inglise keelest tõlkinud
Merit Kiili. Tänapäev, 2000, lk. 80-81].

Riigi funktsionaalne taandumine ja kokkusulamine paistab liikuvat selle
poole, et lõpuks kaotab ta kaasaraäkimise õiguse kõigis tähtsamates ühiskon-
naelu korraldamise küsimustes. Tulemuseks on, et ühiskond, mis seni riigi
juhtimisel, riigi institutsioonilise ja funktsionaalse infrastruktuuri najal toimis
suhteliselt korrastatud, inimestele turvalist elu pakkuva tervikuna, kantakse
nüüd, piltlikult öeldes, rahailma ärilistes huvides laiali. Igast üksikust sotsiaalse
elu valdkonnast, igast seni riigile kuulunud funktsioonist on saamas omaette
ärivaldkond, kasumi teenimisele orienteeritud ettevõtluse ala.

Nagu kirjutab Ulrich Beck, moodsas postindustriaalses ühiskonnas “nih-
kub ühiskonna kujundamise võim poliitilisest süsteemist teaduslik-tehnilise ja
majandusliku moderniseerumise subpoliitilisse süsteemi. Leiab aset poliitika
ja mittepoliitika ohtlik kohavahetus. *Poliitiline muutub mittepoliitiliseks ja mit-
tepoliitiline poliitiliseks*. [...] “Majandusarengu” ja “teaduse vabaduse” toetami-
ne ning kindlustamine toob kaasa poliitika kujundamise eesõiguse libisemise
poliitilis-demokraatliku süsteemi käest majanduse ning teaduslik-tehnilise
“mittepoliitika” kätte, millega kaob demokraatlik legitiimsus. [...] See areng
on erakordselt tõsiste tagajärgedega ja problemaatiline: sotsiaaliigi projektis
suutis poliitika tehnilis-majandusliku süsteemi suhtes välja arendada *suhtelise
autonoomia*, et vajadusel turujõududesse poliitiliselt sekkuda. Seevastu nüüd
ähvardab poliitilist süsteemi oma demokraatlikku iseloomu säilitades *võimust
ilmajäämine*.

Poliitilised institutsioonid muutuvad administraatoriteks arengule, mida
nad ei ole planeerinud ega suuda suunata, kuid mille eest nad ometi peavad
kuidagi vastutama. Teisalt on teaduses ja äris tehtud otsused laetud mõjuvõim-
sa poliitilise sisuga, millel samas puudub ühiskonna heakskiit. Otsustel, mis
ühiskonda muudavad, pole kohta, kus nad saaksid end avaldada, nad muu-
tuvad tummaks ja anonüümseks. ... See, mida me *ei* näe ja *ei* taha, muudab
üha ilmsemalt ja ohtlikumalt maailma.”[**Ulrich Beck**. Riskiühiskond. Teel uue
modernsuse poole. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005, lk.240-241]

Kuna äriprojekte realiseeritakse, nagu öeldud, üha suuremal määral glo-
baalses ruumis, rahvusriikide, rahvuslike kultuurikoosluste üleselt, siis jäävad-
ki viimased oma erihuvide ja sotsiaalsete probleemidega jõuetu kõrvaletõrjuti

olukorda. Probleemid aina kuhjuvad ja teravnevad, võimalusi aga, sealhulgas eriti ressursse ning otsustusvabadust nende lahendamiseks pole.

Praktiliselt viib see turvatunde minetanud inimesed suhetes riigiga sügavasse usalduskriisi. Üha enam võtab maad arvamused, et riik on jätnud nad või jätmata iseenda hoolde või, mis veel halvem, asunud vedama sama vankrit kasumiahne ettevõtlusega.

Sotsiaalse olemise poliitiliselt tasakaalustatud ja juhitud mitmekesisuse asemele tulnud kitsalt kasumijahile orienteeritud ärikeskne turumajanduslik juhtimine näib ühiskonnas toimivat analoogiliselt sellele, kuidas toimib HI-viirus inimorganismis. Asi pole mitte ainult selles, et säärase asendusega lammutatakse ühiskonna elujõu ja jätkusuutlikkuse allikas, sotsiaalseks kapitaliks nimetatav ühiseluliste solidaarsussuhete võrgustik. Tuues sotsiaalse kapitali ohvriks väikese kildkonna ärihuvidetele, muudetakse ühiskond samuti nagu HIV-positiivse inimese organism vastuvõtlikuks ka kõikvõimalikele välistele riskiteguritele ja rünnetele, olgu siis tegemist looduslike, tehnogeensete või vahetult sotsiaalset laadi ohtudega.

Hinnangutes modernse aja poliitika refleksioonile rahva suhtumistes ühineb Ulrich Becki seisukohtadega eespool juba osundatud David C. Korten, kuid seda veelgi pessimistlikumas toonis. Ta kirjutab: "Louis Harrise arvamusküsitluste firma aastane usaldusindeks USA kaheteistkümneme juhtiva institutsiooni juhtide suhtes kukkus baastasandilt 100 aastal 1966 tasandile 39 aastal 1994. [...] Samas tõusis Louis Harrise "võõrandumisindeks", mis kirjeldab majanduslikku ebavõrdsust, põlastust võimukandjate suhtes ning mõjuvõimu puudumist, 29 protsendilt aastal 1969 kuni 65 protsendini aastaks 1993. Ketteringi fondi ettekanne andis edasi ameerika valijaskonna meeleolu: "Ameeriklased [...] kirjeldavad praegust poliitikat kui rahva suhtes hoolimatut süsteemi, mida juhivad professionaalsed poliitikud ja raha, mitte valijate hääled". Rahvusvahelised arvamusküsitlused teistest tööstusriikidest kinnitavad sarnaseid tulemusi" [David C. Korten, *osund.töö*, lk-d 35, 80-81.]

Vastavalt sellele, kuidas riik leiab üha vähem võimalusi või tahet pakkuda inimestele turvalist elukeskkonda, hakkavad inimesed riiki võõristama ja ignoreerima. Nad ei saa tunnustada, omaks pidada riiki, mis midagi vastu andmata aina nõuab ja seda teadmata kelle või mille huvides. Kõik see kokku ongi demokraatia kriis, riikluse kriis, mis süvenedes võib paisata ühiskonna hukatusliku kaose pöörisesse.

Vältimaks halvimat, on sellepärast hakatud otsima uut mõtestatust nii demokraatlikule valitsemiskorraldusele kui ka riigile laiemalt. Uuelt aluselt, tänaste reaaliate kontekstis püütakse defineerida riigi ja demokraatliku valitsemise ülesanded ühiskonnaelu korraldamisel. Otsitakse demokraatia uusi vorme, kindlustamaks riiklikult organiseeritud ühiskonnaelu turvalisust globaalse turumajanduse tingimustes. Nendes otsingutes põhitähelepanu näib koonduvat võimu detsentraliseerimise küsimusele, mis on vaadeldav ka lähenduse otsimisena riigi ja ühiskonna igipõlise vastasseisu ületamise probleemile.

Mainekas ameerika politoloog Harry Eckstein kirjutab: "Sama kaua kui inimesed on uurinud poliitikat, on nad püüdnud leida seoseid poliitilise elu ja selle ühiskondlike raamide vahel. Neis otsinguis on üks sotsiaalse elu aspekt üllatavalt hooletusse jäetud. See on ühiskondliku elu valdkond, milles kõige selgemalt ja vahetumalt avaldub poliitiline valitsuselaadne käitumine; ma mõlten siin võimustruktuure valitsusvälistes sotsiaalsetes suhetes nagu perekonnas, koolis, majandusorganisatsioonis ja neile sarnastes inimgruppides. ... See on igal juhul tõsine puudus, sest on arusaadav, et kui mingi ühiskonna elu külg võib otseselt mõjutada valitsust, siis on selleks need võimukogemused, mis inimestel on tekkinud teistes eluvaldkondades, eriti sellised, mis kujundavad isiksust ja millele nad tavaliselt pühendavad suurema osa oma elust" [Harry Eckstein. Stabiilse demokraatia teooria. Valgus, 1990, lk. 5-6].

Tähelepanek, et nimelt inimeste valitsusvälised võimukogemused mõjutavad kõige tuntavamalt (riigi) valitsemist, osundab muuseas küllalt ühemõtteliselt sellele, et võim tegelikult sünnibki inimeste ühiselulistest, *valitsusvälistes* suhetes. Mitte Valitseja hinges või riigi võimukoridoride salasoppides. Just ühiskond oma *inimlikelt* alustelt kujunevas terviklikkuses loob ka iseenda elutegevusele erioma-seid, reaalse sotsiaalsete probleemide suhtes adekvaatseid võimustruktuure.

Sellepärast tohib öelda, et ühiskond on võimu loomulik kasvulava ja kodu. Sama loomulikult võim kuulubki ühiskonnale, ühiskonnana organiseerunud rahvale, mitte silest eraldunud Valitsejale või riigile. See, et ühiskonna kujunemise mingil etapil võim vägivaldselt usurpeeriti ja riigi vormis ühiskonna kohale tõsteti, ei muuda asja. Küll aga nüüd, kus inimkond oma arengus on jõudnud globaalse maailmakorra kujunemise riskideohtrasse faasi, tuleb võim ühiskonda tagasi viia.

Vajadus selleks lähtub ennekõike ühiskonnaelu üha kiirenevast dünaamikast, mis sunnib lahendama probleeme valdavalt seal, ühiskonnaelu nendel tasanditel, kus nad parasjagu tekivad. Jäädes ootama (kõrgel ja kaugel asuva) riigi lahendusi, raisatakse kallist aega, mis tihtipeale tähendab lootusetut hiljaksjäämist. Lahendamata probleemid aga kuhjuvad ning tekitavad pingeid,

külvavad ühiskonda segadust. Teisalt tingib vajadust võimu ümberjagamiseks, ühiskonna vahetu osaluse suurendamiseks inimlikult tähtsate probleemide lahendamisel, riikideüleste korporatsioonide ärihuvide põhine võimuambitsioon. Ainult nende võimusesse antud maailmas poleks varsti enam inimesel tema sotsiaalsete huvide ning vajadustega kohta.

Võimu ühiskonnale tagasiandmine ei tähenda riigi likvideerimist või tema osatähtsuse vähendamist nii, nagu seda nõuavad neoliberaalid. Tegelik probleem on selles, kuidas kujundada riigi *iseolemine* ja sellest johtuv *ülimuslikult suveräänse võimu* ambitsioon ümber *ühiskonna enesevalitsemise* riiklikuks vormiks. Ehk, nagu ütleb selle kohta Anthony Giddens, kuidas demokratiseerida demokraatiat. Ta kirjutab: “*Asi pole selles, kas on vaja rohkem või vähem valitsust, vaid arusaamises, et valitsemine peab kohanema praeguse globaalse ajajärgu uute tingimustega, ja et võimu, sealhulgas ka riigi legitiimsust, tuleb pidevalt uuendada*” [Anthony Giddens. Kolmas tee. Sotsiaaldemokraatia uuestisünd. Mõõdukad, 1999, lk.72].

Käsitledes konkreetselt reforme, mida riik demokraatia demokratiseerimiseks peaks läbi viima, tõstab Giddens esile järgmised momendid: (a) *võimu detsentraliseerimine, selle ümberjaotamine nii allapoole kui ka ülespoole*. Selgituseks lisatakse, et võimu säärase detsentraliseerimisega ei kaasne rahvusriigi võimu vähenemine. Pigem on see rahvusriikluse uuenemise tingimus, mis lisab võimalusi reageerida mõjudele, mis muidu rahvusriigist mööda läheksid; (b) *avalikkuse osa suurendamine, vastava põhiseadusliku reformi läbiviimine*, vähendamaks võimalusi korrupsiooniks, külissidetagusteks kokkulepeteks, privileegide jagamiseks ja onupojapoliitikaks; (c) *administratiivse tõhususe suurendamine*; (d) *demokraatia uute, harilikust hääletamisprotsessist erinevate vormide juurutamine*. Selgituseks rõhutab Giddens, et kohaliku otsese demokraatia, elektrooniliste referendumite, kodanike vahekohtunike kogude ja muude võimaluste kaudu saab valitsus uuesti sisse seada otsesemaid kontakte kodanikega ja vastupidi; (e) *riskisituatsioonide lahendamise võime tõstmine*. Giddens rõhutab, et riigi legitiimsus sõltub tänapäeval rohkem kui kunagi varem tema võimest riskisituatsioone lahendada. See ei tähenda ainult julgeoleku eest hoolitsemist, ka mitte tegelemist ainult majanduslike riskidega, vaid vajadust reageerida ja suutlikkust leida lahendus kõigile kaasaegse teaduse ning tehnoloogia saavutustest lähtuvatele riskidele.

“Uus demokraatlik riik – ütleb Giddens, - on veel lõplikult väljatöötamata ideaal. Ma ei püüagi väita, et sellisele riigile lõpliku kuju andmiseks vajalikud detailid on teada. Pealegi toovad kõik reformid kaasa järjest uusi keerulisi küsimusi. Näiteks detsentraliseerimine ja võimu ümberjaotamine kõlab ahvat-

levalt – võim regioonidele, linnadele, kogukondadele tagasi anda! Kuid nagu kõigis demokratiseerimisprotsessides, on ka siin oma agad. Kui võimu ümberjaotamist ei tasakaalustata võimu “ülespoole” edasi andmisega, on tulemuseks killustumine. Selline võimu edasiandmine pole olemuslikult demokraatlik.”[Anthoni Giddens, osundatud töö, lk. 72-78.]

Siinkohal võiks küsida, kas mingit (demokraatliku) riigi *lõplikku* mudelit üldse on võimalik luua. Ehk tuleks jääda selle juurde, et riiklus osana inimese ühiskondlikust olemisest muutub koos olemise tingimuste muutumisega. Kindlasti aga tasub rõhutada seda, et sõltuvalt riigi suutlikkusest kohanduda muutuva keskkonna tingimustega, kujuneb tema võime *valitseda* neid asjaolusid ja jõudusid, mis mõjutavad inimeste ühiselu turvalisust. Niisuguseid asjaolusid ja jõudusid on palju. Samas ei kujuta nad endast mingit eriomaselt *ohtlike nähtuste* klassi, vaid seonduvad inimeste sotsiaalse elu kõigi külgedega. Sellepärast ei saa loota, nagu võiks tagada turvalise elukeskkonna vaid selleks eraldi loodud kaitseabinõudega, näiteks riigi jõustruktuuridega. Viimaste roll on pigem taastav, tagajärgi kõrvaldav, kui ohtude eest kaitsev või neid ärahoidev.

Ühiskonna jätkusuutlikkuse aspektist, kuid samas ka muutunud oludele vastava demokraatliku riigi ülesannete seisukohalt võtab turvalisuse probleemi sisu tänapäeva maailmas lühidalt kokku Franz Josef Radermacher. Ta kirjutab: “Tänapäeva üleilmastunud majanduses on kõige olulisem see, et turuosaliste tegutsemistingimused peavad sobima jätkusuutlikkusega. Areneval maailmal tuleb üleilmse ühiskondliku leppe (Global Contract) alusel kehtestada niisugune rahvusvaheliselt tunnustatud majanduskorraldus, kus turumajandus hakkaks rahuldama vajadusi, mis vastaks inimeste enamuse soovile ning samas arvestaks jätkusuutlikkusest tulenevaid kitsendusi. [...]

Praegu on võib-olla suurimaks jätkusuutliku arengu probleemiks see, et idabloki kokkuvarisemisest on tehtud valed järeldused. Oluline osa loodetud rahudividendidest laekus kiiresti pangaarvetele, mis olid selletagi küllaldaselt täidetud. Poliitiliselt koordineeritud arenguprotsesside asemel tekitati reguleerimata turgude kaudu küll kiire kasvutempo, kuid sellega kaasnes ühiskonna lõhenemise suurenemine ja keskkonna hävitamine. Aruka regulatsiooni ja sellega kaasneva turudünaamika asemel sai domineerivaks filosoofiaks deregulatsioon. Nende protsesside võitjatel ja praeguse maailmamajandusliku süsteemi keskmes olevatel tegijatel on briljantselt õnnestunud oma ebaõigete põhjenduste toel püstitada maailmas ulatuslik ideeline kaitsemüür.

Siin paistavad silma eelkõige mõningad kaasaegse turumajanduse valmistunud professorid, kes peavad seda oma ühiskondliku rolli ja vastutuse

osaks. Kõikvõimalike argumentide abil üritavad nad koguni tõestada, et ainuüksi majanduse vorm lahendab maailma suurimad vaesuseprobleemid, kuigi täiesti ilmselt see nii ei ole. [...] Vabaturu mõiste kasutamine on trikk, et luua ettekujutus, nagu koosneks turg peamiselt turuosaliste omavahelisest konkurentsist ja et igasugune ökoloogiline, sotsiaalne ja kultuuriline kitsendus on saatanlik ning tingimata sotsialistlik ja üleüldse väärtusi hävitav suundumus. [...] Seejuures on huvitav jälgida, et just nimelt need inimesed, kes jutlustavad seda ideoloogiat erilise tormakusega, panustavad alati eriti ühele tähelepanuväärsele asjale – nad tahavad omandi kaitseks karmi seadusandlust ning palju politseinikke, kohtunikke, tugevat sõjaväge, et seda tagada. [...]

Deregulatsiooni naiivsed ja eufoorilised pooldajad on terves maailmas juba palju kahju teinud, eelkõige jätkusuutliku arengu seisukohalt. Kui nad ise oma teooriaid usuvad ja parimate kavatsuste kohaselt tegutsevad, siis on see lihtsalt traagiline. Kui nad aga teavad, mida nad teevad, siis on see üldise heaolu seisukohalt tavaline kahjurlus.”[**Franz Josef Radermacher**. Tasakaal või häving. Ökosotsiaalne turumajandus kui üleilmse jätkusuutliku arengu võti. Eesti Ent-süklopeediakirjastus, 2005, lk-d.12-13; 17-21]

Võttes eelöeldu lühidalt kokku rõhutaksime, et läbi sajandite on riik enam-vähem nii toiminud, nagu seda Hobbes’i lepinguteooria ette kirjutab. Sellegipoolest eri ajastutel, muutuvate majanduslike ja sotsiaalsete tingimuste survel on ka riik pidanud oma tegevusmalle muutma. Asetleidnud muutuste üldine suundumus tundub olevat riigi *ühiskonnastumine*, ühiskonna suveräänse *valitseja* rollist ühiskonda teenindava institutsiooni funktsionidesse asumine. Selles mõttes on võimalik rääkida *sotsiaalriigi* kujunemisest.

Niisuguses arenguliinis muutuvad loomulikult ka riigi võimalused ja ülesanded inimeste sotsiaalse ühiselu korraldamisel. Karmikäelise hirmuvalitseja või politseilist turvateenust pakkuva valvuri asemel peab astuma ajaloo areenile ennast sotsiaalriigi vormis teaostav ning vastavalt organiseerunud *õigusühiskond*, mis juba olemuslikult kannab endas inimeste kujutlusi ning ootusi vabast, turvalisest ja õiglasest ühiselust.

Teatavasti ühiskond selle sõna poliitikavälises tähenduses on ennast sotsiaalselt määratlenud (inim)liigi loomuomane elukeskkond. Eksistentsiaalselt tähtsa sotsiaalse ruumina toimib ühiskond iga reaalaraja elava indiviidi, samuti kõigi teiste ühiselu subjektide jaoks *vabaduse* ja *turvalisuse* allikana ning garandina. Sellepärast tohib väita, et subjektse vabaduse ja turvalisuse määr, mis tunnetuslikult suhestub subjekti vastavate (subjektiivsete) kujutluste ning

ootustega, kujuneb objektiivselt ühiskonna kui sotsiaalse metasüsteemi omaduste gammas. Sõltuvalt ühiskonna kvaliteetidest on subjekt nii oma üldises eesmärgiseades kui ka konkreetsetes valikutes rohkem või vähem vaba, samuti nagu sõltub ühiskonna mitmesugustest omadustest, sealhulgas tema kui süsteemi seisundist, organisatsioonilisest ning kvalitatiivsest terviklikkusest, suutlikkusest kohaneda muutuvate keskkonnatingimustega jmt subjekti turvalisus, alates elementaarsest füüsilisest kaitstusest kuni majandusliku, sotsiaalse, vaimse kindlustunde tagamiseni.

Ühiskonda teatavates funktsioonides teenindavas sotsiaalriigis kui uut tüüpi *poliitilises* moodustises (süsteemis) näeme samuti sotsiaalse olemise mitmesuguste vormide ning institutsioonide sidustatud põimingut, milles igauks neist eraldi võetuna pole käsitatav mitte ühiskonnaelu iseseisva tähendusega komponendina, n-ö mosaiigikillukesena, vaid üksnes momendiseisundina sotsiaalse olemise ja suhtlemise lõputus protsessis. Eriomaselt *sotsiaalse* tähenduse omandab ühiskonnaelu iga eraldi võetud aspekt, protsess, institutsioon, nähtus vaid läbi nende seoste ja sõltuvuste põimingu, mis kirjeldavad tema kuuluvust sotsiaalsesse tervikusse. Siit ka arusaamine, et sotsiaalriigi põhifunktsioon on hoolitseda ühiskonnaterviku *tasakaalustatud toimimise* ning arengu eest ja nimelt sel viisil hoida ära ohtlike tagajärgedega arenguhäirete ning kriiside tekkimine.

Riigi suutlikkus kohaneda muutuvate oludega, et tagamaks ühiskonna jätkusuutlikkus, on eriti aktuaalne praegu, globaalse maailmakorra sünni protsessis. Traditsioonilised kujutlused riigist kui oma territooriumi, rahva ja majanduse suveräänses valitsejast on pudenenemas põrmuks. Ühiseluline kooslus näib laiali paiskuvat, globaalsesse maailmaühiskonda sulanduvat. Väga suur osa sellest, mis varem pakkus elamiseks pidepunkte ja kindlust, on kadunud.

Nüüd tuleb kiiresti asemele pakkuda midagi uut, midagi niisugust, mis taastaks inimeste kindlustunde iseenda suutlikkuse ning homse päeva suhtes. Üks võimalusi inimesi enesekindlusele julgustada on anda seni ühiskonna üleselt toimunud, inimesi kõrgelt ja kaugelt valitsenud võim ühiskonda tagasi. Võim, otsustuspädevus inimeste elutähtsate küsimuste üle, tuleb viia vahetult ühiskonna eneseregulatsiooni organisatsioonilistesse vormidesse, sealhulgas kodanikuühiskonna institutsioonidesse, kohaliku omavalitsuse organistesse jne.

Kui sääraseid vorme veel piisaval hulgal pole või kui nad on alles kujunemisjärgus ning selletõttu nõrgukesed, peab riik oma institutsioonidega, piltlikult öeldes, vahetult sisenema ühiskonda, ise *ühiskonnastuma* määral, mis jätab riiklike võimuinstrumentide kätte vaid selle hädavajaliku osa võimust,

mida on vaja ühiskonna huvide esindamiseks ning kaitsmiseks rahvusvahelises ruumis, globaalse vabaturumajandusega kaasnevate ohutegurite kontrollimiseks ja maandamiseks.

Selle kõige nimel peab riik muidugi uuesti defineerima iseenda olemuse ning ülesanded, uutelt filosoofilistelt alustelt määratlema oma asendi sotsiaalses ruumis. Kuidas täpselt kõike seda teha, on kahtlemata teema, mis nõuab põhjalikku uurimist. Esiialgu on enam-vähem selge vaid see, et riik peaks ütleva lahti pretensioonist suveräänina valitseda ühiskonda. Riigi sedalaadi suveräänsust nagunii ei tunnusta kaasaegne, suuresti riikideülevalt kujunev ning toimiv maailmaühiskond. Sellepärast, jäämaks globaliseerumise pöörises üldse püsima, peaks riik otsima mõistlikke lahendusi ühiskonda sulandumiseks.

Kuna riik pole eesmärk omaette, vaid üksnes instrument inimeste ühiskonnaelu korraldamiseks, neile turvaliste elutingimuste loomiseks ja hoidmiseks, siis lähtuvalt sellest peakski ta nii sõnas kui teos muutuma ühiskonna organisatsiooniliseks vormiks. Niisuguses rollis ja vastavates ülesannetes ei ole riigil suveräänsust võimutäiust selle sõna traditsioonilises tähenduses. Kui üldse rääkida suveräänsusest ja (võimu) suveräänist, siis tuleb pidada silmas ühiskonda kui inimliku olemise kõrgeimat subjekti. Võim sünnib ühiskonnas ja kuulub loomuomaselt ühiskonnale. Riik ühiskonna toimimise ühe instrumendina, ühiskonnaelu ühe ajaloolise vormina on vaid võimu *tarvitaja* määral, mis temale antud ülesannete täitmiseks vajalik on.

Ühiskonnaga kokkusulanud, inimeste ühiskonnaelu tegelike eesmärkide teenistusse rakendunud ja vastavalt ühiskonna võimustruktuuridesse sobitunud riik on sõna otseses ja tegelikus mõttes *sotsiaalriik*. Muutuda selleks, ja võimalikult ruttu, on eriti tähtis väikeriigi jaoks, väikese ühiskonna puhul, mis vastasel korral lausa märkamatu võib kaduda kosmopoliitse maailmaühiskonna ookeani.

Õiglase õiguse probleemist

Samuti nagu pole sajandeid kestnud vaidluses suudetud jõuda üksmeelele selles, mis on õigus, ei ole leitud üldtunnustatud selgitust ka *õigluse* olemusele, kõnelemata selle mõiste täpsest, kõigile vastvõetavast defineerimisest. Suutmatust avada õigluse sisu äratav tähelepanu seda enam, et inimesed ihalevad õiglust, tahavad, et neisse suhtutakse õiglaselt ja arvavad, et vähemalt üldjoontes ollakse ise õiglased. Ometi kui küsida konkreetselt, mis on see ihaldusväärne, pea kõigi poolt ning kõikjal taganõutav õiglus, jäädakse enamasti vastus võlgu või pakutakse aseainena rahvatarkusest pärit fraase, nagu näiteks “ela ise ja lase teis(t)el elada”, “kuidas sina külale, nii küla sinule”, “kuidas metsa hõikad, nii mets vastu kajab” vmt.

Õigluse probleemiga tegelevad suuremal või vähemal määral enamus inimest ja ühiskonda uurivatest teadustest, ehkki põhitegijateks siin on arusaadavatel põhjustel filosoofid, teoloogid ja õigusteadlased. Kui filosoofid ja teoloogid otsivad võtit õigluse olemusse (inimliku) olemise kõige üldisematest dimensioonidest, siis õigusteadlased tavaliselt asetavad probleemi konkreetsemale alusele ning püüavad leida sellele lahendust õiguse teoreetilise käsitluse või õiguspraktikas tõusetunud ülesannete kontekstis.

Peab tunnistama, et filosoofilis-teoreetilise mõttetöö viljad õigluse probleemi uurimisel pole oluliselt sisukamad või rikkalikumad rahvatarkuses väljendatud tähelepanekutest. “Kõike siis, mida te iganes tahate, et inimesed teile teeksid, nõnda tehke ka teie nendele” õpetas Jeesus (Matteus 7, 12); filosoofia klassikalises vormelis “igäuhele oma (suum cuique)” kalduvad nägema õigluse tuuma ka tänapäeva filosoofid.

Õigusteadlaste jõupingutused leida õiglase õiguse kriteeriumid lõpevad sageli tõdemusega, et neid polegi või on nad oma abstraktsuses sedavõrd ähmased ning praktiliseks kasutamiseks kõlbmatud, et muudavad õigluse idee kui niisuguse juristile väärtusetuks.

Sajandeid kestnud ja üha jätkuv diskussioon õigluse küsimuses signaalseerib vähemalt kahest asjaolust. Kõigepealt sellest, et tegemist on tõepoolest inimlikult tähtsa, et mitte öelda eksistentsiaalse probleemiga. Vastasel korral oleks ammu loobutud õigluse otsimisest samuti, nagu praktiliselt on heidetud kõrvale kunagi väga populaarne igiliikuri probleem. Teiseks lubab lõputu diskussioon kui mitte kinnitada, siis vähemalt oletada, et midagi on vajaka väitluse aluses. Ilmselt pole see piisavalt adekvaatne, õigluse olemusega koherentne, mistõttu ähmastub diskussiooni aine ja kasvavad võimalused vastas-

tikuseks möödarääkimiseks. Mõlemat nimetatud asjaolu peame tõsiselt silmas pidama ka antud juhul, kus tahame võimalust mööda vaadelda õigluse probleemi õiguse sisu ja vormi käsitlemise kontekstis.

Tulenevalt probleemi inimlikust tähtsusest võime asuda seisukohale, et juristid, õigusteadus laiemalt ei saa õigluse alast diskussiooni ignoreerida või sellest kui õigusesse mittepuutuvast vaikimisi mööda vaadata. Tegeldes ise sotsiaalse olemise seisukohalt tähtsate, inimeste vabadust, õigusi ja kohustusi otse või kaude puudutavate küsimustega, ei tohi õigusteadus hoiduda ka õigluse käsitlemisest isegi siis, kui see on mingis mõttes ebamugav või tundub praktilises mõttes olevat tulutu.

Puutuvalt õigluse probleemis hargnenud diskussiooni aluse adekvaatsusesse või koherentsusesse ilmselt polegi võimalik, vähemalt mitte probleemisse süüvimata, täpselt ja ühemõtteliselt öelda, mis võiks olla, mis peaks olema õigluse käsitlemise adekvaatne, vaadeldava fenomeni olemusega koherentne alus. Teatavasti on püütud õiglust analüüsida ning mõtetstada lähtuvalt väga erinevatelt alustelt, sealhulgas religioosete, eetiliste, formal-juriidiliste jmt vaimset laadi seisukohtade ning kategooriate kontekstis. Kuid leida võib ka käsitlusi, kus õigluse probleemi vaadeldakse inimeste materiaalse olemise rakursist, näiteks lähtuvalt majanduslikust, ökoloogilisest, etnilisest vmt alusest.

Õigluse erinevatelt tunnetuslikelt või kontseptuaalsetelt alustelt üles ehitatud käsitlused viivad ja peavadki viima sisult erinevate tulemusteni. Tingituna ainuüksi lähteseisukohtade erinevusest pole saadud tulemused sellepärast vahetult võrreldavad. Kui neid siiski kõrvutada ja võrrelda tahetakse, veelgi enam, kui tahetakse leida erinevate käsitluste nn ühisosa, jõutaksegi harilikult mõtteliste konstruktsioonideni, mis oma ebamäärases väheütlelvuses või siis ülimalis abstraktsuses ei saa õieti kedagi rahuldada.

Sellepärast on ilmselt mõistlik loobuda katsetest konstrueerida õigluse universaalset määratlust. Kuna tegemist on tõepoolest inimliku olemise mõttes kõikehõlmava, olemise praktiliselt kõiki struktuure läbiva fenomeniga, mis paraku nähtub, avaldab ennast olemise eri tasandite, vormide, aspektide jne lõikes erineval kujul, siis on ülimalt keeruline, kui mitte päris võimatu sõnastada õigluse sisuline ja vormiline rikkus ühe universaalse definitsiooni raames. Küll aga tasub näha vaeva selle nimel, et avada õigluse objektiivne alus ja tunnetuslik sisu ühiskonna, inimliku olemise kontekstis niivõrd, kui suudame seda olemist konkretiseerida, mingist üheselt piiritletud rakursist vaadelda.

Üks niisugustest vaatenurkadest on ühiskonna õiguslik-regulatiivne infrastruktuur. Puutuvalt konkreetset sellele infrastruktuuri tuleks, järelikult, ot-

sida talle eriomaseid seoseid või suhteid, mis objektiivselt kehastavad (võivad kehastada) kvaliteeti või seisundit, mida subjekt tunnetab ja hindab õiglasena või, vastupidi, ebaõiglasena. Teisalt tuleb selgitada välja need objektiivsed ja subjektiivsed (isikulised, individuaalsed) tegurid, milliste ajal inimesed hindavad samu nähtusi, seoseid, suhteid erinevalt. Tuleb otsida vastust küsimusele, miks see, mis ühe jaoks on õiglane, paistab teisele täieliku ebaõiglusena [Probleemist sügavamalt huvitunud lugejale soovitaksin alustuseks tutvuda kaas-aegse normatiivse õiglusteooria ühe alusepanija **John Rawls**'i tööga *A Theory of Justice*. Oxford University Press, 1973].

Kahtlemata niisugune probleemiasetus ei tööta kergelt saavutatavaid tulemusi. Pigem osundab see vaevarikkale uurimistöole, mis oma mitmekülguses ja keerukuses nõuab täit pühendumist pika aja jooksul. Sellegipoolest väärrib eesmärk jõupingutusi ja vaeva. Tõepoolest, seoses põhimõteteliste muutustega ühiskonnas hakkavad normse tasakaalu, ühiskonna arengudünaamika kindlustamisel üha tähtsamat rolli etendama formaliseeritud normatiivsed regulatsioonid, sealhulgas ka juriidiline regulatsioon. Sellepärast juba puht regulatsiooni efektiivsuse vaatevinklist on oluline saavutada, et inimesed kuuletuksid regulatsiooninormidele mitte pelgalt sanktsiooni kartusest, vaid põhjusel, et nad peavad norme õiglasteks.

Kui seda ei juhtu, kui paljud või järjest suurem osa ühiskonna liikmetest peavad regulatsiooninorme ehk siis regulatsiooni subjektset allikat (riiki, ühiskonda) ebaõiglasena või ebaadekvaatseks, pole võimalik tagada normikuulekust ka kõige räägema sunniga. Pealegi ei jätkuks totaalse sunniaparaadi ülalpidamiseks ressursse. Järelikult juriidilise regulatsiooni õigluse probleem pole hoopiski mitte teisejärguline või elukauge skolastika valdkonda kuuluv küsimus. Tegemist on väga praktilise ülesandega, mille lahendamisest või lahendamata jätmisest juba praegu, kuid veelgi enam lähitulevikus hakkab sõltuma õiguse kui regulatsioonivormi käekäik ja siit edasi ühiskonna heaolu.

Küllalt tavapärane on pidada õiglase õiguse üheks peamiseks tunnuseks (kriteeriumiks) võrdsust. Nii arvatakse, et kõigi suhtes ühetaoline, *võrdne* mõõt õiguse tegemisel ja rakendamisel ongi õiglus või vähemalt selle oluline eeltingimus. Säärast seisukohta võib leida õigusfilosoofide töödest, kuid eriti levinud on see juriidilises praktikas. Ometi pole kuigi keeruline taibata, et näiteks sünnipäraselt või sotsiaalse asendi (positsiooni, rollide jne) mõttes erinevate inimeste suhtes võrdse normatiivse mõõdu kasutamine sünnitab tegelikult ebaõiglust. Sellepärast mitte võrdne mõõt, vaid teatav mõistlikult diferentseeritud lähenemine võiks tulle kõnealla õiglase õiguse tunnuseks.

Ilmar Tammelo, maailmamainega Eestist pärit õigusfilosoof on lahenduseks pakkunud välja õigluse klassikalisest määratlusest tuletatud, kuid mõnevõrra laiendatud ja sisu mõttes täpsustatud definitsiooni. Ta kirjutab, et “õiglus on positiivne eetiline sotsiaalne väärtus, mille järgi normatiivselt kahepoolsetes olukordades igäühele antakse tema osa [Ilmar Tammelo, Õiglus ja hool, lk.279].

Kuid seegi definitsioon jätab lahtiseks nii mõnedki olulised küsimused. Näiteks, mida tähendab “normatiivselt kahepoolne olukord”? Kuidas, mis alusel, missuguste tegurite toimel või kelle tahtel jne see olukord tekib? Omamata selgust selles küsimuses, võib tõesti normatiivselt kahepoolse olukorrana serveerida ükskõik mida, ka kõige jõhkramat vägivalda konstitueerivat režiimi. Täpsustamist, õigemini lahtimõtestamist vajab sõnaühend “tema osa”. Kes, mis alusel, missuguste kriteeriumite alusel mõõdab välja ja annab *kahepoolset normatiivsetes olukordades igäühele tema osa?*

Seoses tema pakutud õigluse definitsiooniga tõusetuvaid probleeme nägi väga hästi ka Tammelo ise. Sellepärast märkis ta, et õigluse idee kujul, nagu see on esitatud definitsioonis, pole õiglusteoorias vahetult rakendatav. Et teha idee teoorias rakendatavaks, peaks tema arvates täpsustama õigluse materiaalse aspekti juurde kuuluvaid kriteeriume, millele toetudes on võimalik määrata igäühe osa üksikjuhtumil.

Ehkki Tammelo sõnaselgelt ei ütle, mida võiks käsitada õigluse materiaalse aspektina, osundab ta siiski allikatele, milliste kaudu õigluse kriteeriumid avalduvad, ilmsiks tulevad. Need on suured loomuliku õiguse süsteemid, samuti mitmesugsued eetilised süsteemid, ka inimõiguste avaldused mitmesugustes konstitutsioonides ja poliitilistes deklaratsioonides jmt [lähemalt vt. **Ilmar Tammelo**, lk.279 jj].

Osundus õigluse materiaalsele aspektile on tähelepanuväärne, kuna lubab arvata, et Tammelo ei käsitanud õiglust normatiivse olukorra (kehtestatud normatiivse süsteemi?) immanentse omadusena. Ehk teisisõnu, ta ei pidanud võimalikuks otsida õigluse kriteeriume juriidilisest normisüsteemist kui niisugusest, ka ei tuletanud ta neid normatiivses olukorras osalejate subjektiivsetest ambitsioonidest, vaid asetask hoopis materiaalsesse (objektiivsetesse) asjaoludesse väljaspool normatiivset olukorda.

Eespool, ühiskonna regulatsioonisüsteemi käsitlemise juures näitasime, et norm(sus) kujuneb ühiskonna arengu ja toimimise protsessis objektiivselt paratamatu, ühiskonna kui süsteemi seisukohalt optimaalse olemise viisina, mille poole mitmesuguste regulatsioonidega (normatiivse olukorraga) püütakse ühiskonna liikmeid juhtida. Samas näitasime sedagi, et ühiskond ise on

vaadeldav teatava dünaamilise struktuurina, toimimistasandite, valdkondade, funktsioonide, positsioonide, rollide jmt pidevas liikumises ja muutumises oleva tähendusväljana. Iga üksik punkt sellel väljal, samuti nagu punkti liikumise tee (muutumise trajektoor väljal) on eriomaselt normne, piltlikult öeldes olemise koordinaatidega määratud ja sellisena objektiivne. Välja konkreetse punkti liikumise trajektoori suhtes on normsusena käsitatavad selle punkti optimaalse olemise tingimused ja viis, kusjuures optimaalse nii vaadeldava üksiku (näiteks indiviidi, grupi jne) kui ka üldise ehk teisiõnu ühiskonna (välja) struktuuri suhtes.

Võibolla midagi säärast pidas silmas ka Tammelo, kui mõtiskles ja kirjutas õigluse olemusest ja eriti õigluse (materiaalsetesse asjaoludesse kätketud) kriteeriumitest? Igaljuhul õigluse kui eetilise väärtushinnangu suhestamine sotsiaalse normsuse objektiivse (materiaalse) alusega lubab põhimõtteliselt asetada õigluse probleemi tervikuna, sealhulgas küsimuse õigluse kriteeriumitest küllalt selgelt raamistatavasse materiaalsesse konteksti.

Ja ühtlasi ikka ja jälle küsida, kas õiglus on inimliku olemise üldine ja paratamatu kvaliteet (omadus) või pelgalt unelm, kättesaamatu ideaal, mis siinilinnuna aina põgeneb meie eest. Peab küsima sedagi, kas õiglus pole mitte luuserite ihalus, habras subjektivistlik kaitsekiip nõrkadele ning saamatutele karmis eluvõitluses. Probleemaatiline on õiguse ja õigluse vahekord. Kumb sünnib kummast, kas õiglus õigusest või, vastupidi, kasvab õigus kõigis oma vormides ja konkreetsetes ilmingutes välja õiglusest?

Vastused neile küsimustele on tänaseni saamata. Ja seda ilmselt põhjusel, et puudub selgus peamises. Nimelt selles, mida kujutab endast ühiskond kui kõigi sotsiaaalsete probleemide alus ja lähtekoht.

Kaks domineerivat vaadet ühiskonnale, millistest üks sõnaselgelt eitab ühiskonna kui iseseisva tähendusega nähtuse olemasolu, teine küll otsesõnu ei tee seda, kuid asetab siiski esiplaanile riigi ühiskonna sünonüümia, markeerivad ja piiritlevad laia, enamasti üsna hägusat seisukohtade, kontseptsioonide ja teooriate kogumit. Eeldusel, et leitakse piisavalt aega ja ressursse inimese kui *ühiskondliku olendi* uurimiseks vähemalt samal määral, kui seni on uuritud loodusnähtusi, võime loota suuremat selgust ka selles valdkonnas. Praegu saame vaid üldjoontes kirjeldada, kuidas üks või teine vaade ühiskonnale mõjutab õigluse probleemi käsitlemist.

Alustagem seisukohast, et ühiskonda kui omaette nähtust pole olemas; on vaid hulk indiviide, kes võitlevad oma olemasolu eest, püüavad end lõputus konkurentsist teistega kehtestada. Säärase kujutluspildi järgi inimene sünnib

siia ilma nagu lahinguväljale. Ta on sünnist peale asetatud olukorda, kus kõigi vahenditega tuleb võidelda õiguse eest olla. Sellele, kes osavam, kiirem, nutikam, halastamatum kuuluvad võitja aupaiste ja hüved. Võitja võtab kõik, kaotajale jääb alandus ja armetu veeteerimine. Ehk ka kuri ihalus kord ise võitjaks tulla, et siis teisi viletsuse purgatooriumisse saata.

Kunstilises plaanis, kuid lausa filosoofilise sügavusega on pildi säära-sest elukorraldusest maalinud suur mõtleja ning sõnameister Anton Hansen Tammsaare romaanis "Põrgupõhja uus Vanapagan" (1939). Ta näitab, kuidas füüsiliselt ülivõimas, kuid vaimult lihtsameelne, aus ning usaldav Jürka (Vanapagan) loodab omaenese käterammu abil tööga õndsaks saada. Paraku langeb ta kerge saagina Kaval-Antsu küüsi, kel pole ei au ega südametunnistust. On vaid ohjeldamatu omamiskirg, mida toetab kainele kaalutlusele rajatud usk, et maine õnn on nende päralt, kes rohkem omavad. Sellepärast peab olema halastamatu, peab õnne (omamise) nimel käiku laskma kõik vahendid ja kui vaja, minema eesmärgile ka üle laipade.

Pole raske taibata, et Vanapagana ja Kaval-Antsu suhteid ei sobi iseloomustama *õigluse* kategooria. Enamgi veel, see mõiste ei sobi kirjeldatud elukorraldussegi samuti, nagu ta ei kõlba iseloomustama suhteid ja süsteeme näiteks taime- või loomariigis. Vanapagana ja Kaval-Antsu elukorraldus ning selle põhised omavahelised suhted on kirjeldatavad loodusliku olelusvõitluse reeglite kontekstis, kus õiglusel pole kaasaraäkimise õigust.

Kaitsmaks egoistlikust omamiskirest kannustatud inimest tema enda eest, päästmaks halastamatusse olelusvõitlusesse haaratud inimsugu hävingust, hakati juba sajandeid tagasi otsima kaitsemehhanisme. Varakapitalistlikus Euroopas leiti, et sellesse rolli võiks hästi sobida riik. Sellest arusaamisest sugenesid ka vastavad poliitikafilosoofilised kontseptsioonid ja riigiteooriad.

Riikluse hilisemas arengus, eriti tingituna kodanliku riigivormi tekkest modifitseerus algne *ühiskondliku lepingu* riigifilosoofia *ülimusliku riigi* filosoofiaks, mis teatavasti põhjendab ja õigustab riigi totaalsust. Totaalse riigi äärmuslike vormide näiteid leiab 20. sajandi poliitiliste režiimide hulgas, kuid mitte ainult seal. Ka tänapäeva maailmast on neid küllaga võtta.

Ühiskonnaelu asjade, inimeste saatuse üle otsustamise õiguse täielik usurpeerimine riigi poolt küll lõpetas nn *kõigi sõja kõikide* vastu, kuid samas võttis inimestelt vaba otsustamise õiguse viimasedki kübemed. Isegi vägivalda kasutamise, sõja pidamise mõttes. Ülimuslik riik monopoliseeris need õigused, jättes inimestele vaid õiguse tuimalt kuuletuda, toimida nii, nagu riik käskida või keelata suvatseb.

Kuna riik tunnistab ainult iseenda tahte seaduslikkust ja õiguspärasust, pole riigi tahtest sündinud õiguse, juriidiliste seadustike ja normide puhul mõtet küsida, on need õiglased või mitte. Tõepoolest, küsida õigluse järele totaalse riigi kehtestatud õiguskorras on sama kummastav, kui küsida näiteks, kas Jumal on õigalne. Loomulikult on, sest temast kõrgemat, kes võiks väita vastupidist, ei ole ju olemas.

Ja ometi küsivad inimesed õigluse järele ka kõige totaalsemas riigis. See asjaolu annab tunnistust, et riigi totaalsus reeglina ei suuda lõpuni hävitada inimeste iseolemise lähteid ja tungi; ei küündi ühiskondliku kooselu sügavamate sotsiaalsete aluste ning mehhanismideni, mis ajast aega on hoidnud ülal ühiskonna subjektset elujõudu. Jutt on nn valitsusevälistest institutsioonidest ja struktuuridest, millistest ürgse jõuga võrsub kodanikuühiskond. Niivõrd aga, kui ühiselu säärasead vormid on olemas ja toimivad, eksisteerib ka vastav arusaamine *õigest* ning nõutakse õiglust.

Ei maksa arvata, et küsimine õigluse järele tähendab millegi ebamõistlikult suure, kättesaamatu nõudmist. Pigem on asi selles, et inimesed, küsides õigluse järele, avaldavad soovi ja tahet olla otsustusõiguslik vaba inimene, olla *subjekt*, täisväärtuslik ühiskonnaliige, mitte mutriku (riigi) suures masinavärgis või lihtsalt anonüümne tegelane, ühik inimressursist, kes otsib võimalusi enese müümiseks. Inimesed tahavad panustada ühiskonda vastavalt oma asendile selles ja individuaalsele võimekusele; nad tahavad, et teised ühiskonna liikmed, ühiskond tervikuna tunnustaksid neid ühiskonna väärikate liimetena sõltumata sellest, on ta parasjagu tänavapühkija või pangajuht, minister või hooldekodu elanik.

Õiglus on, järelikult, väärtus, mis iseloomustab sotsiaalsel alusel, inimeste koostöö ja solidaarsuse põhiselt toimivat ühiskonda. Enamgi veel, õiglus on niisuguse ühiselulise koosluse üks paratamatult vajalikest omadustest. Meenu-tagem lähtuvalt ühiskondlikust tööjaotusest loodud sotsiaalse süsteemi teooriat (Durkheim), või käsitlusi sotsiaalsest väljast (kapitalist). Mõlemal juhul on süsteemi kujunemise, toimimise ja jätkusuutlikkuse (taastootmise) seisukohalt oluline eneseregulatsiooni võimekuse olemasolu. Sotsiaalses süsteemis analoogiliselt looduslike süsteemidega peab sisalduma eneseregulatsiooni mehhanism. Õiglus nähtavasti ongi ükse selle mehhanismi osistest, teatavas mõttes tagasiside kanal, mis toimides läbi subjektsete hinnangute garanteerib, et igaüks tõesti saab, mis normatiivselt kahepoolsetes olukordades talle kuuluma peab.